

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**JAMES B. FRASER'A GÖRE TÜRKMENLER VE BUHARA,
HİVE, HOKAND HANLIĞI (1821-1822)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEVİLAY DURGUN

DANIŞMAN

DOÇ. DR. SELİM SERKAN ÜKTEN

AKSARAY-2024

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**JAMES B. FRASER'A GÖRE TÜRKMENLER VE BUHARA,
HİVE, HOKAND HANLIĞI (1821-1822)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEVİLAY DURGUN

DANIŞMAN: DOÇ. DR. SELİM SERKAN ÜKTEN

JÜRİ ÜYESİ: DOÇ. DR. ABDOLVAHİD SOOFİZADEH

JÜRİ ÜYESİ: DOÇ. DR. ÖZGÜR TÜRKER

AKSARAY-2024

TELİF HAKKI VE PROJE FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu projenin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla projenin teslim tarihinden itibaren(....) ay sonra projeden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Sevilay

Soyadı : DURGUN

Bölümü : Tarih

İmza :

Teslim Tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : James B. Fraser'a Göre Türkmenler ve Buhara, Hive, Hokand Hanlığı (1821-1822)

İngilizce Adı: According to James B. Fraser, The Turkmens and the Khanate of Khiva, Bukhara, Khokand (1821-1822)

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Sevilay DURGUN

İmza:

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Sevilay DURGUN tarafından hazırlanan “James B.Fraser’a Göre Türkmenler ve Buhara, Hiva, Hokand Hanlıkları(1821-1822)” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans / Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç.Dr.Selim Serkan ÜKTEN

(Tarih, Aksaray Üniversitesi)

İmza

.....

Üye: Doç.Dr.Abdolvahid SOOFİZADEH

(Tarih, Aksaray Üniversitesi)

.....

Üye: Doç.Dr.Özgür TÜRKER

(Tarih, Süleyman DEMİREL Üniversitesi)

.....

Tez Savunma Tarihi: 27/06/2024

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Aybala ÇAYIR

İmza

TEŞEKKÜR

Çalışmam boyunca tezi yazabilmem, eksikliklerimi gidermem konusunda bilgisiyle, olumlu tutumu ve eleştirileriyle çalışmama farlılık katan kıymetli hocam Doç. Dr. Selim Serkan Ükten'e teşekkür ederim. Yüksek lisans eğitimim sürecinde bulunduğum Aksaray Üniversitesi Tarih bölümü hocalarıma teşekkür ederim. Çalışma sürecinde bana yardımlarını esirgemeyen arkadaşım İngilizce Öğretmeni Büşra Mahir'e; bilhassa yanımda bulunan desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli ablam Çiğdem Tokaç'a; değerli dostlarım İrem Gültekin, Asiye Kurt, Simge Özmercan'a yanımda oldukları için teşekkürü borç bilirim.

ÖZET

Dünya ve Türk Tarihi için önemli bir coğrafi konuma sahip olan Türkistan, başta Türklerin ana yurdu olmakla birlikte birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Türkistan jeopolitik konumu dolayısıyla siyasi çekişmelerin yaşandığı bir coğrafya olmuştur. Bu konuda özellikle XVIII. yüzyılda sömürgeci devletler için önemli bir konu haline gelmiştir. Özellikle Rusya ve İngiltere'nin bu topraklarda hâkimiyet kazanma çabası göze çarpmaktadır. Rusya'nın XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilgisini yoğunlaştırdığı görülmüş ve bu ilgi XIX. yüzyılda hanlıkların tamamen işgaline kadar olan süreç devam etmiştir. İngiltere'nin ise bu konuda emperyalist amaçları açısından önemli bir konuma sahip Doğu Hindistan Şirketini (East India Company) kurması ve ardından Hindistan'a tamamen hâkim olması, her iki devleti rekabet içine sürüklemiştir. Türkistan için rekabete giren her iki devlet, burada nüfuz sahibi hanlıkların siyasi varlıkları hakkında bilgi edinebilmek amacıyla farklı meslek gruplarına sahip olan kişilerin Türkistan coğrafyası hakkında keşif yapması ve bölge hakkında bilgi toplaması istemiştir. Bu açıdan da İngiltere İskoç yazar ve seyyah olan James Baillie Fraser'ı Türkistan coğrafyasına göndermiştir. Onun bu seyahati sırasında kaleme aldığı önemli eseri "*Narrative of a Journey into Horasan in the Years 1821 and 1822,*" tezin ana konusu çerçevesinde Teke, Yomut ve Göklen Türkmenleri; Türkistan'ın önemli devletleri olan Buhara, Hive, Hokand Hanlıkları ve şehirleri hakkında kapsamlı bilgiler sunmuştur. Bu konuda verdiği önemli malumatlar ışığında Türkmenlerin sosyo-kültürel yapılarını; Hive Hanlığı'nda Muhammed Rahim Han, Buhara Hanlığı'nda Şah Haydar ve Hokand Hanlığı'nda Ömer Han'ın karakteristik yapıları ve devlet yönetim usulleri hakkında detaylı bilgiler edinmekteyiz. Ayrıca Hanlıkların sınırları, siyasi, sosyal, askeri, iktisadi, kültürel yapıları ve şehirleri hakkında bilgi vermektedir. Bu açıdan tezin ana konusu ve çalışmasını belirleyen bu bilgileri, İngilizceden Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser önemini ortaya konan malumatlar sayesinde 1821-1822 yılında Türkmenler ve Batı Türkistan Hanlıkları olan Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları hakkında çok kıymetli bilgiler sunmaktadır. Böylece Fraser'ın aktardığı bilgilerin Türkistan tarihi açısından ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: J.B.Fraser, Türkmenler, Hive, Buhara, Hokand.

Bilim Kodu:111302

Sayfa Adedi: 229

Yazar: Sevilay DURGUN

Danışman: Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

ABSTRACT

Turkestan, which has an important geographical location for World and Turkish History, has hosted many states, especially being the homeland of the Turks. Turkestan has been a geography where political conflicts have been experienced due to its geopolitical position. In this regard, it became an important issue for colonialist states especially in the XVIII century. Especially Russia and Britain's efforts to gain dominance in these lands stand out. It was seen that Russia intensified its interest from the second half of the XVIIth century and this interest continued until the complete occupation of the khanates in the XIXth century. On the other hand, Britain's establishment of the East India Company, which had an important position in terms of its imperialist aims in this regard, and then its complete domination of India dragged both states into competition. Both states, which competed for Turkestan, wanted people from different professional groups to explore the geography of Turkestan and collect information about the region in order to obtain information about the political existence of the khanates that had influence here. In this respect, England sent James Baillie Fraser, a Scottish writer and traveler, to Turkestan. His important work "*Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822*," written during this journey, provides comprehensive information about the Teke, Yomut and Goklen Turkmens within the framework of the main subject of the thesis, and about the important states of Turkestan, namely Bukhara, Khiva, Khokand Khanates and their cities. In the light of the important information he provides on this subject, we learn about the socio-cultural structures of the Turkmens; the characteristic structures and state administration procedures of Muhammad Rahim Khan in Khiva Khanate, Shah Haydar in Bukhara Khanate and Omar Khan in Khokand Khanate. It also provides information about the borders, political, social, military, economic, cultural structures and cities of the Khanates. In this respect, this information, which determines the main subject and study of the thesis, has been translated from English into Turkish. Thanks to the information provided, the work provides valuable information about the Turkmens and the West Turkistan Khanates of Khiva, Bukhara and Hokand in 1821-1822. Thus, it is understood how important the information conveyed by Fraser is in terms of the history of Turkestan.

Key Words: J.B.Fraser, Turkmens, Khiva, Bukhara, Khokand.

Science Code: 111302

Page Number: 229

Author: Sevilay DURGUN

Supervisor: Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	I
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	II
JÜRİ ONAY SAYFASI	III
TEŞEKKÜR	IV
ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM.....	7
BUHARA, HİVE, HOKAND HANLIKLARI VE TÜRKMENLERİN TARİHİNE	
GENEL BİR BAKIŞ	7
1. Buhara Hanlığı/Emirliği Siyasi Tarihi(1500-1920)	7
2. Hive Hanlığı'nın Siyasi Tarihi(1512-1873).....	25
3.Hokand (Fergana) Hanlığı'nın Siyasi Tarihi(1709-1876)	46
4.XIX. Yüzyılda Teke, Yomut ve Göklen Türkmenleri.	64
II.BÖLÜM	71
JAMES BAİLLİE FRASER VE ESERİNİN TERCÜMESİ	71
2.1. James Baillie Fraser'ın Hayatı(1783-1856)	71
2.2. James Baillie Fraser'ın Eserleri.....	73
2.3. J.B.Fraser'ın Türkmenler Hakkındaki Malumatlarının Tercümesi	74
2.4. J.B.Fraser'ın Hanlıklar Hakkındaki Malumatlarının Tercümesi.....	108

2.4.1.Eski Harezm Olan Hive ile İlgili Notlar.....	108
2.4.2. Buhara Hanlığı	124
2.4.3. Hokand Hanlığı	157
SONUÇ.....	175
KAYNAKÇA	181
EKLER.....	198

KISALTMALAR

age	: Adı Geçen Eser
agm	: Adı Geçen Makale
agt	: Adı Geçen Tez
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	:Editör
H.	: Hicri
M.	: Miladi
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
vb.	: ve benzeri
Vol.	: Volume
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
MUTAD	: Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

GİRİŞ

Esasında Farsça kökenli bir terim olan Türkistan tabiri, “Türkili” anlamına gelmektedir.¹ Türklerin ana yurtlarından biri olmakla birlikte geçmişten günümüze kadarki tarihi süreçte birçok medeniyete de eşlik etmiştir. Bu tarihi süreçte Türkistan coğrafyası, sürekli olarak imparatorlukların arzuladığı ve kanlı savaşların yaşandığı bir bölge olmuştur. Türkistan coğrafyası genel olarak Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil olmak üzere Pamir ve Hindukuş-Kunlun dağlarının kuzey eteklerinden Çin’in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya’nın batısına ulaşan ve Moğolistan’la birlikte Güney Sibirya’nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar Denizi’ne kadar olan geniş bölgeyi ihtiva eder. Günümüzde Çin hâkimiyeti altında bulunan Doğu Türkistan kuzeyde Şayan Dağları, güneyde Altayları geçerek Tanrı Dağları, güneydoğusunda Cungarya üzerinde Kamula Dağlarına kadar olan bölgeyi kapsamakla birlikte, yüzölçümü 1.503.563 km²’dir. 1924 yılından itibaren Rus idaresi altında bulunan Batı Türkistan ise kuzeyde Targabatay ve Uludağ ile sınırlandırılır; batısında Mangışlak, güneyde ise Balkan Dağları, Aral ve Üst-Yurt’un güney kısmında Kızılıkum ve Karakum çölleri bulunmakla birlikte yüzölçümü 3.836.503 km²’dir.²

Türkistan’ı Türklerin ana yurtlarından biri, yükseldikleri ve bir uygarlık seviyesine ulaştıkları Orta Asya olarak da tanımlamaktayız. Türk tarihi İskitler (Saka) ile başlamaktadır. İslamiyet’in kabulü öncesi Orta Asya’da kurulan hâkim Türk devletleri; Hunlar, Avarlar, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Akhunlar (Eftalitler), Tabgaçlar, Oğuzlar, Kimekler, Karluklar’dır. İslamiyet’in kabulü sonrası kurulan Türk topluluklarından başlıcaları; Karahanlılar (Afrasiyaboğulları-İlig Hanlar), Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti, Hârizmşahlar’dır. XIII. yüzyılda Moğol istilasına kadar jeopolitik önemine sahip olan ve bu denli büyük bir coğrafyayı kaybetmemek için ellerinde tutmaya

¹ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 1-2.

² Zeki Velidi Togan, **age**, s. 1; Ahmet Taşağıl, “Türkistan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 556.

çalışan Selçuklu, Gazneli ve Karahanlı Devleti; siyasi, sosyal ve kültürel açıdan büyük çaba sarfetmişlerdir. XIII. yüzyılda Moğolların Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra bölgede siyasi, sosyal ve kültürel yapı tümüyle bozulmuştur. Ancak buna rağmen Moğollarla birlikte yeni siyasi teşekküllerin ortaya çıktığı ve istikrarın yeniden sağlandığı bir dönem başlamıştır. Bunlar; Cengiz Han'ın oğlu Çağatay tarafından Çağatay Hanlığı (1227-1370), akabinde Timur Devleti (1370-1405) ve Özbek ulusunun kurduğu Buhara (1500-1920), Hive (1512-1920) ve Hokand Hanlıklarıdır.(1709-1876). XVII. yüzyılın başlarında Rusya'da iktidarı ele geçiren Romanov Hanedanı ile birlikte Türkistan coğrafyası için yeni bir süreç başlamıştır. Emperyalist emellerini hayata geçirmek için Doğu'ya doğru yayılmacı bir politika izleyen Ruslar, bölgenin yer altı ve yer üstü kaynakları ile beraber, ticaret yollarını da kontrol altında tutmak için yoğun bir çaba sarfetmişlerdir. Bu doğrultuda da bölgeyi tanımak adına önemli şahısları Türkistan coğrafyasına göndermişlerdir. Çarlık Rusya'nın bu hedeflerine karşılık Hindistan'da önemli sömürgeler elde eden İngilizler ise bölgeyi tanımak ve siyasi varlıklarını sürdüren hanlıkların durumunu öğrenmek için farklı meslek gruplarını, çalışmalarını sürdürmek ve keşif yapmak için göndermiştir. Bölgeye gelen görevliler de Türkistan halkı, coğrafyası ve hanlıklar hakkında bilgiler toplayarak seyahatname adını verdiğimiz ve Türkistan tarihi adına oldukça önemli kaynakların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bölge, yayılmacı siyaset izleyen iki büyük güç Rusya ve İngiltere'nin nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Bu nüfuz mücadelesi İngiliz subay Arthur Conolly tarafından "Great Game" (Büyük Oyun) olarak adlandırılmıştır.³

Arapça "gezmek, gezi" anlamındaki seyâhat ile Farsça "nâme" kelimelerinden oluşan seyâhat-nâme "gezi mektubu, gezi eseri" anlamına gelmektedir.⁴ Bir yazarın gezip gördüğü yerlerden bilgi ve izlenimlerini aktardığı seyahatnameler, tarih ilmi açısından birinci el kaynak olması ve resmi belgelere göre bizzat gözleme dayalı kaleme alınması açısından önemlidir.⁵ Bu nedenle seyyahlar toplumların bulunduğu coğrafyanın sınırları, iklimi, yaşayan toplulukların sosyal yapıları, kültürel özellikleri, dilleri ve incelendiği dönem hakkında zengin bir bilgi sunmaktadırlar.

³ V.V Barthold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 19-45; İsa Eryılmaz, "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 2021, 7/1, s. 315-333; Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", çev. Nasuh Uslu, **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, s. 587.

⁴ Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname," **TDV İslam Ansiklopedisi**, DİA, C. XXXVII, Ankara 2009, s. 9.

⁵ Emin Özdemir, **Yazı ve Yazınsal Türler**, Bilgi Yayınları, İstanbul 1981, s. 178.

Türk tarihi açısından bir hayli önemli olan seyahatnameler birçok eşsiz konuyu ilme kazandırır. Bilhassa seyahatnamelerde Türk Devletleri'nin siyasi, askeri, ekonomik, dini, sosyal ve kültürel gelişimi ile değişimi hakkında önemli bilgiler edinilebilmektedir. Bu açıdan Eski Çağ'dan XX. yüzyıla kadar ki olan süreçte, Orta Asya Türk tarihi ve Türkistan'a dair değerli bilgiler sunmuşlardır. İlk Çağ'da Zemarkhos, Hsüan-Tsang, İbn Fadlan ve Wang-Yen-Te öne çıkmaktadır. XIII. asırda Marco Polo, William Rubruquis, XIV. asırda İbn Battuta, XV. asırda Ruy Gonzales de Clavijo, XVI. asırda Antony Jenkinson, XVII. asırda Boris Andrêyêwitch Pazukhin, XVIII. asırda Florio Benevi gibi önemli birçok seyyah bu bölgeyi ziyaret etmiştir.⁶

⁶ Hasan Işık, “Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Yeri ve Önemi,” *Seyyahların İzinde Türkistan*, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2021, s. 15-20.

Bu çalışmada ele alacağımız Fraser, eserinde ağırlıklı olarak İran coğrafyasının siyasi, kültürel, sosyal, ekonomik vs. konuları hakkında bahsetmekle beraber Türkmenler ve Batı Türkistan Hanlıkları hakkında önemli bilgiler de sunmaktadır. Bundan dolayıdır ki esas konu çerçevesinde Batı Türkistan coğrafyasında yaşayan konargöçer ve bir kısmı ise yerleşik hayat yaşayan Türkmenler hakkında bilgiler aktarmıştır. XIX. yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenlerinin önemli bir kısmını oluşturan ancak herhangi bir siyasi teşekkülde bulunmayıp farklı siyasi teşekküllerin hâkimiyetinde altında yaşayan Teke, Yomut ve Göklen Türkmenleri hakkında siyasi, sosyal, kültürel, askeri ve ekonomik hayatları hakkında önemli kayda değer bilgiler vermektedir.⁸

Genel olarak farklı zamanlarda Batılı seyyahlar tarafından ziyaret edilen Türkmenlerin yaşadıkları bölgelerin Balhan Dağları, Mangışlak ve Üst Yurt coğrafyası olduğu belirtilmiştir. Bu üç büyük Türkmen boyu Teke, Yomut ve Göklen hakkında önemli bir kaynak oluşturan Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'sinde Oğuz-Türkmen boyu olan Salurlardan geldiği belirtilmiştir. Faruk Sümer de aynı şekilde bahsi geçen Hazar Ötesi Türkmenlerinin önemli bir kısmının Salur boyuna mensup olduğuna dayandırmıştır.⁹ Eser Teke, Yomut ve Göklen Türkmenlerinin yanı sıra Ersarı, Çovdur, İğdir, Salur ya da Salır, Sarık Türkmenleri hakkında da bilgiler sunmaktadır.

Birçok batılı seyyah gibi James Baillie Fraser da, Türkmenler hakkında bilgi verirken kendi düşünce ideolojisini oluşturan oryantalist bir bakış açısıyla olumlu veya olumsuz değerlendirmelerde bulunmuştur. İngilizler tarafından gönderilen Fraser; kendi toplumsal, kültürel, sosyal inanışlarının dışında yaşayan, konargöçer hayat tarzını sürdüren ve geleneklerine bağlı olan Türkmenler hakkında iğneleyici ve bazen de Fars coğrafyasında duyduklarının da etkisinde kalarak aşağılayıcı ifadeler kullanmıştır. Bu açıdan eserinde Türkmenler hakkında “zalim, acımasız, hain, sadakatsiz ve yağma alışkanlığıyla karakteristik özelliklerinin bozulduğu” şeklinde bilgiler vermiştir. Türkmenlerden bu şekilde bahsetmesinin yanında Hive Hanlığı halkının medeniyetsiz, yemek tüketme alışkanlıklarının ise kaba olduğu şeklinde ifadeler kullanmıştır. Fraser, kullanmış olduğu bu önyargılı ve kibirli ifadelerde, duyduklarından ve anlatılanlardan istifade ederek aktarımının etkisi büyüktür. Fraser'ın ifadelerinde görülmektedir ki, bahsettiği

⁸ Fraser dışında XIX. yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenleri Teke, Yomut ve Göklenler hakkında C.E. Yate, J. P. Ferrier, Nikolay Murav'yov, Alexander Burnes, Joseph Wolff, Arminius Vámbéry, Charles Marvin, Edmund O'Donovan, Ole Olufsen, İ. A. Mac Gahan ve C. A Baron De Bode gibi seyyahlar da malumat vermişlerdir.

⁹ Ekber N. Necef, Ahmet Anna Berdiyev, **Hazar Ötesi Türkmenleri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 45.

toplulukların kendi toplumuna göre daha geridir. Fakat bilinmelidir ki medeniyet kavramında o dönem için Fraser'i temsil eden Batı medeniyeti ileride olsa da, bu, Doğu toplumlarının medeniyetsiz olarak kabul edileceği anlamına gelmemektedir. İlimi, iktisadi ve teknik alanda geri kalmışlığa rağmen Doğu toplumları içinde bulundukları olumsuz duruma rağmen kültürel değerlerine sahip çıkmış ve XIX. Asrın sonlarına gelindiğinde özeleştirici ile başlayan süreçte kendi aydın sınıfını yaratabilmiş ve muassır medeniyetler seviyesine gelebilmek için mücadelelerine başlamışlardır.

Diğer taraftan Fraser he ne kadar şarkiyatçı bir bakışla Doğu toplumunun bazı kültürel değerlerine ve alışkanlıklarına karşı önyargılı bir şekilde eserini kaleme alsada toplamış olduğu ve güvenilir kaynaklardan elde etmiş olduğu bilgiler, onun eserinin dönem kaynakları arasında özgün bir değeri olduğunu da göstermektedir. Nitekim bizi bu eser üzerinde çalışmaya iten en önemli detaylardan biri de budur. Yazar Türkmenleri bir süre gözlemlemenin yanı sıra hanlıklar hakkında topladığı bilgileri hanlıkların önde gelen saygın şahıslarından topladığını bildirmiştir. Mesela bu şahıslar arasında dönemin Buhara hanı Emir Haydar'ın kardeşi bulunmaktadır.

İncelenen tez çalışmasında Türk Tarihi ve Türkistan için önemli kaynak oluşturan, James Baillie Fraser'ın kaleme aldığı *Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822* adlı eserinin Türkmenler ve Batı Türkistan Hanlıkları hakkında bahsedilen kısımları İngilizceden Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser yirmi dört bölümden oluşmaktadır ki: Hazar Ötesi Türkmenleri olarak adlandırdığımız Teke, Yomut ve Göklen Türkmenleri ve buna ek olarak eserine eklediği Batı Türkistan Hanlıklarının başşehirleri olan Buhara, Hive ve Hokand hakkında kıymetli malumatlar vermiştir.

Fraser, eserinde bilgilerini aktarırken daha öncesinde Türkistan'ı ziyaret eden seyyahlardan Sir John Malcolm, MacDonald Kinneir, Nikolay Muravyov, Mir İzzet Ullah, Sir W. Jones, William Moorcroft, Mountstuart Elphinstone, Rennel ve Julius Von Klaproth'a atıfta bulunmuştur. Ayrıca kendisinin de belirttiği üzere, asıl doğru bilgiye ulaşılması için karşılaştırılması gerektiğini, aktarmıştır. Fraser'ın atıfta bulunduğu yazarların yanı sıra çalışılan tezde ayrıca farklı dönemlerde bu coğrafyaya bilgi toplamak için gelen; Türkmenler ve Türkistan hakkında malumatlar veren Rus ve İngiliz seyyahların eserlerinden yararlanmaktayız. Yabancı kaynaklara ek olarak yerli kaynaklar da büyük önem teşkil etmektedir ve biz çalışma boyunca Fraser'in vermiş olduğu bilgileri bahsi

geçen kaynaklarla karşılaştırmaya gayet ederek okuyucunun dönemi daha rahat muhakeme edebilmesine katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Tezin seçilmesindeki asıl amaç, Fraser'ın Batı Türkistan da bulunduğu sırada Türkmenler ve Hanlıklar hakkında verdiği daha önce Türkçeye aktarılmamış bilgileri, özgün bir kaynak ile ortaya koyarak literatüre katkı sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda XIX. yüzyılda Türkistan coğrafyasına seyahat eden James B. Fraser'ı tanıyarak, Türkmenlerin yaşadıkları bölge, sayıları, çadırları, gelenek ve görenekleri, giyimleri, kadınları ve fizyonomileri; Buhara Hanlığı, Hive veya Harezmi Hanlığı ve Hokand veya Fergana Hanlığı'nın coğrafî, siyasî, idarî, iktisadî, askerî ve sosyo-kültürel durumu hakkında kıymetli malumatları Türk diline tercümesi aktarmak ve böylece eserin, döneminde yazılmış diğer seyahatnameler arasındaki değeri ortaya çıkarmaktır.

Tez iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Buhara Hanlığı (1500-1920); Hive veya Harezmi Hanlığı (1511-1873); Hokand veya Fergana Hanlığı'nın (1710-1876) siyasî tarihlerine ve XIX. yüzyılda Teke, Yomut ve Göklen Türkmenleri genel bir bakışla süreç tanıtılacaktır. İkinci bölümde ise James Ballie Fraser'ın hayatı; Teke, Yomut, Göklen Türkmenleri ve Hanlıklar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Eserin tercüme edilen kısımları, okuyucuya referans sağlaması amacıyla ve Türkistan coğrafyasını ziyaret eden diğer birçok seyyahın verdiği bilgilerle karşılaştırarak dipnotlarla desteklenmiştir. Ayrıca başta ana kaynaklar olmak üzere birçok yerli ve yabancı seyyahların eserlerinden, bilimsel makaleler, tezler, araştırma eserler ve ansiklopedi maddelerinden yararlanılmıştır.

I. BÖLÜM

BUHARA, HİVE, HOKAND HANLIKLARI VE TÜRKMENLERİN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.Buhara Hanlığı/Emirliği Siyasi Tarihi (1500-1920)

1241 yılında Cengiz Han'ın torunu ve Cuci'nin oğlu Batu Han tarafından Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Altın Orda (Ak Orda) Devleti kurulmuştur. Kısa sürede büyüyen devlet, iki yüz altmış bir yıllık hâkimiyeti sonunda büyük taht mücadeleleriyle zayıflamaya başlamış ve yerini yine Cengiz soyundan gelen hanların yönettiği bölgesel hanlıklara bırakmıştır.¹⁰ Zira Moğol istilasından sonra Cengiz soyundan gelenlerin hâkimiyeti ele almaları meşru sayılmaktaydı. Buna istinaden de Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin¹¹ 5. oğlu Şiban Han ve 13. oğlu Tukay-Timur'un neslinden gelenler bu coğrafyada kurulan hanlıkların baş unsurunu oluşturmuşlardır.¹² Bu hanlıklardan özellikle Maverâünnehr coğrafyasının önemli ölçüde siyasi açıdan değişmesinde rol oynayan Şibanoğulları Hanedanı olmuştur.¹³

XVI. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasında önemli değişimler yaşanmaya başlamıştır. Özbek Hanlığı olarak da geçen siyasi varlığın ilk adımları, Altın Orda hanı Özbek Han'ın 1312-1340 yıllarında hâkimiyet süresi içinde atılmıştır. Sülalenin beşinci göbekten torunu olan Külüng Ming Timur'un, Batu'nun beşinci nesilden torunu Özbek Han'a bağlılığı ve

¹⁰ Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. II, DİA, İstanbul 1989, s. 538-540.

¹¹ Reşîdüddin Fazlullah ve Ali Celâyir Cuci'nin 14 oğlu olduğunu bildirmektedir. Bunlar sırasıyla 1. Orda - içen, 2. Batu, 3. Berke, 4. Berkçe, 5. Şiban, 6. Tengut, 7. Bo'ul, 8. Cilâvun, 9. Şinkur, 10. Çimpay, 11. Muhammed, 12. Odor, 13. Tokay- Timur, 14. Sengün'dür. (Mustafa Kafalı, "Cuci Sülâlesi ve Şu'beleri," **Tarih ve Enstitü Dergisi**, Ekim 1970, S. 1, s. 104).

¹² Selim Serkan Ükten, **Buhara Hanlığı Askeri Teşkilatı (1500-1868)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 29.

¹³ Abdulkadir Macit, **Şeybânî Özbek Hanlığı: Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı**, İlem Kitaplığı, Ankara 2016, s. 77.

kendisine tabi olan boylarla birlikte, ileride Özbek Devleti olarak adlandıracakları “Özbek” adını kazandırmıştır.¹⁴

Maveraünnehr’de Şibanilerin ilk bağımsız bir il olarak ortaya çıkması İbrahim Ayba’nın torunu ve Devlet Şeyh’in oğlu olan Ebu’l Hayr Han (1428-1469) öncülüğünde olmuştur. Han, ilk olarak Cuci sülalesinden Mahmudek Hoca’yı yenilgiye uğratarak boyların verdiği destekle, 1428 yılında Batı Sibiry’a’nın Tura-Tümen bölgesinde 17 yaşında han ilan edilmiştir.¹⁵ Han ilan edilmesinden sonra Cuci aşiretlerinin yaşadığı Sır Derya kuzeyindeki topraklara ve Harezm bölgesine (1430-31) ile (1435-36) yıllarında iki defa yağma akınlarında bulunmuştur. Buradan sonra Timurlu mülkü altında bulunan şehirlerin birçoğunu ele geçirerek Sıgnak’ı başkent yapmıştır.

Ebu’l Hayr Han, Deşt-i Kıpçak ve Maveraünnehr’de her geçen gün topraklarını genişletmeye başlamıştır. Zamanla güçlenen Şibaniler, Timurluların iç ilişkilerine karışacak duruma kadar gelmiştir. Zira bu zamanda eski gücünü kaybetmiş olan Timurlu Devleti’nde sürekli olarak taht mücadeleleri yaşanmaktaydı. Bu durumu fırsat bilen Ebu’l Hayr Han, Timurlu sultanı Sultan Ebu Said’e yardımda bulunarak onun Semerkand tahtına oturmasını sağlamıştır. Onun Timurlulardaki konumunu, Nakşibendi şeyhi Ubeydullah Ahrar, Uluğ Bey’in kızı Rabia Sultan Begüm ile evlendirmesiyle daha da güçlendirmiştir.¹⁶

Türkistan coğrafyasında yaşanan gelişmeler ve genişlettiği topraklarla üstünlüğünü sağlayarak bu denli iyi bir konuma gelen Ebu’l Hayr Han’ın devri uzun sürmemiştir. Onun gücünün kırılmasında hem hanlık içerisinde yaşanan siyasi çekişmeler hem de doğudan gelen Kalmukların saldırıları etkili olmuştur. Bu durum Özbekler üzerine tehdit oluşturmakla kalmamış ayrıca aralarında kopmalara da neden olmuştur. Zira Togay- Timur neslinden olan Canibeg ve Giray Hanlar mücadele halinde bulundukları Şibanilerden ayrılarak Çağatay hanı İsen Buga Han tabiiyetinde bulunan bölgenin doğu kısmına, yani bugünkü Kazak bölgesine gelmişlerdir. 1465-1466 yıllarına gelindiğinde, Özbek ulusunun

¹⁴ Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, **TÜRKLER**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 557.

¹⁵ Nurettin Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, yay. haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 487; Selim Serkan Ükten, **age**, s. 32.

¹⁶ Mustafa Budak, “EbülHayr Han”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 325-326; Hayrunnisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 232.

içerisinde yaşanan kargaşada yaklaşık 200.000 kişi bu iki hanın peşinden gitmişlerdir. Bu gelen sayı Özbek-Kazak adını almıştır.¹⁷

Ebu'l Hayr Han, Kalmuklar ile Nur Tukay'da giriştiği savaş sonrası yenilgiye uğramıştır. Ebu'l Hayr Han'ın 1468'te ölümü üzerine yerine oğlu Şeyh Haydar Han geçmiştir. Ancak zaten kötü giden gidişatı ve yöneticilikteki kabiliyetsizliği sebebiyle Özbek emirleri arasında yer edinememiş ve boylar kendi arasında birleşmeye başlamışlardır. Deşt-i Kıpçak'da yaşayan boylar, ona karşı toplanmış ve savaş hazırlıkları yapıldığı sırada Şah Haydar öldürülmüştür. Bu durum sonrası yaşanan iktidar boşluğu sebebiyle Özbek boyları dağılmışlardır.¹⁸

Kalmuk tehdidi altında ezilen Özbekler, devlet kurma çabalarını ertelenmek zorunda kalmışlardır. Ancak bu durum fazla sürmeyecek ve tekrar düzene koyulacaktır. Bunun için uygun zamanı bekleyen Muhammed Şibani Han, tekrar harekete geçecek ve hanlığı kuracaktır. Küçük yaşta hanlığın başına geçen Şibani Han, kardeşi ile birlikte bir süre Deşt-i Kıpçak hâkimi Kasım Han'ın hâkimiyetine girmiştir. Ancak burada sıkıntıların yaşanması sebebiyle Buhara'ya gelmiş ve burada iki yıl kadar kalmıştır. Bu iki yıl içerisinde ilim ve kültür açısından kendisini geliştirme fırsatı bulmuştur. Burada siyasi ve dini eğitiminin yanı sıra Arapça ve Farsça da öğrenmiştir.¹⁹ Kendini her yönden geliştiren Şibani Han, Buhara'dan Deşt-i Kıpçak bölgesine geri dönmüştür. Burada Kazak sultanı Burunduk Han'ı yenmiş, fakat Mahmud Sultan tarafından ise yenilgiye uğratılmıştır. Onun için asıl fırsat, Semerkand hanı Sultan Ahmed Mirza'nın daveti üzerine Maverünnehr'e gelip, önce Ahmed Mirza'nın, daha sonra da ona hizmetlerinden ötürü Türkistan (Yesi) şehrini bahşeden Taşkent Hâkimi Mahmud Han'ın hâkimiyetine girmesidir.²⁰

Muhammed Şibani Han, politik olarak hedeflerini belirlemiş ve bunun için de mali durumunu güçlendirmek istemiştir. Bu nedenle, bir Timurlu mirza olan Hüseyin Baykara'nın elinde bulunan Harezm'e, yeterli bir sayıda ordusu olmadığından, sürekli olarak akın yaparak gücünü zayıflatmaya çalışmıştır.²¹

¹⁷ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, İngilizceye çev. E. Denisonn Ross, Türkçeye çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 246; Abdulkadir Macit, **age**, s. 81; Şeyda Duman, Gülay Karadağ Çınar, "Zübdetü'l-Âsar Işığında Özbek ve Kazak Boyları Arasındaki Münasebetler", **Altay Communities**, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği (İSTESOB), 2017, s. 117-135; Selim Serkan Ükten, **age**, s. 33.

¹⁸ Murat Özkan, **Buhara Hanlığı (1500-1920)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 28-29.

¹⁹ Özkan, **age**, s. 31.

²⁰ Özkan, **age**, s. 31; Mirza Haydar Duğlat, **age**, s. 280-283; Abdulkadir Macit, **age**, s. 85.

²¹ Macit, **age**, s. 86.

Diğer bir konu olan hem Babür (1483-1530) hem de Şibani Han'ın kaybetmek istemeyeceği Semerkand şehridir. 1498 yılında gerçekleştirdiği ilk seferinde başarı elde edemeyen Şibani Han, 1500 yılı içinde ikinci seferinde şehri ele geçirmeyi başarmıştır. Ancak Babür tarafından geri alınsa da 1501 yılında Özbek hükümdarı Şibani Han'a karşı Ser-i Pul'da yenilgiye uğramıştır.²² Semerkand şehrinin alınmasından sonra Babür ve Moğol hanlarının kuvvetleri ile Şibani Han arasında gerçekleşen savaş sonrası Şibani Han Andican, Taşkent, Şahruhiye, Hisar Dağları, Belh, Bedahşan ve Harezm'i ele geçirmiştir.²³

Bir sonraki hedefi olan Timurlu Hüseyin Baykara tabiiyetiyle yönetilen Harezm'in hâkimiyet altına alınmasından sonra yönünü Ceyhun'un öteki yakasına çevirmiştir. Bu durum karşısında Hüseyin Mirza, oğlu Bediüzzaman Sultanı göndermiş, bir süre sonra kendisi de ona katılmak üzere yola çıkmıştır. Ancak bu girişimini tamamlayamadan 5 Mayıs 1506 yılında vefat etmiştir. Hüseyin Mirza'nın vefatı Özbeklere avantaj sağlamıştır. Bu durumda Şibani Han 1507 yılında Timurlu Devleti başkenti Herat'ı mücadele etmeden ele geçirmiş ve Horasan'ı hâkimiyet altına almıştır.²⁴

Timurlu Devleti'ne son vererek Maverünnehr'in ilhakını tamamlayan Muhammed Şibani Han'ın başarısı uzun sürmemiştir. Kazak mücadeleleri ile uğraştığı vakit Safevi Devleti'yle karşı karşıya gelmiştir. Sünni, Yesevilik ve Nakşibendilik tarikatlarının temsilcisi olan Şibani Han'a karşılık, İran coğrafyasında Şia mezhebini ve kızılbaşlığı temsil eden Safevi Devleti Hükümdarı Şah İsmail (1501-1524), önemli bir jeopolitik konuma sahip olan Horasan için mücadele edecektir.²⁵

Horasan için karşı karşıya gelen Şibani Han ve Şah İsmail arasındaki mektuplarda, Müslümanlar için manevi değeri olan Hac yolu emniyetine ve diplomatik ilişkilere değinilmiştir. Ayrıca Şibani Han mektuplarda, Şah İsmail'in Şiiliği terk etmesini istemiştir. Şah İsmail'in dostça ve barış içinde karşılık vermesinin aksine Şibani Han ağır sözler söylemekten kendini alıkoymamıştır. Bunun üzerine Şah mektupta, bizzat savaş kemerini

²² Arminius Vambery, **History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present: Composed For The First Time After Oriental Known And Unknown Historical Manuscripts**, Kraus Reprint Corporation, London 1979, s. 252-256; İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 103.

²³ Alpargu, **agm**, s. 560; Macit, **age**, s. 87.

²⁴ Alpargu, **agm**, s. 561; Ükten, **age**, s. 35; Aka, **age**, s. 104-105.

²⁵ Gülay Karadağ Çınar, "Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri(1524-1630)", **Basılmamış Doktora Tezi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, Afyonkarahisar 2011, s. 25-26; Abdüllatif Kazvini, **Safevi Tarihi**, çev. Hamidreza Mohammednejad, Birleşik Yayınları, Ankara 2011. s. 49-50; Gülay Karadağ Çınar, "İki Büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han Arasındaki Söz Düellosu", **History Studies**, 3/2, (2011), s. 76-86.

kuşandığını ve savaş için beklediğini ifade ederek açıkça onu mücadeleye davet etmiştir.²⁶ Şah İsmail'in ordusunu Merv'e kadar getirmesine karşılık; Şibani Han hazır değildir ve yeterli desteği dahi yoktur. Merv'de ara ara çatışmaların yaşanması üzerine 1510 yılının Ramazan'ın ilk günü ikindi vaktinde gerçekleşen mücadelede Özbekler ve Şibani Han ağır bir yenilgiye uğramıştır.²⁷ Şibani Han savaş alanında öldürülmüş olmakla birlikte birçok Özbek de katledilmiştir. Şibani Han'ın ölümü hakkında *Ahsenü't Tevârih*'te Şah İsmail'in, kafasını bedeninden ayırarak derisinin yüzüldüğü ve içi samanla doldurularak dönemin Osmanlı padişahı II. Bayezid'a (1481-1512) gönderildiği; ayrıca kafatasının altınla kaplatılarak Şah İsmail tarafından kadeh olarak kullanıldığı bildirilmektedir.²⁸

Muhammed Şibani Han'ın yenilgisi Özbekler üzerinde olumsuz durumlar yaratmıştır. Bu durum iki yıl kadar sürmüştür. Şibani Han'ın yenilgisini duyan Sultan Babür hemen harekete geçmiş; Hisar-ı Şadman, Bedaşan, Kunduz ve Boğlan'ın yönetimlerini elinde bulunduranları mağlup ettikten sonra Buhara ve Semerkand'ı ele geçirmek istemiştir. Aynı zamanda Şah İsmail'e elçi göndermiş ve ondan yardım istemiştir.²⁹ Şah İsmail'in yardımıyla Buhara ve Semerkand'ı alan Babür, Şah İsmail'e bağlılığını bildirmiş, onun adına hutbe okutup, para bastırmıştır.³⁰ Ancak bu durumdan hoşlanmayan Özbekler, kaybettikleri toprakları 1512 yılında Ubeydullah Han öncülüğünde geri almışlardır.³¹ Şah İsmail'den yardım bekleyen Babür, hayal kırıklığına uğramıştır. Çünkü bu sırada Şah İsmail, Osmanlı Devleti padişahı Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından 23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran Savaşı'nda mağlup edilmiştir.³² Babür de tek başına karşı çıkamayacağını anlayınca 1514 yılında Kabil'e çekilmiştir.³³

1510 yılında Şah İsmail ile olan mücadelesi sırasında ölen Muhammed Şibani Han'dan sonra, boş kalan hanedanlığın başına Ebu'l Hayr Han'ın oğlu ve Şibani Han'ın amcası olan Küçüm Han olarak bilinen Köçküncü Han (1510-1530) geçmiştir. Onun zamanı daha çok Merv'de yaşanan savaşın yaralarını sarmakla geçmiştir. Ayrıca askeri kabiliyeti ile bilinen Ubeydullah Han'ın gayretiyle Meşhed, Estrabad ve Horasan'ın bir kısmına hâkim

²⁶ Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 405-407.

²⁷ Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 407.

²⁸ Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih (Şah İsmail Tarihi)*, çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004, s. 150; Özkan, *age*, s. 38.

²⁹ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 103-104.

³⁰ Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Ulusu ve Özbeklerin Teşekkülü", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 613.

³¹ Özkan, *age*, s. 41.

³² Mehmet İnbaşı, Ersin Gülsoy, Zübeyde Güneş Yağcı, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 139-140.

³³ Özkan, *age*, s. 42.

olabilmiştir. Ancak adı geçen bölge Safevi şahı Şah Tahmasb (1524-1574) tarafından 1528 yılında geri alınmıştır.³⁴

Köçkuncü Han'ın vefatı sonrası yerine oğlu Ebu Said (1530-1533) geçmiştir. Ebu Said üç yıl kadar hanlığın başında bulundu ise de sönük bir han olarak kalmıştır. Onun kısa süren hükümranlığı sonrasında Şibani Han'ın yeğeni olan Ubeydullah Han “Uluğ Han”³⁵ olarak tahta geçmiştir. 1533-1539 yılları arasında tahta bulunan Ubeydullah Han, devleti Buhara merkezli olarak yönetmiştir. Bu süreçte Safevi Devletine karşı siyaset yürütmüş ve Horasan'a seferler düzenlemiştir. Ayrıca 1538 yılında, Harezm'de kurulan Hive Hanlığı³⁶ üzerine de sefer düzenlemiştir. Bu olayların yaşanmasının ardından Ubeydullah Han, hanlık içerisinde birbirinden kopuk ilişkilerin olması ve daha doğrusu tam olarak merkeziyetçi bir yapının olmaması sebebiyle yalnız kalmıştır. Bu durum onun döneminde fazla rahatsız edici bir durum olarak gözükme de 1539 yılında vefatı sonrası hanlık çöküş sürecine girmiştir.³⁷

Ubeydullah Han'ın vefatı sonrası yerine Küçüm Han'ın oğlu I. Abdullah (1539-1540) altı ay kadar süreliğine hanlığın başına geçmiştir.³⁸ Onun bu kısa süreli saltanatı sonrasında Buhara hâkimi Ubeydullah Han'ın oğlu Abdülaziz (1540-1550) ve Semerkand hâkimi Abdullatif Han arasında mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadelede en etkin rol oynayan, Taşkent hâkimi Şibani Han'ın kardeşi olan Süyünç Hoca'nın oğlu Nevruz Ahmed (1551-1556) olarak bilinen Barak Han'dır. Barak Han daha sonra kendini han ilan etmiştir.³⁹

Bu yıllarda İskender Sultan'ın oğlu olan II. Abdullah, Cuybari şeyhlerinden Hoca İslam ve Belh hâkimi Pir Muhammed'in desteği ile Nevruz Ahmed'e karşı mücadele yürütmüştür. Nevruz Ahmed'in 1556 yılında ölümü sonrasında Pir Muhammed (1556-1561) han ilan edilmiştir.⁴⁰ Onun saltanat dönemi karışıklıklarla geçmiştir. II. Abdullah ise bu dönemi kendi çıkarları için kullanmıştır. Kendisi Hoca İslam'ın gayretiyle babası İskender'i hanlığın başına geçirse de yönetimde oldukça söz sahibi haline gelmiştir. Buhara'nın fiili

³⁴ Gündoğdu, **agm**, s. 614; Alpargu, **agm**, s. 568.

³⁵ Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci soyundan gelenlere verilen bir ünvandır. Halil İnalcık, “Osmanlı – Rus İlişkileri 1492 – 1700”, **Türk - Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 28.

³⁶ Mehmet Saray, “Hive Hanlığı”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XVIII, DİA, İstanbul 1998.

³⁷ Alpargu, **agm**, s. 562; Mehmet Alpargu, **Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları**, Ofset Yayınları, Ankara 1995, s. 65-66.

³⁸ Henry. H. Howorth, **History of The Mongols, from the 9th to the 19th Century**, Vol. II/II, Longmans Green, and Company, London 1830, s. 723.

³⁹ Alpargu, **agm**, s. 563; Özkan, **age**, s. 43; Hatunoğlu, **agm**, s. 489.

⁴⁰ Alpargu, **agm**, s. 563.

hükümdarı olarak rol oynayan II. Abdullah (1583-1598) babasının 1583 yılında ölümüyle Buhara Hanlığı tahtına geçmiştir.⁴¹

I. Ubeydullah Han'dan sonra yaşanan merkezi otorite eksikliği, hanedan üyeleri arasında paylaştırılan topraklar, dağılan boylar ve hanların bağımsız hareket etmesi vs. durumlara II. Abdullah son vermiştir.⁴² Kendisi çıkan isyanları bastırmış ve hanlığın topraklarını genişletmeyi amaçlamıştır. Bu konuda ilk olarak Semerkand hâkimi Baba Sultan'a ve Horasan'a seferler düzenlemiştir. 1569-1582 yılları arasında Semerkand, Andhuy, Termez, Taşkent, Sabran ve Sayran şehirleri düşürülmüştür. 1574-1588 yılları arasında bağımsız olarak hareket eden hanların hâkimiyeti altında bulunan Şehr-i Sebz, Karşi, Hisar, Belh, Taşkent, Bedahşan, Herat ve Harezm hâkimiyet altına alınmıştır. 1590 yılına gelindiğinde Safevilerin elinde bulunan Herat, Meşhed, Sistan, Kara Hezare, Gileki, Nişabur, Sebzevar, Esferayin, Muhavvelat, Tun, Cunabad, Kayın ve Tabes şehirleri alınsa da Herat hariç diğer şehirler Safevi şahı Şah I. Abbas (1587-1628) tarafından geri alınmıştır.⁴³

II. Abdullah, hanlığın başında bulunduğu vakit sınırları genişletmiş ve merkezi otoriteyi sağlamlaştırmıştır. Buhara Hanlığı'nı uluslararası alanda geliştirmeye çalışmış ve Osmanlı ile ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Hanlığı siyasi ve kültürel bir merkez haline getirmiştir. Ticari ve ekonomik açıdan ıslahatlar gerçekleştirmiştir. II. Abdullah ülke genelinde su sarnıçları, sulama kanalları, köprüler, yollar, medreseler, kubbeli çarşılar vb. imar faaliyetlerinde bulunmuştur. İdari, mali, zirai, sosyal amaçlı reformlar gerçekleştirmiştir. İlim adamlarını, sanatkârları ve tüccarlardan desteklerini esirgememiştir.⁴⁴

Başarılı bir siyaset yürüten ve halkını refaha kavuşturan II. Abdullah, 1598 yılında hastalanarak vefat etmiştir. Onun ölümü sonrası yerine geçen oğlu Abdülmümin (1598) babasının aksine tam tersi, acımasız bir siyaset izlemiştir. Kendi hâkimiyetini kabul ettirmek isteyen han, hanlık içerisinde saygın kişileri ortadan kaldırmıştır. Özellikle babası Abdullah Han'ın sütkardeşi olan Kökeltaş Kulbaba hanlık için fedakârlık ve hizmette bulunmuştur. Abdülmümin, itibarı ve nüfuzu olan bu devlet adamını, iki oğlu ile birlikte

⁴¹ R.G. Mukminova, "The Shaybanids", **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris, s. 40.

⁴² Özkan, **age**, s. 45; Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, **Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)**, Berikan Yayınları, Ankara 2019, s. 44-45.

⁴³ Ükten, **age**, s. 43-44; Özkan, **age**, s. 45; Alpargu, **agm**, s. 564-565.

⁴⁴ Yuri Bregel, "Abdallāh Khan b. Eskandar", **Encyclopaedia Iranica**, Vol. I, Fas. 2. Erişim:5 Haziran 2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/abdallah-khan-b-eskandar-saybanid-ruler-of-transoxania-d-1598>; Mehmet Saray, "Abdullah Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, DİA, İstanbul 1988, s. 104; Mukminova, **agm**, s. 41; Doğan, Erdoğan, **age**, s. 47.

öldürmüştür. Onun bu davranışları tepkilere neden olmuş ve sonunu hazırlamıştır.⁴⁵ Abdulmümin'in hanedan üyelerini öldürmesi sonucunda tahta geçecek başka biri olmadığından Şibani Hanedanlığı'nın sonunu getirmiştir.

Şibani Hanedanlığı yerine geçen hanedan, İtil Nehri kıyısında anayurtları olan Astrahan (Hoca Tarhan) şehrinden dolayı Astrahan adını almıştır. Hanedan kurucusu olan Baki Muhammed'in babası olan Cani Muhammed'den dolayı Canoğulları veya Caniler olarak da bilinmektedir. Hanedanlığın soyu, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin on üçüncü oğlu Tukay-Timur'a dayanmaktadır.⁴⁶

Astrahan'ın 1556 yılında Ruslar tarafından işgal edilince Astrahan hâkimi Yar Muhammed ve oğlu Can Muhammed Buhara'ya gelmiş, Şibani hükümdarı İskender Han'a sığınmışlardır. Burada Yar Muhammed, İskender Han'ın kızı Masume Sultan ile Cani Muhammed ise İskender Han'ın diğer kızı olan Zehra Hanım ile nikâhlanmıştır. Bu evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kurulmuştur. Zehra Hanım ve Cani Muhammed arasında gerçekleşen evlilikten Din Muhammed, Veli Muhammed ve Baki Muhammed adında üç çocuk dünyaya gelmiştir.⁴⁷

Şibani Hanedanlığı sonrasında hanlığın başına geçecek kimse kalmayınca Buhara'nın saygın kişileri en azından Şibani ve Astrahanlıların akraba olması dolayısıyla aralarından Can Muhammed'in geçmesini kararlaştırmışlardır. Can Muhammed ise "Benim soyum Çingiz Han'a dayanmaktadır, ancak Buhara Özbek Hanlığı'na Şibanîlerden birisi seçilmelidir," diyerek bu teklifi reddetmiştir.⁴⁸ Bunun üzerine Can Muhammed, oğlu Din Muhammed'i işaret etmiş ve Din Muhammed'in han ilan edilmesiyle Astrahanlılar devri başlamıştır. Din Muhammed'in dönemi genel olarak Safevi Devleti ile mücadeleyle geçmiştir. Bu konuda Safevi şahı Şah I. Abbas kaybettiği toprakları geri almak istemiştir. Harekete geçen Şah, Din Muhammed ile 1598 yılındaki Pul-ı Salar savaşında karşı karşıya gelmişlerdir.⁴⁹ Yenilgiye uğrayan Din Muhammed'in, rivayete göre, savaş meydanında veya Karai aşiretinin saldırısına uğrayarak öldüğü belirtilmektedir.⁵⁰

⁴⁵ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, çev. Ali Genceli, yay. haz. Prof. Dr. İsmail Aka C.II/I, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 223-228.

⁴⁶ Emrullah Maden, "Muhitu't-Tevârih Adlı Farsça Eserin Türkçe'ye Tercümesi ve Tahlili (S. 98 – 210)", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE, Bilecik 2021, s. 20; Abdülkerim Özaydın, "Canoğulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, DİA, İstanbul 1993, s. 154.

⁴⁷ Halil Çetin, "Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı İşgali ve Buhara Hanlığı", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kırıkkale Üniversitesi SBE, Kırıkkale 1997, s. 13.

⁴⁸ Hatunoğlu, *agm*, s. 492.

⁴⁹ Doğan, Erdoğan, *age*, s. 54.

⁵⁰ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *age*, s. 251.

Din Muhammed'in ölümüyle yerine kardeşi Baki Muhammed (1601-1605) geçmiştir. Hanlığın başına geçen Baki Muhammed, diğer kardeşi olan Veli Muhammed'i hanlığın ikinci merkezi Belh'e tayin etmiştir. Kardeşi Din Muhammed'in ölümünden dolayı intikam almak için Safeviler'e ait olan Kunduz'a hareket etmiş, halkını katlederek Buhara'ya geri dönmüştür. Bunun üzerinde Şah Abbas ve Özbekler arasında 1602 yılındaki mücadelede yenilgiye uğrayan Şah Abbas, geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵¹ İran tehlikesini az da olsa durdurmayı başaran Baki Muhammed, son yıllarında Safeviler ile dostluk kurmak istemiş ve ticari konuları desteklemiştir.⁵²

Baki Muhammed'in 1605 yılında vefatı sonrası yerine Belh yöneticisi olan Veli Muhammed (1605-1611) Buhara'da hanlığın başına geçmiştir. Hanlığın başına geçmesinin ardından Belh yönetimini Şah Bey Kökeltaş'a bırakmıştır. Din Muhammed'in oğulları İmam Kulu ve Nadir Muhammed'i ona emanet etmiştir. Bu sırada Kazaklar ile Kökeltaş arasında yaşanan problemi fırsat bilen İmam Kulu, amcasına karşı isyan etmiştir. Yeğenin isyan hareketine karşı koyamayacağını anlayan Veli Muhammed, iki çocuğu ile Şah Abbas'a sığınmıştır. Daha sonra Veli Muhammed, Şah Abbas'ın ona verdiği seksen bin kişilik ordusuyla Buhara'ya gitmiş; ancak bu sırada önemli saygın kişilerin, halkın ve Kazakların desteğini alan İmam Kulu, 15 Eylül 1611 yılında gerçekleşen savaşta Veli Muhammed'i yenilgiye uğratarak öldürmüştür.⁵³

1611 yılında İmam Kulu Buhara'da hanlığın başına geçmiş, Belh hâkimiyetini ise kardeşi Nadir Muhammed Han'a bırakmıştır. İmam Kulu'nun dönemi genel olarak huzur ve sükûnet içerisinde geçmiştir. Bu dönemde daha çok hanlığın kuzeyinde bulunan Kazak-Kırgız ve Kamuklarla ilişki içinde olunmuştur. İmam Kulu, Veli Muhammed'le olan mücadelesi sırasında onu destekleyen Kazaklara, Taşkent ve Sır Derya'nın sağ kısmında bulunan şehirlerin yönetimi vermişti. Ancak 1613 yılına gelindiğinde İmam Kulu Kazaklar üzerine sefere çıkmış ve Taşkent şehrini geri alarak yönetimini oğlu İskender'e vermiştir. İmam Kulu'nun şehirden ayrılması sonrası İskender öldürülmüş, bunun üzerine tekrar şehre gelen İmam Kulu büyük bir kıyım yapmıştır. Buna rağmen üstünlük sağlayamayınca şehrin yönetimini Kazak hanı Tursun Sultan'a bırakmıştır. Hükümlerliliğin sonuna doğru

⁵¹ Alpargu, **agm**, s. 565.

⁵² Mehin Fehimi, "Safevi Şahları ile Astrahani Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler", çev. Muhammed Bilal Çelik, **History Studies**, 2/2 (2010), s. 512-515.

⁵³ Alpargu, **agm**, s. 565; Fehimi, **agm**, s. 513; Özkan, **age**, s. 54.

Medine'ye gitmiş ve hanlığın yönetimini ise kardeşi Nadir Muhammed Han'a bırakmıştır.⁵⁴

1641 yılında Buhara Hanlığı'nda başa geçen Nadir Muhammed Han, iki oğlundan Subhan Kulu'ya Belh, Abdülaziz'e ise Semerkand yönetimini vermiştir.⁵⁵ Hanlığın başında kaldığı süre zarfında baskın bir rol oynayan Nadir Muhammed, uyguladığı politikalar gereği başta soylular olmak üzere ahali ile zıtlaşması, memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Onun bu davranışları sırasında otoritesini kuvvetlendiren oğlu Abdülaziz'e karşı tutunamamış, hanlığı ona teslim etmiştir.⁵⁶

1645-1681 yılında tahta bulunan Abdülaziz'in saltanatı döneminde Harezm hanı Ebu'l Gazi ve oğlu Anuşa Han, Buhara'yı zapt etti ise de başarılı olamamıştır. Bu mücadelelerden ve devlet işlerinden usanarak hanlığın başına Subhan Kulu'yu bırakmış ve Hicaz'a gitmiştir.⁵⁷

Subhan Kulu Han'ın, hanlık makamında bulunduğu dönem itibariyle, oğulları arasında yaşanan taht mücadeleleri neticesinde Özbek beyleri, devlet otoritesinden bağımsız hareket etmeye ve Canilerin aleyhinde güç kazanmaya başlamışlardır. Ayrıca Harezm hanı Anuşa Han ile süregelen mücadelelerde Buhara Hanlığı'nı ciddi anlamda yıpratmasına neden olmuşlardır. Bu olaylardan yorulan Subhan Kulu Han, hanlık makamına oğlu Begim Han'ı veliaht tayin etmiştir. Ancak babasının 1702 yılında vefat etmesi ve yaşının küçük olmasının verdiği deneyimsizlikten dolayı Begim Han'ın yerine ağabeyi II. Ubeydullah, han ilan edilmiştir.⁵⁸

II. Ubeydullah Han 1702 yılında tahta geçmesiyle, zayıflayan devlet otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır. Ancak siyasi ve ekonomik açıdan zayıflamaya başlayan hanlık içerisinde iç karışıklıklara ve feodal kavgalara neden olması dolayısıyla başarılı olamamıştır. Bu karışıklıklardan biri II. Ubeydullah Han'ın kardeşi Mukim Han ile olan

⁵⁴ R. G. Mukminova, "The Janıds (Astarkhanıds)", **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris, s. 48-49; İsmail Hulusi Şenyıl, "Buhara Özbek Hanlığı Vakayinamesi Muhitü't-Tevarih" [Vr. 430a-489a] Adlı Eserin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Aksaray Üniversitesi SBE, Aksaray 2022, s. 20.

⁵⁵ Özkan, **age**, s. 55.

⁵⁶ Aslı Orunbayev, "Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti: Siyasi, Sosyo-Ekonomik, Medeni Hayat ve Liderleri (1920-1924)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Karabük Üniversitesi SBE, Karabük 2020, s. 25; Hatunoğlu, **age**, s.494.

⁵⁷ Rıza Nur, **Türk Tarihi**, C. III, Toker Yayınları, İstanbul 1994, s. 393-394.

⁵⁸ İnci Yelda Dumlupınar, "Astrahaniler ve Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı (1599-1920): Genel Hatlarıyla Kaynakları ve Siyasi Tarihi", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 5, S. 9, 2023, s. 208; Özeydin, **age**, s. 155.

mücadelesidir. II. Ubeydullah Han, Belh üzerine gitmek istediğinde Bedahşan hâkimi Mahmud Biy Atalık'ı yanında görmek istemiş; ancak Mahmud Biy'in daha önceden Mukim Han'ı desteklemesinden dolayı bu isteğini gerçekleştirememiştir.⁵⁹ Bunun üzerine II. Ubeydullah Han, Mangıt boyu reisi Rahim Atalık'ı kendi tarafına çekmiştir. Ancak iki han arasında yaşanan mücadeleler hanlık içerisinde ciddi sıkıntılara sebebiyet vermiştir.⁶⁰

II. Ubeydullah Han, iktidarı döneminde yaptığı parasal reformlarla hanlığın hâkimiyet durumunu güçlendirmeye çalıştıysa da başarılı olamamıştır. Buna istinaden Özbek beylerin bağımsız hareket etmeleri ve kendi aralarında olan mücadeleler, gereksiz yere sefere çıkılması, hanlık içerisinde boy reislerini devlet işlerinde uzaklaştırıp kendi adamlarını yerleştirmesi, idari yapıda bozulmaları meydana getirmiştir.⁶¹ Bu bozulmalar da onun uzun süre isyanlarla uğraşmasına neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde Buhara'ya bağlı Maverâünnehr toprakları Fergana, Belh, Hisar, Tirmiz, Şehr-i Sebz gibi bölgeler hanlıktan kopmuştur.⁶² II. Ubeydullah Han'ın hâkimiyeti süresince uygulamaya çalıştığı politikalar başarılı olamadığı gibi, yaşanan sıkıntılar hem kendi hem de hanedanlığın sonunu hazırlamıştır. 1711 yılında II. Ubeydullah Han'ın öldürülmesiyle de hanlık beyliklere parçalanmıştır.⁶³

1711 yılında öldürülen II. Ubeydullah Han yerine Astrahan Hanedanlığı'nın son hükümdarı Ebu'l Feyz (1711-1747), hanlığın başında geçmiştir. Ebu'l Feyz Han dönemi genel olarak süre gelen Özbek boyları arasında yaşanan mücadelelerin verdiği kargaşa ortamı ve yöneticilerin bağımsız hareketleriyle devam etmiştir.⁶⁴ Özellikle Mangıt boyundan Hâkim Biy ve Kenges boyundan İbrahim Biy arasındaki atalık makamı mücadelesi öne çıkmaktadır. Bu mücadele her ne kadar Buhara'da can ve mal kaybına sebep olsa da atalık makamı Hâkim Biy'e bırakılmıştır. Zira hanlığın son dönemlerinde yönetimin hanların değil de atalık ve diğer makamların elinde olduğu görülmektedir.⁶⁵

Otoritenin Mangıt boyundan Atalık Hâkim Biy'e geçmesiyle yaşanan boşluk sebebiyle bu durumdan faydalanan Kazaklar bazı bölgeleri işgale başlamışlardır. Özbek boyları da bu

⁵⁹ Ükten, **age**, s. 45.

⁶⁰ Hatunoğlu, **age**, s. 494; Özaydın, **agm**, s. 155.

⁶¹ Ayrıca bkz. Selim Serkan Ükten, "Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", **Türk Tarihine Dair Yazılar**, ed. Alpaslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 65-94.

⁶² Muhammed Bilal Çelik, "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği", **Basılmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2009, s. 51.

⁶³ Hatunoğlu, **age**, s. 494-495.

⁶⁴ Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2017, 18(2), s. 150.

⁶⁵ Ükten, **age**, s. 46.

karışıklıklardan faydalanarak yedi yıl boyunca Maveratünnehr'i ve Buhara'yı yağmalamışlardır. 1730 yılında Kazaklar her ne kadar geri çekilseler de birçok aile yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır.⁶⁶

Buhara Hanlığı'nda bu tür karışıklıklar ve mücadeleler yaşanmaya devam ederken İran'da güçlü bir siyaset izleyen Nadir Şah, Hindistan seferi sonrası yönünü uzun zamandır planladığı Buhara ve Hive Hanlıklarına çevirmiştir. Batı Türkistan üzerine yapacağı seferin nedenleri arasında Şii inancı gösterilir, ancak asıl neden hanlıkların Horasan üzerine yaptıkları yağma seferleridir. Gelir amaçlı yapılan bu yağma seferleri Nadir Şah'ı oldukça rahatsız etmiştir. Nadir Şah, Türkistan üzerine yapacağı sefer öncesi oğlu Rıza Kulu'yu Horasan valiliğine atamıştır. 1737 yılına gelindiğinde Nadir Şah oğlunu, Belh valisinin isyanını bastırması için göndermiştir. Bu durum üzerine Rıza Kulu, İran ordusu ile Karşı üzerine yürümüş, ancak haberi alan Ebu'l Feyz Han'ın girişimlerinden bir sonuç alınamamıştır. Rıza Kulu Han ile mücadeleye devam ettiği sırada Hive hanı İlbars Han, şehrin savunmasız olduğu durumundan istifade ederek Karakalpak ve Kazaklardan topladığı birlikler ile Buhara'ya gelerek işgal etse de Ebu'l-Feyz Han'ın başarı sağlamasıyla, bölgeden geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁷

1737 yılında gerçekleşen bu olay sonrası Nadir Şah'ın Türkistan üzerine sefere çıkacağını haber alan Ebu'l Feyz Han, ona bir mektupla kendisinin soyunun köklü bir soydan gelen ailenin temsili olduğunu, onun gibi bir hükümdar ile karşılaşmaya gücü olmadığını, ancak onu bir misafir olarak kabul edeceğini bildirmiştir. 1739 yılına gelindiğinde elli bin kişilik orduyla Çaharcuy civarına gelen Nadir Şah, burada Atalık Hâkim Biy'i kabul etmiş, ancak Şah, hanı görmek istediğini belirtmiştir. Atalık bu haberi vermek için Buhara'ya döndüğü sırada Yüz, Min, Nayman gibi boy üyeleri yüz bin kişilik orduyla Ebu'l Feyz Han'a yardıma gelmiş; Rıza Kulu ile yapılan mücadelede ölen boy üyelerinin intikamını almak istediklerini, Nadir Şah'a bağlılık bildirmemesini istemişlerdir. Ancak Atalık Hâkim Biy'in uyarılarına rağmen Ebu'l Feyz ve Nadir Şah arasında Çarbekr'de meydana gelen savaşta yenilgiye uğrayan Ebu'l Feyz Han, itaatini bildirmiştir. 1740 yılında Nadir Şah ile olan görüşmelerde Amu Derya ya da Ceyhun Nehri iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir. Ayrıca Ebu'l Feyz'e “şah” ünvanı, atalığına ise “han” ünvanı verilmiştir. Bunun haricinde

⁶⁶ Özaydın, **agm**, s. 155.

⁶⁷ Mehmet Alpargu, Muhammed Bilal Çelik, “Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD)**, 29/Özel Sayı, (2009), s. 515-518.

Ebu'l Feyz Han'ın kızıyla evlenerek Cengiz soyuna damat "küregen" olmuştur.⁶⁸ Nadir Şah'ın desteğini alan Atalık Muhammed Mukim'in oğlu Muhammed Rahim, doğrudan devlet işlerine müdahale etmeye başlamıştır.⁶⁹ Kısa bir süre sonra Muhammed Rahim Biy, Nadir Şah'ın ölümüyle birlikte, 1747 yılında Ebu'l-Feyz Han'ı öldürterek idareyi tam anlamıyla eline almayı başarmıştır.⁷⁰ Nitekim kendini atalık ilan eden Muhammed Rahim Biy ile birlikte Buhara'da Astrahanlılar hanedanlığı yerini Mangıt hanedanı almıştır. Astrahanlılar hanedanlığında 1747 yılından itibaren Abdülmümin Han (1747-1751), III. Ubeydullah Han (1751-1754), Şirgazi Han (1754-1756) ve Ebu'l Gazi Han (1757-1785) tahta geçse de bu şahıslar kukla han olmaktan ileriye gidememişlerdir.⁷¹

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Buhara Hanlığı'nın yönetimi kukla hanlar yerine Mangıt boyuna mensup atalıkların elinde bulunmaktaydı. Zira hanlıkta yaşanan sıkıntılar zamanla çevre devletler olan mücadelede başarısızlıkla sonuçlanmaya başlamıştır. Bu durumda Özbek beylerinin bağımsızlıklarını ilan etmelerine ve hanlıktan topraklarının kopmasına neden olmuştur. Hanlıkta yaşanan sıkıntılar üzerine İran hükümdarı Nadir Şah'ın Türkistan'ı işgali bu olayları körüklemiştir. Zira bu dönemde Nadir Şah'ın güvenini kazanan ve onun orduların başında komutanlık yapması dolayısıyla hem askeri hem de siyasi yönden kendini geliştiren Atalık Muhammed Rahim Biy, Buhara Hanlığı'nda Astrahan Hanedanlığı'nı sonlandırmış, Mangıt Hanedanlığı dönemini başlatmıştır. Mangıt Hanedanlığı'nın elinde bulunan hanlık asıl olarak siyasi faaliyetlerini 1785 yılı itibariyle göstermeye başlamıştır.⁷²

Buhara Hanlığı'nda yönetimi, Mangıtlar iktidara gelene kadar, Cengiz soyundan gelenler elinde bulunduruyordu. Ancak 1747 yılından itibaren yönetim, ilk defa Cengiz soyundan gelmeyen⁷³ Mangıtların eline geçmesiyle varolan gelenek bozulmuştur. Nitekim Atalık Muhammed Rahim Biy güçlü bir merkezi otorite kurmuş ve hanlığın sınırlarını genişletmeyi amaçlamıştır. Bunun yanı sıra Hisar şehrinde Yüz boyu ile Şehr-i Sebz'de

⁶⁸ Umut Kırca, "Nadir Şah Döneminde Afşarlıların Babürlüler ve Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (1736-1747)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul 2018, s. 88-91.

⁶⁹ Doğan, Erdoğan, **age**, s. 67.

⁷⁰ Timurlan Omorov, "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", **Tübav Bilim Dergisi**, C. 5, S. 2, 2012, s. 12.

⁷¹ İnci Yelda Dumlupınar, **agm**, s. 209; Hatunoğlu, **agm**, s. 495; Özaydın, **agm**, s. 155.

⁷² Hatunoğlu, **agm**, s. 496-498; Togan, **age**, s. 198-201.

⁷³ Yuri Bregel, "Mangıt", **Encyclopaedia Iranica**, Vol. VI, Brill, Leiden 1991, s. 417-19.

yaşayan Kengesler ile uğramıştır.⁷⁴ Üç yıl hanlık yapan Muhammed Rahim Biy, imar ve iskân faaliyetlerine özel ihtimam göstermiştir. Bu konuda Buhara'yı yeniden inşa etmiş, oldukça yıpranan surunu güçlendirmiş, barajları onarmıştır.⁷⁵

Muhammed Rahim Biy'in ölümü sonrası yerine geçen amcası Danyal Biy (1759-1785) dönemi içerisinde güçlü bir otoriteden bahsedilememektir. Zira Özbek boylarının isyanının yanı sıra bu dönemde üst rütbeli kişiler söz sahibi olmaya ve bağımsız bir şekilde hareket etmeye çalışmışlardır.⁷⁶

Babası Danyal Biy'in yirmi yedi yıllık yönetimi sonrasında Buhara Emirliği'nde yerine geçen oğlu Şah Murad (1785-1802) babasının aksine etkin bir siyaset gütmüştür. Şah Murad veya Masum, küçüklüğünden itibaren önemli âlimlerden ders almış ve kendini tasavvufa adanmış biriydi. Kendisini ilime ve dine adayan Şah Murad, derviş kişiliğiyle tanınmakta ve derviş kıyafetleri ile dolaştığı bilinmekteydi. Hatta bundan dolayı ilk kez hanlık başına geçirilmek istendiğinde kabul etmemiştir. Onun bu kişiliği hem ulemanın hem de halkın gözünde itibar kazanmasına neden olmuştur.⁷⁷

Şah Murad, babası Muhammed Danyal Biy'in iktidarı döneminde tasavvufa yönelmiş ve nispeten devlet işlerinden uzak durmuştur. Onun derviş kişiliği devlet işlerinden uzak durmasına engel olmamış ve çeşitli görevlerde yer almıştır. Bir dönem koşbegi görevinde bulunan Şah Murad, Kermine ve Karşi görevlerini üstlenmiştir. Özellikle Semerkand yönetimi sırasında imar ve iskân faaliyetlerini devam ettirmesi ona avantajlar sağlamıştır. Babasının döneminde siyasi ve askeri yönden öne çıkan Şah Murad, Ebu'l Gazi'yi tamamen saraydan atmış ve emirlik içerisinde tek hâkim konuma yükselmiştir. Onun emirlikteki ilk görevleri arasında devlet içerisinde söz sahibi olmaya çalışan koşbegi ve kadı kelanı öldürtmek bulunmaktadır.⁷⁸ Bununla birlikte siyasi nüfuzunu arttıran Şah Murad, Merv ve Belh şehirlerini kontrol altına almıştır. Meşhed'e kadar olan bölgeleri yağmalamış, fakat bu akınlar yağma harekâtından öte bir şeye gidememiştir. Ayrıca Afgan

⁷⁴ Ükten, **age**, s. 47-48; Mehmet Saray, "Buhara (Özbek) Hanlığı (1753'ten itibaren Emirliği)", **Tarihte Türk Devletleri II**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 596-597.

⁷⁵ Çelik, **agt**, s. 67-69.

⁷⁶ Çelik, **agt**, s. 72; Peter B. Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 180; A. Mukhtarov, "The Mangits", **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris, s. 58.

⁷⁷ Hatunoğlu, **agm**, s. 499; Rıza Nur, **age**, s. 396.

⁷⁸ Çelik, **agt**, s. 75-78.

Emiri Ahmed Şah Durrani'nin Bedahşan üzerine yapmış olduğu harekâtta da önemli bir rol oynayarak Afgan emirini harekâttan geri dönmesi konusunda onu ikna etmiştir.⁷⁹

Derviş karakterinin yanı sıra Şah Murad askeri, idari ve iktisadi alanlarda bir dizi ıslahat gerçekleştirmiştir. Özellikle vergi hakkında düzenlemeler yapmış; şeriata aykırı olarak gördüğü yargu, bac, tarh, tuşmal, yasak, aluk ve saluk gibi bazı vergileri kaldırmıştır. Bunun yanı sıra gümüş sikkelerin yerine saf altın sikkeler bastırmıştır. Ayrıca halkın elinde bulunan altınlardan komisyon karşılığı paraya çevirerek hazineye önemli katkıda bulunmuştur. Sulama sistemini geliştirmiş; vakıflar canlandırılmış; medreselere ise önem verilmiştir. Bütün eğlence mekânlarını kapattırarak, şeriata aykırı eğlence çeşitlerinin hepsini yasaklamıştır. Alkol ve sigara tüketimini yasaklamıştır.⁸⁰

Şah Murad'ın Haydar Töre, Seyyid Muhammed Töre ve Nasirüddin Töre adında üç oğlu vardı.⁸¹ Bunlar arasında Haydar Töre yani Emir Haydar babasının vefatı sonrası tahta geçmiştir. Emir Haydar babası gibi dini kimliğiyle bilinen ve sufi bir yaşam tarzı süren biriydi. Örnek bir kişiliğe sahip olan Emir Haydar, sahip olduğu bilgisıyla medreselerde beş yüze yakın öğrenciye ders verebilecek kabiliyette biriydi.⁸²

Emir Haydar Hz. Peygamber'in soyundan gelmesi dolayısıyla "Seyid" ünvanı ile anılmaktaydı. Zira hanlık içerisinde ilk defa seyid ünvanı kullanan da Emir Haydar'dır. Ayrıca soyunun anne tarafından hem Cengiz soyuna, hem de Hz. Peygambere dayanmaktadır. Zira ilk defa Cengizli hâkimiyet geleneğine aykırı hareket edilmiş ve anne üzerinden hanedanla bağlantı kurulmuştur. Hatta Emir Haydar'ın mühürlerinde "Nesl-i Çengiz el-Peygamber"⁸³ ibaresi kullanılmaktaydı. Ayrıca han ünvanı yerine "emirü'l-müminin" ünvanını kullanmıştır.⁸⁴

Babası zamanında huzura ve refaha kavuşan hanlık, Emir Haydar dönemi için aynı şey söylenemez. Genel olarak ilim alanındaki gerilemeyle birlikte⁸⁵ siyasi, idari ve askeri alanlarında etkili olamamıştır. Zira bu dönem içerisinde tahtta hak iddia eden amcaları Ömer Biy, Mahmud Biy ve Fazıl Biy isyan etmiş, ancak başarılı olamamışlardır. Bunun

⁷⁹ Ükten, **age**, s. 48-49.

⁸⁰ Hatunoğlu, **agm**, s. 499-500; Çelik, **agt**, s. 85-89.

⁸¹ Çelik, **agt**, s. 89.

⁸² Hatunoğlu, **agm**, s. 500.

⁸³ Togan, **age**, s. 205.

⁸⁴ Muhammed Bilal Çelik, "Mangıtlar Devri Vakayinameleri", **Turkish Studies**, 7/3, (2012), s. 783.

⁸⁵ Çelik, **agm**, s. 783.

üzerine amcası Ömer Biy ve Fazıl Biy'i ortadan kaldırmıştır.⁸⁶ Bunun haricinde iç karışıklıklarla meşgul olan Emir Haydar, göçebe Özbeklerin ve Kıtay-Kıpçak boylarının isyanıyla uğraşmıştır. Ayrıca Emir Haydar, çevre hanlık Hive ile giriştiği mücadelesinde muvaffak olsa da Hokand Hanlığı tarafından Taşkent'in işgal edilmesine engel olamamıştır.⁸⁷ Emir Haydar iktidarı döneminde Buhara, Çarcuy, Kerki, Akça, Huzar, Tirmiz, Hisar, Karşı, Çırakçı, Kermine, Pencşenbe, Kette-Kurgan, Zaman Abad, Abad-İslam, Emir Abad, Miyankal, Semerkand, Cizak, Ura-Tübe, Türkistan, Merv, Şehr-i Sebz ve Belh eyaleti hâkimiyeti alanına girmiştir.⁸⁸

Emir Haydar'ın 1826'da vefat etmesiyle yerine halefi olan küçük oğlu Emir Hüseyin (1826) geçmiştir. Emir Hüseyin Semerkand ve Kermine valiliklerinde⁸⁹ bulunmuştur. Ancak Emir Hüseyin'in kısa bir süre içerisinde ölmesi nedeniyle yerine Kermine valiliğini yapan diğer oğlu olan Mir Ömer (1826-1827) geçmiştir. Mir Ömer'in saltanatı sırasında tahta hak iddia eden Nasrullah, Emir Haydar'ın divanbegi olan Muhammed Hâkim Koşbeginin desteğiyle Buhara'yı kuşatmış ve kendini han ilan etmiştir.⁹⁰

Sert, zalim ve otoriter bir kişiliğe sahip olan Emir Nasrullah, hanlığın başına geçmesinin ardından kendine muhalif olan üç kardeşi ve bazı beyleri zehirletmiş ya da ortadan kaldırmıştır.⁹¹ Ayrıca hükümrانlık dönemi içerisinde Şehr-i Sebz'e otuz iki sefer düzenlemiştir.⁹²

Emir Nasrullah'ın emirlik içerisinde sert bir tutum sergilemesi ve diğer hanlıklarla sürekli bir mücadele içinde olması onun uluslararası siyaset konusunda geri kaldığını hatta bir bilgisi olmadığını göstermektedir. Çünkü onun çevre hanlıklarla sürekli mücadele içinde olması Rusya'nın da Türkistan içerisinde ilerlemesini kolaylaştırmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında Çarlık Rusya ile ilişkiler öncesine dayanmaktaydı, ancak bu dönemde yoğun bir şekilde arttığı görülmektedir. Bilhassa, Rusya ve İngiltere'nin ekonomik çıkar sağlamak amacıyla siyasi rekabet içerisinde bulunduğu dönem itibarıyla, Great Game (Büyük Oyun) adı verilen bu nüfuz mücadelesinden Rusya siyasi ve jeopolitik avantajları sayesinde lehine

⁸⁶ Çelik, *agt*, s. 92.

⁸⁷ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 43-44.

⁸⁸ Çelik, *agt*, s. 118-119.

⁸⁹ Çelik, *agt*, s. 121.

⁹⁰ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 31.

⁹¹ Rıza Nur, *age*, s. 347; Hayit, *age*, s. 31.

⁹² Hatunoğlu, *age*, s. 501.

sonuçlanmıştır.⁹³ Aleyhine gelişen bu durum üzerine İngiltere, İngiliz subay Arthur Conolly Hive'ye, Albay Charles Stoddart ise Hokand ve Buhara'ya Ruslara karşı ittifak yapmak ve ilişkileri kuvvetlendirmek için göndermiştir. Ancak Emir Nasrullah gelen bu iki elçiye yakın davranmadığı gibi her ikisini önce hapsedmiş ve daha sonrasında 1842 yılında idam ettirmiştir.⁹⁴

Emir Nasrullah iktidarı döneminde uluslararası siyasette başarılı olamadığı gibi iç siyasette de etkin rol oynayamamıştır. Zira baskı ve zulüm ile yönettiği ahali içerisinde isyana neden olmuştur. Bu tür isyan hareketlerin baş gösterdiği yıllarda ölmesi üzerine, yerine oğlu Emir Muzaffer (1860-1885) geçmiştir.⁹⁵ Hanlığın başına geçen Emir Muzaffer, ilk faaliyeti ona karşı muhalif olan veya olacak kişileri ortadan kaldırmak olmuştur.⁹⁶ Onun iktidarı dönemi, genel olarak Rusya ile olan ilişkileriyle öne çıkmaktadır.

Buhara ve Rusya ilişkileri 1846 yılına kadarki dönemde diplomatik açıdan ilişkiler yürütülürken Taşkent'in işgali⁹⁷ ile bu olumlu hava yerini sıcak çatışmalara bırakmıştır. Bu doğrultuda Rusya, Hokand Hanlığı'nı kontrol altına aldıktan sonra idari, askeri, iktisadi, toprak genişliği ve nüfuz bakımından diğer hanlıklardan daha avantajlı durumda olan Buhara Hanlığı'na yönelmiştir. Nitekim Rusya ve Buhara arasındaki 1865'te Çırçık, 1866 İcrar ve 1868 yılında Zirebulak'da olan savaşta Buhara ordusu ağır bir yenilgi almıştır. 23 Haziran 1868 tarihinde yapılan savaş sonrasında Emir, Rus isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştır. İki taraf arasında yapılan antlaşma ile Buhara Hanlığı, Çarlık Rusya'nın idaresi altına girmiştir. 1868 yılında yapılan antlaşmadan sonra 1873 yılına kadar başka bir antlaşma yapılmamıştır. Ancak 28 Eylül 1873⁹⁸ yılında yapılan antlaşma, Buhara Hanlığı tam olarak Rusya'nın üstünlüğünü kabul ettiği ve 1920 yılına kadar tamamen fiilen yıkıldığını gösteren bir antlaşma olmuştur.⁹⁹

Emir Muzaffer 1885 yılında vefatı sonrası yerine oğlu Abdulahat 4 Kasım 1885'de Buhara Hanlığı'nda tahta geçmiştir. Emir Abdulahat hanlığın başına geçtiği vakit zaten var olan

⁹³ Selim Serkan Ükten, "Buhara Emirliği'nde Sahte bir Molla: P. İ. Demez (Desmaisons) ve Emirlik Hakkındaki Raporları (1834)", **Türk Tarihine Dair Yazılar III**, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 759.

⁹⁴ Hatunoğlu, **agm**, s. 502; Saray, **age**, s. 45-46; Dinçer Koç, Sinan Eren, "Sefername-İ Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi(TDA)**, C. 118, S. 232, 2018, s.155.

⁹⁵ Özkan, **age**, s. 70.

⁹⁶ Çelik, **agt**, s. 159.

⁹⁷ Hayit, **age**, s. 92.

⁹⁸ **Age**, s. 100.

⁹⁹ Hatunoğlu, **age**, s 503-509; Gülay Karadağ, "Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2006, s. 102-103.

Rus baskısının daha da yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle demiryolunun faaliyete geçilmesiyle göç hareketleri başlamış, işçilerin artış göstermesiyle de yerleşim köyleri kurulmuştur. Bu durum da Rusların Buhara’da daha etkili ve kritik bir rol oynamasını sağlamıştır.¹⁰⁰

Abdulahat Rus baskısına rağmen yenilikçi hareketlerinden geri kalmamıştır. Özellikle Ceditçilik faaliyetlerinin hız kazanmasıyla Batı’yla etkileşimi sağlamak amacıyla Rusya ve Osmanlı’ya iki yüze yakın öğrenci gizlice gönderilmiştir. Eğitimleri sırasında birçok siyasi, sosyal ve kültürel yapı hakkında bilgi sahibi olan öğrenciler, ülkelerine geri döndüklerinde özellikle eğitim ve dil alanında etkin rol oynamışlardır.¹⁰¹

Emir Abdulahat Han’ın 22 Aralık 1910 yılında vefatıyla yerine Buhara Emirliği’nin son hükümdarı Âlim Han (1910-1920) geçmiştir. Âlim Han döneminde de devam eden Rus işgali hız kazanmıştır. Bu süreçte Buhara’da fikir akımlarının etkili olması ve ilerleyen zamanda siyasi bir hüviyet kazanması dolayısıyla Buhara’nın işgalinin daha da hızlanmasına neden olmuştur. Buhara’da fikir akımlarının öncüsü Ceditçilik hareketi “Yaş Buharalılar” adı ile anılmaya başlamıştır. İleri sürdükleri fikirleri basın ve yayın organlarında duyurmaya çalışmışlardır. Ancak Âlim Han’ın saltanatı konusundaki eleştirileri dolayısıyla dergi ve gazeteleri kapattırılmasına neden olmuştur. Yönetimde köklü değişiklikler yapmak isteyen Yaş Buharalılar, Bolşevik yönetimi ile irtibata geçmişlerdir. Buhara Hanlığı’nı tamamen ortadan kaldırmak için yapılan ittifak neticesinde 13 Mart 1918’de harekete geçilmiştir. İki taraf arasında cereyan eden savaşta Buhara’nın zaferiyle sonuçlanmıştır. Ardından Buhara Emirliği 25 Mart 1918’de Kızıltepe Antlaşmasıyla bağımsızlığını kazanmıştır. Bu bağımsızlık sonrası Âlim Han, bir taraftan Yaş Buharalılar mevzuusuyla ilgilenirken bir taraftan da Ruslarla olası bir savaş için hazırlıklara başlamıştır. Âlim Han, savaş hali içerisinde ittifak arayışında tek kalmış; önce Lenin’le daha sonra ise General Frunze ile görüşmüş, ancak sonuç alamamıştır. Buhara Emirliği ile Kızıl Ordu’nun başında bulunan General Frunze önderliğinde 29 Ağustos 1920 yılında gerçekleşen savaşta Buhara, Âlim Han’ın şehirden ayrılmasından bir gün sonra 2 Eylül’de Kızıl Ordu tarafından tamamen işgal edilmiştir.¹⁰² Tarihi kadim Buhara şehri,

¹⁰⁰ Hayit, **age**, s. 171; Togan, **age**, s. 257.

¹⁰¹ Hatunoğlu, **agm**, s. 511.

¹⁰² Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 119-124; Hatunoğlu, **agm**, s. 513-517; Nurettin Hatunoğlu, “Buhâra Emirliği’nin Son Hükümdarı Âlim Han’ın Afganistan’da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 2, 2018, s. 128-129.

büyük bir yıkım ve katliama uğramıştır. “*Küçük kıyamet*”¹⁰³ olarak adlandırılan bu olay sonrası Buhara Emirliği tarihin tozlu sayfaları arasında yerini almıştır.

2. Hive Hanlığı’nın Siyasi Tarihi (1512-1873)

XVI. asırda Maverâünnehr’de Şibaniler, İran’da güçlenmiş olan Safevi Devleti, Harezmi coğrafyasında kurulmuş bulunan Hive Hanlığı üzerinde etkili olmuşlardır. Bilhassa Muhammed Şibani Han, Timurlu iktidarına son vermesinin ardından Harezmi’nin bir kısmını elinde bulunduran Timurlu Mirza Hüseyin Baykara üzerine sefere çıkmış; Ürgenç ve Harezmi’i kuşatmıştı. Harezmi, 1510 yılına kadar olan süre içerisinde Şibani Han’ın hâkimiyeti altında kalmıştır. 1510 yılında Safevi şahı Şah İsmail ve Şibani Han arasında Merv yakınlarında gerçekleşen savaşta Şibani Han’ın öldürülmesiyle, Harezmi toprakları Safevi Devleti’nin hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁰⁴

Şah İsmail hâkimiyeti altına aldığı Harezmi’nin idaresini üç darugasını; Hive, Hazaraps, Ürgenç ve Vezir şehrine tayin etmiştir. Ancak Harezmi’nin Şii temsilcilerinin idaresi altında bulunması, mezhepler arası çatışmalara neden olmuştur. Bundan dolayı halk, Şii temsilci altında yönetilmek istemediklerinden ve artık Deşt-i Kıpçak boylarından birinin temsilci istediklerini belirtmişlerdir. Bu konuda Bakırgan’dan Şeyh Sait Ata neslinden gelen Hüsameddin Kattal’ın girişimiyle, Deşt-i Kıpçak sultanlarından Berke Sultan’ın oğlu İlbars’ın tahta geçirilmesi istenmiştir.¹⁰⁵ İlbars, Cengiz Han’ın torunlarından Şibani Han’ın neslinden gelen; Deşt-i Kıpçak hükümdarlarından Yedigâr Han’ın dört oğlundan biri olan Büreke (Bürge) Sultan’ın oğludur.¹⁰⁶ Hanedanın soyu, Cuci’nin beşinci oğlu olup Özbek hanlarının atası kabul edilen Şiban Han nesline mensup Arabşah b. Pûlâd’a kadar uzandığından hânedana Arapşahlar (Arapşâhi) veya Yâdigâriler de (Yâdigâröğulları) denmiştir.¹⁰⁷

¹⁰³ Özkan, *age*, s. 100.

¹⁰⁴ Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan’da Rus Yayılması*, haz. M. Abdülhalik Çay, Orkun Yayınları, İstanbul 1977, s. 64-65; M. Annanepesov, “The Khanate Of Khiva (Khwarazm)”, *History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century*, Vol. V, ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris, s. 65; Dinçer Koç, “Hive (Harezmi) Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizöğulları*, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 576.

¹⁰⁵ Koç, *age*, s. 577.

¹⁰⁶ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 35.

¹⁰⁷ Mehmet Saray, “Hive Hanlığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, DİA, İstanbul 1998, s. 167; Hive Hanı Ebu’l Gazi Bahadır Han, *age*, s. 213.

Yâdigâroğulları hanedanlığının ilk hükümdarı İlbars, Vezir şehrinin yönetimini üstlendikten sonra kardeşi Bilbars (Balbars)'a Yenişehir'in idaresini bırakmıştır.¹⁰⁸ İlbars'ın ilk faaliyeti, onun tahta geçirilmesine sebep olan ve hâlihazırda devam eden Şii idarecilere karşı olan isyan hareketi içerisinde bulunan Özbekleri, hâkimiyeti altına almak olmuştur. Ancak Ürgenç ve Hive şehrinin Safevi idarecilerinin tarafını tutması, isyanın kolay bir şekilde bastırılmamasına neden olmuştur. Bunun için İlbars, üç ay sonra Ürgenç şehrine düzenlenen sefer sonucunda, şehrin idaresini elinde bulunduran İranlı Subhan Kulu Han'ı bozguna uğratmıştır. Ürgenç'in hâkimiyet altına alınmasının ardından Safevi temsilcilerinin elinde bulunan Hive ve Hazaraps şehirlerinin zaptı için amcaları Ebulek ve Aminek'e haber yollamış ve yardım istemiştir. Amcaları ve onlara bağlı Özbek boyları ile birlikte Hive, Hazaraps ve Kat şehirlerini hâkimiyet altına almıştır.¹⁰⁹

Harezm bölgesinde varlığını güçlendiren İlbars, sınırlarını Kuzey Horasan, günümüzde Türkmenistan'ın bir kısmı, Balhan ve Mangışlak bölgesine kadar genişletmiştir.¹¹⁰ Ancak hâkimiyet alanını genişletmesi, yaşanan göçler sonrasında maddi kaynakların yetersiz kalması ve Özbek sultanları bağımsız hareket etmesi otoritenin kurulmasını zorlaştırmıştır.¹¹¹ Özellikle İlbars Han'ın ölümü sonrası yönetici grupları arasında iktidar mücadelesi artmış ve sık bir şekilde han değişikliği yaşanmasına neden olmuştur.

İlbars Han'ın vefatı sonrası yerine kardeşi Sultan Hacı Han (1525-1526), ardından Ebulek Han'ın oğlu Hasan Kulu, han ilan edilmiştir. Hasan Kulu'nun tahta çıkması Sultan Gazi taraftarları ve Özbek sultanlarının muhalefetiyle karşılaşan Hasan Kulu, Ürgenç kuşatması sırasında büyük oğlu Bilal Sultan ve taraftarlarıyla birlikte katledilmiştir.¹¹²

Ürgenç'in ele geçirilmesinin ardından Aminek'in oğullarından Sufiyan Han (1525-1535), hanlığın başına geçmiştir. Sufiyan Han'ın han ilan edilmesiyle İlbars ve Bilbars'ın oğullarına Vezir, Yengişehir, Tersek, Horasan'ın Derun ve Mangışlak şehirleri; Aminek'in oğullarına ise Hive, Hazaraps, Kat, Boldumsaz, Bağabad, Nesay, Abiverd, Çeharde,

¹⁰⁸ Mustafa Budak, "İlbars Han", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXII, DİA, İstanbul 2000, s. 78.

¹⁰⁹ Koç, **age**, s. 578.

¹¹⁰ Muhammed Bilal Çelik, "Fırdevsü'l-İkbal' e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2004, s. 20.

¹¹¹ Koç, **age**, s. 580.

¹¹² Abdullah Gündoğdu, "Hive Hanlığı Tarihi: Yedigöller Şibaniler Devri (1512-1740)", **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1995, s. 81.

Mehine, Cece, Ceyhun Nehri boyunca yaşayan Balkan (Ebulhan) Türkmenleri bırakılmıştır. Bununla birlikte Aminek'in soyunun temsilcileri üstünlük sağlamıştır.¹¹³

Sufiyan Han'ın vefatı sonrası yerine Ürgenç tahtına kardeşleri Bucuga (Bugaçi) Han (1533-1537) ve Avaneş Han (1537-1539) geçmiştir. Avaneş Han saltanatı sırasında yaşanan en önemli olaylardan biri Buhara Hanlığı'yla olan ilişkileridir. Zira bu dönemde Buhara hanı Ubeydullah Han, Harezm seferine çıkmıştır. Onun bu sefere çıkmasındaki sebep, hanın oğlu olan Din Muhammed'in Safevi şahı Şah I. Tahmasb ile olan ayrılıkçı görüşmeleri ve İran ile sınır olan bölgelerin paylaşılması sorunuydu. Bu sefer neticesinde Ubeydullah ve Avaneş Han arasında gerçekleşen savaşta Buhara ordusu üstünlük sağlamıştır. Ürgenç şehrinden ayrılan Avaneş Han bir süre sonra yakalanmış, Ömer Gazi Sultan'a teslim edilmiştir.¹¹⁴ Buhara hanı Ürgenç'in idaresini oğlu Abdülaziz'e bırakmış, ancak bu durum uzun sürmemiştir. Zira Avaneş ve Sufiyan Han'ın oğulları sığındıkları Din Muhammed, Ürgenç'i tekrar geri almak için Adaklı ve diğer Türkmen boylarının desteğiyle 1538 yılında şehri geri almış; Abdülaziz ise Buhara'ya kaçmıştır. Ubeydullah Han tekrar Ürgenç hâkimiyetini tesis etmek için Harezm seferine çıksa da Din Muhammed ile olan mücadelesinde bozguna uğratılmıştır.¹¹⁵

Harezm'in geri alınması ile tekrar Yâdigâroğulları Hanedanlığı hakimiyeti sağlanmış ve hanlığın başına Kal Han (1540-1548) geçmiştir. Kal Han iktidarı döneminde halk bir nebze huzura ve refaha kavuşmuştur. Ayrıca birtakım iktisadi, idari ve askeri alanda düzenlemeler yapılmıştır. Kal Han'ın vefatı sonrası yerine Akatay Han (1548-1556) geçmiştir. Akatay Han, Vezir şehrinde tahta geçtiğinde hanedan mensupları arasında iktidar mücadelesi yaşanmaya başlamıştır. Zira Akatay Han'ın oğulları Şeyh Muhammed ve Şah Nazar'a Kat şehri; Avaneş Han'ın oğullarına Horasan ve Ürgenç; Sufiyan Han'ın oğulları Yunus Sultan ve Pehlivan Kulu Sultan'a ise Ürgenç bırakılmıştır. Yunus Sultan, Mahmud Sultan'ın yönetimdeki hoşnutsuzluğu sebebiyle Ürgenç'e sefere çıkmış ve Mahmud Sultan'ı Akatay Han'a göndermiştir. Ancak onu öldürmeyip Akatay Han'a göndermesiyle, Mahmud Sultan Yunus Sultan'ın üzerine sefere çıkılması gerektiğini ileri

¹¹³ Murat Özkan, **Hive Hanlığı (1511-1920)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 24; Ebu'l Gazi Bahadır Han, **age**, s. 220-221.

¹¹⁴ Koç, **age**, s. 581; Mahmut Kalav, "Harezm Şibanileri (1525-1558)", **Basılmamış Mezuniyet Tezi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1966, s. 20-21.

¹¹⁵ Ebu'l Gazi Bahadır Han, **age**, s. 235-236.

sürmüştür. Neticede sefere çıkan Akatay Han ve Yunus Sultan arasında iltica eden savaşta Yunus Sultan muvaffak olmuştur.¹¹⁶

Yunus Sultan'ın hanlığı ele geçirmesi, Akatay Han'ın oğulları (Hacim Sultan, Mahmud Sultan, Fulad Sultan, Timur Sultan, Allah Kulu Sultan ve Süleyman Sultan); Bucuga Han'ın oğulları (Dost Sultan ve İş Sultan) arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Akatay Han ve Bucuga Han'ın oğulları, topladığı kuvvetlerle Yunus Han üzerine yürümüşlerdir. Karşı koyamayacağını anlayan Sultan, önce Buhara'ya daha sonra Safevi şahı Şah I. Tahmasb'a sığınmıştır. Yunus Han'ın bertarafı sonrasında hanlığın başına Bucuga Han'ın oğlu Dost Sultan (1556-1557) geçmiştir. Ancak onun bir yıl kadar olan yönetimi süresinde söz sahibi kardeşi İş Sultan olmuştur. İş Sultan ve Dost Sultan arasında geçen mücadelede kazanan olmadığından Avaneş Han'ın oğlu Hacim Sultan'dan yardım istenmiştir. Yapılan mücadele sonrasında her iki kardeş de ortadan kaldırılmış ve Bucuga Han'ın nesli son bulmuştur.¹¹⁷

İki kardeşin hadisesinin hemen ardından Hacim Han (Hacı Muhammed Han)¹¹⁸Ürgenç'te han ilan edilmiştir. 1557 yılında tahta çıkan han, diğer hanlara göre güçlü, dirayetli, adaletli ve dindar bir kişiliğe sahipti. Saltanatı döneminde merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışan Hacim Han, hanlıkta iç karışıklıklar yaşanmasa da dış ilişkiler için aynı şey söylemek mümkün değildir. Zira Buhara Hanlığı'yla olan mücadelesi her iki tarafa da zarar vermiştir.

Buhara hanı II. Abdullah (1583-1598) Harezm'i, hanlığın sınırları içerisine dâhil etmek istemiştir. Bu sebepten ötürü Harezm topraklarına üç defa olmak üzere sefer düzenlemiştir. Onun bu seferleri düzenlemesindeki asıl neden; Osmanlı elçisi Piyale Paşa'nın dönüşte Ürgenç'te Hacim Han'ın oğlu Muhammed İbrahim Han tarafından soyulması, Hacı Kutas önderliğindeki hacıların Hive'de Polat Sultan'ın oğlu Baba Sultan tarafından soyulması ve Nur Muhammed Han'ın II. Abdullah Han'a tabi olarak Hacim Han'ın düzenlediği yağma seferlerinden korunacağı düşüncesi idi.¹¹⁹

Buhara hanı II. Abdullah Han ilk seferini Hive üzerine yapmıştır. Ancak halkının savunması ve o sırada Horasan seferinde olan Hacim Han'ın döndüğü haberini alınca geri

¹¹⁶ Özkan, **Hive Hanlığı...**, s. 31; Çelik, "Firdevsü'l-İkbal' e...", s. 22.

¹¹⁷ Çelik, **agt**, s. 23; Özkan, **Hive Hanlığı ...**, s. 32.

¹¹⁸ Rıza Nur, **age**, s. 363.

¹¹⁹ Ümit Ulvi Türk, "Safevi Devleti'nin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti İle Siyasi İlişkileri (1526- 1722)", **Basılmamış Yüksek Lisan Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2017, s. 76

çekilmek zorunda kalmıştır. İkinci seferinde Vezir şehrinin yönetimini Buhara'ya bağlamış; Ürgenç, Hive, Hazarps ve Kat şehirlerine yönetici bırakmış ve geri dönmüştür. Bu sefer sonrasında Hacim Han çocuklarıyla birlikte Safevi Hükümdarı Şah I. Tahmasb'ın yanına sığınmıştır. Ancak şehzadelerden Polat Sultan ve üç oğlu, II. Abdullah'ın izni olmadan Buhara'ya gitmeleri sonlarını getirmiştir. Bu durumdan dolayı diğer şehzadeler ve Hacim Sultan, İran'da beklemeye devam etmişlerdir. 1595 yılına gelindiğinde Buhara Hanlığı ve Safevi Devleti'nin Horasan üzerine mücadeleleri artması ve Buhara hanının Horasan şehirlerini hâkimiyet altına almaya başlamasıyla, Şah, Buhara ordusunu karşılamaya gelmiştir. Şehzadeler bu durumdan istifade Hive ve Ürgenç'i de alabileceklerini düşünmüşlerdir. Hacim Han bunun yapılmasını istemese de, şehzadeler harekete geçmiştir. Hacim Han'ın da peşinden gittiği şehzadeler, Ürgenç şehrinde gerçekleşen olaylar üzerine II. Abdullah'ın, Harezm'e üçüncü seferine çıkmasına neden olmuştur. Neticede Harezm, Buhara Hanlığı yönetimi altında kalmıştır. Hacim Han ve oğlu Arap Muhammed, tekrar Şah Abbas'a sığınmıştır. Hacim Han'ın tekrar Harezm'de hanlığını ihya etmesi ise II. Abdullah'ın 1598 yılında vefatıyla gerçekleşmiştir.¹²⁰

Kırk beş yıllık saltanatı devrinde II. Abdullah'ın Harezm'i üç defa işgal etmesi ve sonrasında vefatıyla, Hacim Han, Harezm'de hanlığı tekrar ihya ederek başa geçmiş, ancak 1602 yılında vefatı sonrasında yerine oğlu Arap Muhammed Han (1602-1621) tahta çıkmıştır. Arap Muhammed Han döneminde hanlığın başkenti Ürgenç'den Hive'ye taşınmıştır.¹²¹ Ayrıca ilim, imar, iktisadi ve sosyal hayatta canlanmalar yaşanmış olmakla birlikte Hive'de ilk han yapısı olan bir medreseyi, 1616 yılında inşa ettirmiştir.¹²²

Arap Muhammed'in iktidarının ilk yılları, Salih Sultan'ın çıkardığı karışıklıklar ve Rus kozaklar ile Kalmuklar'ın Harezm'e düzenledikleri akınları bastırmakla geçmiştir.¹²³ Arap Muhammed Han'ın yedi oğlu vardı. Bunlar; İsfandiyar, Habaş, İlbars, Abdülgazi, Şerif Muhammed, Harezmşah ve Afgan Sultan'dı. 1616 yılına gelindiğinde hanın oğulları arasında iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Oğlu Habaş Sultan ve İlbars Sultan babasına karşı ayaklanmışlardır. 1621 yılında Hive'de Arap Muhammed Han, oğulları Habaş ve İlbars Sultan'ın aralarında yaşanan mücadelede İsfandiyar Han ve Ebu'l Gazi Sultan babasını

¹²⁰ Özkan, **Hive Hanlığı...**, s. 32-37; Suavi, **age**, s.78-79; Annanepesov, **agm**, s. 66.

¹²¹ Yuri Bregel, "Khiva, Khanate of", **Encyclopedia of Asian History**, Prepared Under the Auspices of The Asia Society, Vol. II, ed. Ainslie T. Embree, New York: Charles Scribner Sons, London: Collier Macmillan, 1988, s. 299.

¹²² Eyüp Polat, "Hiva Şehri "İç Han-Kala" Mimari Anıtları", **Basılmamış Doktora Tezi**, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2019, s. 64.

¹²³ Suavi, **age**, s. 80.

desteklemesine rağmen, Arap Muhammed Han mağlup olmuştur. Yenilgiye uğrayan Han'ın gözleri kör edilmiş, İsfendiyar Sultan Safevi Devleti'ne sığınmış, Ebu'l Gazi ise Semerkand'a kaçmıştır.¹²⁴

Bu olayın ardından Habaş ve İlbars Sultan kendilerini han ilan etmeseler de yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Ancak İsfendiyar Sultan bir süre sonra Türkmenlerden aldığı destekle Harezm'e geri gelmiş; Habaş ve İlbars Sultan'ı ortadan kaldırmasıyla 1623 yılında tahta oturmuştur. İsfendiyar Han kendisine Hive, Hazaraps ve Kat'ı; Ebu'l Gazi'ye Ürgenç'i; Şerif Muhammed'e ise Vezir şehrinin idaresini bırakmıştır. İsfendiyar Han iktidarı döneminde Özbeklere karşı sert tutumdan dolayı rahatsızlıklara neden olmuştur. Ayrıca kardeşiyle olan mücadelesinde Ebu'l Gazi başarılı olmasa da İsfendiyar ile Türkmenlerin arasının bozulduğu anda 1630 yılında Hive'yi kuşatmıştır. Ancak bu başarı uzun sürmemiş; İsfendiyar Han, Hive'yi tekrar işgal etmiş ve Ebu'l Gazi'yi Safevi topraklarına sürgün etmiştir. On bir yıl kadar Safevi topraklarında kalan Ebu'l Gazi, Türkmenlerin yanında iki, Kalmukların ise yanında bir yıl kaldıktan sonra Ürgenç şehrine gelmiştir. Buraya gelmesinden altı ay sonra İsfendiyar Han'ın vefatıyla 1643 yılında han ilan edilmiştir.¹²⁵

Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın doğduğu zaman diliminde, babası Arap Muhammed Han'ın Batı Sibirya'ya girerek Ürgenç'e saldıran Rusları mağlup etmesi ve annesinin neslinin “gaziler” olması sebebiyle ona Ebu'l Gazi lakabı verilmiştir. Ebu'l Gazi, hanlıktaki iktisadi bozulmaların ve sürekli iktidar mücadelesinin yaşandığı; komşu hanlıklarla ve Türkmen boylarıyla mücadele sırasında hükümdarlık yapmıştır. Ebu'l Gazi Bahadır Han özellikle hanlığın başında geçtiğinde Türkmenlerden abisi, eşini ve çocuklarını geri istemiştir. Türkmenlerin bu isteği kabul etmemesi üzerine harekete geçmiştir. Bu hareketinden hoşlanmayan Türkmenler ise Buhara Hanlığı hükümdarı Nadr Muhammed Han'ı Hive'ye davet etmiş, adına hutbe okutmuşlardır. Buhara'ya bağlanan Hive, 1644 yılında Nadr Muhammed Han'ın vefatıyla Ebu'l Gazi tarafından tekrar hâkimiyet altına almıştır.¹²⁶

Ebu'l Gazi Hive'yi ele geçirmesiyle Türkmenler üzerindeki baskıyı arttırmış ve birçoğunu düzenlediği toy sırasında katlettirmiştir. Ayrıca 1646 yılında Hive'den kaçarak Tecen Irmağı yerleşen Türkmenlere, 1648'de Bami Börne'de yaşayan Türkmen boylarına, 1651

¹²⁴ Eyüp Polat, “Arap Muhammed Han'ın Hiva'da İmar Faaliyetleri”, *Zeitschrift für die Welt der Türken (ZfWT)*, C. 11, S. 3, 2019, s. 239-254; Özkan, *Hive Hanlığı...*, s. 39.

¹²⁵ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *age*, s. 299-322; Özkan, *Hive Hanlığı ...*, s. 40.

¹²⁶ Özkan, *Hive Hanlığı ...*, s. 41; Mustafa Kafalı, “Ebulgazi Bahadır Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. X, DİA, İstanbul 1994, s. 358-360.

yılında Bayraç boylarına, 1653 yılında Eymir ve Sarık Türkmen boyları üzerine yaptığı seferde birçoğunun evini yağma etmiş ve katlettirmiştir. Türkmenlere karşı yürüttüğü bu acımasız politikadan dolayı pişman olmuş ve Şecere-i Terakime adlı eserini yazmıştır.¹²⁷

Ebu'l Gazi Türkmenler üzerine yaptığı seferlerin yanı sıra 1649, 1653 ve 1656 yıllarında gerçekleştirdiği seferler neticesinde Kalmukları tabiyeti altına almıştır. Ardından Buhara Hanlığı içerisinde yaşanan iktidar mücadelesiden faydalanmıştır. Abdülaziz ve Subhan Kulu arasında yaşanan kargaşada, Subhan Kulu'nun yardımına olumlu yanıt vermiş, topladığı kuvvetlerle Buhara'ya girmiş ve şehri ağır bir tahribata uğratmıştır. Bununla kalmayıp Taşkent ve Kermine'ye sefer düzenlemiş, ancak Kermine seferi sırasında Abdülaziz'in saldırısına uğramıştır. 1661 yılında Maveräünnehr'e son yaptığı seferde Buhara'ya tekrar girmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır.¹²⁸ Bunun üzerine Ebu'l Gazi Bahadır Han hayattayken hanlığı oğlu Anuşa Muhammed Han'a bırakmıştır.

Anuşa Han dönemi, önemli başarıların elde edildiği ve Hive Hanlığı'nın güçlendiği bir dönem olarak bilinmektedir. Anuşa Han 1663'te tahta geçtiğinde babası zamanında yarım kalan Şahabad ve Yarmış kanalını açtırmış; Vezir şehrinin ahalisini Şahabad ve Çiğatay şehrine iskân ettirmiş; İran'ın önemli şehri Meşhed'i başarılı seferlerle işgal etmiştir. Ona bu başarılı seferi sonrasında "Şah" ünvanı verilmiştir.¹²⁹ Anuşa Han'ın bu seferler sırasında meşguliyetinden istifade eden Buhara hanı Abdülaziz Han, Harezm üzerine sefere çıkmıştır. Bunu haber alan Anuşa Han, doğrudan Buhara'ya hareket etmiş ve 1665 yılında şehri hâkimiyeti altına almıştır. Anuşa Han buraya idareci bıraktıktan sonra Hive'ye geri

¹²⁷ Mustafa Argunşah, "Ebülгази Bahadır Han (1603-1663)", **Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler**, ed. Fahri Unan, Cengiz Buyar, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bışkek 2017, s. 281.

¹²⁸ Ebu'l Gazi Bahadır Han yirmi yıl boyunca hükümdarlık şahsiyetinin yanı sıra âlimliği, şairliği, askerliği ve özellikle tarihçiliğiyle ön plana çıkmaktadır. Ayrıca kendisinin Arapça, Farsça ve Moğolca'yı iyi bildiği bilinmektedir. Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın iki meşhur eseri Türk Tarihi için önemli olan Şecere-i Terakime (Türkmenler' in Soy Ağacı) ve Şecere-i Türk' tür. Şecere-i Terakime adlı eserini 1659-1660 yılında Çağatay Türkçesi'yle kaleme almıştır. Eser Hz. Âdem'den başlayarak Oğuz Kağan'a ve onun neslinden gelenlerin hayatını anlatan bir eserdir. Şecer-i Türk ise Türk-Moğol tarihi için önemli kaynak oluşturmaktadır. Eser dokuz bölümden oluşmaktadır ki; Hz. Âdem'den başlayarak Cengiz Han'ın nesliyle birlikte devam ederek Şiban Han neslinden gelen Harezm coğrafyasında hükümdarlık edenleri anlatmaktadır. Eseri 1663'te vefatı dolayısıyla tamamlayamamış, sadece 313 sayfasını yazabilmiştir. Eser oğlu Anuşa Han tarafından geri kalan 16 sayfasını tamamlanmıştır. Her iki eserini de destansı bir nitelikte yazmış olup, kendisi de belirttiği üzere "Arapça ve Farsçadan bir kelime dahi katmadım," şeklinde aktarmıştır. (Argunşah, **agm**, s. 282-284; Abdulkadir İnan, "Ebülгази Bahadır Han ve Türkçesi", **BELLE TEN**, C. 5, 1957, s. 29; Murat İlliye, "Türk Tarihinde Şecere Geleneği: Türkmen Şecere Örneği", **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2010, s. 55; Salih Yılmaz, "Hive Hanlığı'nda Tarih Yazıcılığı ve Başlıca Temsilcileri", **III. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi**, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Şanlıurfa 2015, s. 55; Özkan, **Hive Hanlığı**..., s. 41-42).

¹²⁹ Muhammed Bilal Çelik, "Son Büyük Arapşâhi: Anuşa Muhammed Bahadır Han (1663-1687)", **Omeliyan Pritsak Aramağanı**, ed. Mehmet Alpargu-Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2007, s. 509.

dönmüştür. Maverünnahr'ı kendi yönetimi altına almak isteyen Anuşa Han, 1685 yılında Semerkand'ı almış; adına hutbe okutup, para bastırmıştır. Ancak Buhara ve Semerkand'ı Hive yönetimi altına almış olsa da bu durum uzun sürmemiştir.¹³⁰

Anuşa Han'ın vefatıyla Şir Gazi Han'ın Hive Hanlığı'nda tahta geçene kadar olan süreçte, hanlık içerisinde siyasi bir iktidar kurulamamıştır. Anuşa Han sonrası yerine geçen kısa süreli hanlar, kukla han olmaktan da ileriye gidememişlerdir. Kukla hanların yönetimde olduğu hanlıkta, han adına işleri yürüten inaklar söz sahibi olmaya başlamışlardır. Anuşa Han devrinde Umbay İnak tayin edilmiş, onun ölmesi üzerine yerine Emir Seyyid Muhammed İnak geçmiştir. Hem inakların yönetimde söz sahibi olması hem de dirayetli bir hükümdarın olmaması hanlığı siyasi krize sürüklemiştir.¹³¹

Anuşa Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Hüdâydâd Han (1687-1689) geçmiştir. Ancak onun saltanatı uzun sürmemiş ve kardeşi Arang Han tarafından öldürülmüştür. Hüdâydâd Han'ı öldürmesiyle yerine geçen Arang Han, içki ve eğlenceye düşkünlüğü ile bilinmektedir. Bu dönemde Özbekler'in idaresini elinde bulunduran ve Hive şehrine yağma hareketlerinde bulunan Adine Muhammed Bey'in, Arang Han ile arası bozulmuştur. Bu durumdan rahatsız olan Han, önlem amacıyla Adine Muhammed Han'ı atalık makamına tayin etmiştir. Onun atalık makamına getirilmesi ülke içindeki konumunu ve idaresi bakımından güce sahip olmasının yolunu açmıştır.¹³²

Kendisini eğlenceye veren han, bir süre sonra ölmüştür. Arang Han'ın ölümünü gizleyen annesi Tokta Hanım, yerine düzmece han olarak Arang Han'a benzeyen kardeşini tahta oturtmuştur. Tokta Hanım ve düzmece han sayesinde Türkmenler ülkede kaybettikleri itibarı tekrar kazanmışlardır. Bu durumdan haberi olmayan Adine Muhammed Han, Hive üzerine hareket etmiş, ancak Türkmenlerin üzerine geldiğini görmesi üzerine Buhara'ya sığınmak istemiştir. Buhara'ya gidiş yolunda Özbeklerin kendisine katılmasıyla kararından vazgeçmiştir. Hive'ye geri dönmüş ve Tokta Hanım ile oğlu düzmece hanı ortadan kaldırtmıştır.¹³³

Adine Muhammed Han'ın Hive'de yönetimde tekrar söz sahibi olmasıyla birlikte hanlığa Cuci Han ve Veli Han'ı, han ilan etmiştir. Ancak bazı Hiveliler Buhara hanı Subhan Kulu'ya gitmiş ve kendilerini yönetmesi için bir idareci göndermesini istemişlerdir.

¹³⁰ Çelik, "Firdevsü'l-İkbal' e...", s. 26; Gündoğdu, **agt**, s. 171; Özkan, **Hive Hanlığı ...**, s. 45-46.

¹³¹ Çelik, "Firdevsü'l-İkbal' e...", s. 26; Gündoğdu, **agt**, s. 171.

¹³² Özkan, **Hive Hanlığı ...**, s. 47.

¹³³ Özkan, **age**, s. 47.

Subhan Kulu da Hive'yi yönetmesi için Şah Niyaz'ı göndermiştir.¹³⁴ Şah Niyaz Han (1698-1702) sonrası sırayla Şah Baht Han (1702-1703), Seyyid Ali Han (1703-1704), Musa Han (1704-1708), Yadigâr Han (1708-1713) geçmiştir.

Yadigâr Han'ın iktidarı sonrası yerine İlbars'ın oğlu Sultan Gazi'nin tasfiye edilmesiyle Buhara'da sürgünde bulunan çocuklarının soyundan gelen Şir Gazi'yi Hive'ye çağırılmışlardır. Hive'ye gelen Şir Gazi Han, 1714 yılında hanlığın başına geçmiştir. Şir Gazi Han'ın ilk faaliyeti Yadigâr Han'ın saltanatı yıllarında oluşan Karakalpak şehzadesi İşim Sultan sorununu çözmek olmuştur. İşim Sultan, Şir Gazi Han'ın üzerine yürüyeceğini haber almasıyla kendisi ve kendine bağlı Karakalpaklarla birlikte kaçmış, geride kalanlar ise Şir Gazi Han'a bağlılıklarını bildirmişlerdir. İşim Sultan sorununun çözümüyle birlikte Türkmenler ise haraç verme şartıyla hanın akınlarından kurtulabilmişlerdir. Şir Gazi Han bununla yetinmemiş, Karakalpaklar üzerine ordu göndermiştir. Şir Gazi'nin ordusuna karşı konulamayacağını anlayan Karakalpaklar, Sır Derya ve Yang-i Su taraflarına kaçmışlardır. Ancak Şir Gazi, onların peşinden beş bin kişilik ordu göndermiş, kadın ve çocuk hariç diğerlerini büyük bir kıyıma uğratmıştır. Bir kısmını da esir olarak Hive'ye götürmüştür.¹³⁵

Şir Gazi Han'ın Türkmenler ve Karakalpakları itaat almasının ardından Meşhed üzerine sefere çıkma kararı almıştır. Şir Gazi Han'ın bu sefere çıkmasındaki asıl neden, Meşhed'deki Rüstem Alihan Şamlû'nun Sünnîlere karşı tutumudur. Sefer neticesinde Meşhed'i zapt etmesinin ardından Nişabur'u kuşatmış ancak başarılı olamamıştır. Geri çekildiği sırada Rüstem Alihan Meşhed'i tekrar ele geçirmiş, Şir Gazi Han'ın yönetici olarak bıraktığı Şerif Han'ı da tutuklamıştır. Bu durumu haber alan Şir Gazi, tekrar Meşhed'i kuşatmış ve hâkimiyeti altına almıştır.¹³⁶

Şir Gazi Han'ın saltanatı yıllarındaki en önemli olaylardan biri olan Çarlık yönetimiyle ilişkisidir. Zira 1700 yılında Şah Niyaz, Rus Çarı I. Petro'ya elçi göndermiş ve itaatini bildirmişti. Petro, 30 Nisan 1700 tarihli fermanıyla itaatini kabul etmiş olsa da bir sonuç alınamamıştır. 1715-1717 yılına gelindiğinde ise Rus Çarı Petro, Hive'ye Muhafız Birliği Komutanı Knez A. Bekoviç-Çerkasskiy göndermiştir. I. Petro'nun Türkistan'a yönünü çevirmesindeki süreçte 1700-1721 yılları arasında İsveç ile Büyük Kuzey Savaşı başlamış,

¹³⁴ Koç, *age*, s. 586.

¹³⁵ Özkan, *Hive Hanlığı...*, s. 49; Salih Yılmaz, "Munis ve Agehi'nin "Firdevs-ü'l İkbal" adlı eserlerinde geçen Karakalpak- Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar", haz. İlyas Topsakal-Metin Köse, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2003, S.145, s. 153.

¹³⁶ Vali Khaitov, "İran İle Hive Hanlığı (Özbekler) Arasındaki Siyasî İlişkiler (1642-1747)", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 77-78.

1711 yılında ise Osmanlı Devleti ile Prut Savaşı yapılmıştır. Çarlık yönetimi savaşı kaybetmesiyle mücadeleye ara vermiş, dikkatini Kafkaslar, Hazar çevresi ve Türkistan'a çevirmiştir. Bu bağlamda 1717 Harezmi seferinin yapılmasının fikrini güçlendiren Amu Derya havzasında zengin altın yatakları bulunduğu istihbaratı ve bu altın yatakları bulunursa Rusya'nın ekonomik açıdan rahatlatacağı düşüncesi idi. Bu sebeplere ek olarak Hive Hanlığı'nın Rus hâkimiyetine girmesi durumunda, Hindistan'a doğrudan ticaret yolu açılacaktı.¹³⁷

Harezmi seferi için görevlendirilen Çerkasskiy, 7 Kasım 1714'te başlattığı seferde, bölgede birtakım faaliyetler sürdürmesinin ardından Temmuz 1717 yılında Hive'ye varmak için yola çıkmıştır. Ağustos 1717'de Hive'ye yaklaştıklarında Rus ordusunun iklim şartları, güzergâh bilgisizliği ve erzak eksiliğinden dolayı ağır kayıplar vermesi üzerine geri dönmek zorunda kalmışlardır. Rus ordusunun Aybugir Nehri civarında Hive ordusu tarafından yolları kesilmiş, aralarında yaşanan çatışmalarda Hiveliler kayıplar vermiştir. Şir Gazi, bu duruma son vermek için karşılıklı görüşmeler yapmıştır. Görüşmeler neticesinde Şir Gazi Han, Hazar Denizi kıyısında inşa edilen kaleden ve Rusların Hive'yi çevrelemesinden rahatsız olduğunu ve sunulan tekliflerin kabul ettiğini belirtmiştir.¹³⁸ Şir Gazi Han, Çerkasskiy'i Hive'ye davet etmiştir. Han, Çerkasskiy'e beş farklı kasabada kalabileceklerini, erzak sıkıntısı çekmeyeceğini belirtmiştir. Rus birliklerinin beş bölüme ayrılmasıyla Hiveliler saldırıya geçmiş; Çerkasskiy, yanında bulunan komutanlarla birlikte başı kesilerek öldürülmüştür.¹³⁹

Hive tarihinde kahramanlıkla bahsedilen olayın sonuçları, Rusların Hive'yi alması konusunda isteklerini daha da arttırmış ve Çerkasskiy'in başarısızlığı sebebiyle Rus halkı bu hadiseyi “Bekoviç gibi kaybetmek” olarak tanımlamışlardır. Petro yaşanan bu başarısızlık üzerine tekrar sefere çıkmak istese de kaynaklarından mahrum olduğundan dolayı ertelemek zorundan kalmıştır. Şir Gazi Han, yaşanan olay sonrası Rusya'nın tekrar sefere çıkacağı korkusundan dolayı barışçıl bir tavır takınmış ve Petro'ya mektup göndermiştir. Ayrıca böyle bir sefer gerçekleştirilirse ittifak için de Buhara Hanlığı'na elçi göndermiş, ancak istediği sonucu alamamıştır. Ayrıca Şir Gazi Han, Çarlık Rusya adına Buhara'ya elçi olarak gönderilen Benevi'ye sınırsız seyahat hakkı ve vaatlerle Hive'ye

¹³⁷ Murat Özkan, “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi”, **MUTAD**, C. 5, S. 7, 2018, s. 96-108; Orhan Doğan, “Çarlık Rusya'sının Orta Asya (Türkistan) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 11, 2004, s. 288.

¹³⁸ Özkan, **agm**, s. 102-107.

¹³⁹ Dinçer Koç, “Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2015, S. 215, s. 86-89; Hayit, **age**, s. 46.

gelmesini sağlamıştır. Ancak Benevi beklediğini bulamayınca 1725 yılında Petro'nun ölümünün ardından Astrahan'a kaçmıştır.¹⁴⁰

Şir Gazi Han'ın 1728 yılında beyleri tarafından öldürülmesiyle yerine Şah Niyaz'ın oğlu İlbars Han (1728-1740) getirilmiştir.¹⁴¹ İlbars Han tahta geçtiği vakit kendisine ihtilafta bulunan boy beylerini ortadan kaldırmasının ardından 1740 yılına gelindiğinde Türkistan için bir tehdit oluşturan İran hükümdarı Nadir Şah ile karşı karşıya gelecektir. Bu oluşan tehlike karşısında Hive hanı İlbars Han Osmanlı Devleti ile ittifak arayışına girmiş, ancak bir sonuç alamamıştır.¹⁴²

Nadir Şah'ın Hindistan seferi sonrası yönünü Türkistan üzerinde çevirmesindeki en büyük rol, Buhara ve Hive Hanlığı'nın Horasan üzerine yağma seferleri düzenlemesiydi. Nadir Şah'ın düzenlediği bu sefer sırasında Buhara Hanlığı'yla olan ilişkisinin diplomatik yolla sağlamlaştırmasının ardından Buhara hanı Ebu'l Feyz Han'ın ricasıyla Nadir Şah, Hive hanı İlbars Han'a elçi göndermiştir. Elçi yoluyla gönderilen mektuplara hiddetlenen İlbars Han, elçilerin idam edilmesini emretmiştir. 1740 yılında yaşanan savaş neticesinde Nadir Şah'ın ordusuna karşı koyamayan Hive ordusu, ağır bir yenilgiye uğramıştır. Savaş sonucuna göre idam ettirilen elçilerin arasında bulunan Cubeyrî Hocalarının oğulları kan hakkı talep etmişlerdir. İlbars Han'ın ölen elçilerin kendi isteği dışında idam ettirildiklerini söylemesi ve af dilemesi üzerine, Nâdir Şah “Az sayıdaki tebaanı yönetemiyorsan yaşamayı da hak etmiyorsun. Elçilerimi öldürdüğün için köpek gibi ölmeyi hak ediyorsun.” diyerek onu ve yirmi-otuz yakın adamını idam ettirmiştir.¹⁴³

İran şahı Nadir Şah'ın, İlbars Han'ı idam ettirmesi üzerine boşalan hanlığın başına Hiveliler Küçük Cüz hanı Ebu'l Hayr'ı, han olarak seçmişlerdir. Ebu'l Hayr da Hive'de bulunan Rus Muravin'i Nadir Şah'a göndermiştir. Ancak hanlığın onun hâkimiyeti altına girmesi isteği, Rus elçi göndermesine rağmen reddedilmiştir. Bunun üzerine Ebu'l Hayr Hive'yi terk etmiştir. Nadir Şah da Hive'nin idaresine Buhara hanının yeğeni olan Muhammed Tahir Han'ı (1740-1741) getirmiştir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Murat Özkan- Mesut Karakulak, “Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725)”, **Turkish Studies-Historical Analysis**, 15(1), 2020, s. 209-227; Özkan, **agm**, s. 107-108.

¹⁴¹ Shir Muhammed Mirab Munis-Muhammad Rıza Mirab Agahi, **Firdaws al-iqbâl: History of Khorezm**, Translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill, 1999, s. 62.

¹⁴² Saray, **age**, s. 15-16.

¹⁴³ Alpargu, Çelik, **agm**, s. 517-521; Kırca, **agm**, s. 94-101; Khartov, **agm**, s. 109-11.

¹⁴⁴ E. Eshraghi, “The Afshars, A Short-Lived Militaryempire (1736–47) And The Zand Regime(1747–94)”, **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris, s. 266; Orhan Doğan,

1740 yılında Nadir Şah'ın Batı Türkistan üzerine yaptığı sefer sonucunda İlbars Han'ın katledilmesi ve ardından Hive Hanlığı'nda yaşanan otorite boşluğu Hive'yi siyasi, iktisadi ve sosyal hayatta tahribata uğratmıştır. Bunun yanı sıra Özbeklerin göçleri ve Hive yönetimine kendine bağlı kişileri ataması, hanlık içerisinde iç karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Bu iç karışıklar Hive Hanlığı'nda XVIII. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Zira hanlık içerisinde atalık ve inak ünvanına sahip olan kişilerin söz sahibi olmasıyla, soylular “bey” ünvanı ile han adına kararlar almaya başlamışlardır. Bu durum Cengiz'in kurduğu hanedanlık sistemine tamamen zıt olan bir sisteme dönüşmüştür. Beylerin hanlık içerisinde iktidarı ellerinde tutarak yönetime karışmaları, han adına karar almaları vs. gibi konularda han sadece bir figür olarak kalmıştır. Hatta han ile aralarında anlaşmazlık çıktığında, hanı ya ölüme terk etmişler ya da azletmişlerdir. Beylerin bu denli söz sahibi olmaları ve Özbek boylarının itaatsizliği, merkezi otoritenin tamamen sarsılmasına neden olmuştur. 1741'den 1804 yılında İltüzer Han'ın tahta geçişine kadarki altmış üç yılda hanlığın başına yirmi bir han geçmiştir. Tarihi kaynaklarda bu dönem “Kukla Hanlar” dönemi olarak geçmektedir.¹⁴⁵

Muhammed Tahir Han, Özbekler tarafından kabul edilmemesi üzerine kısa süre içinde tahtan indirilmiştir. Yerine Ebu'l Hayr Han'ın oğlu Nurali (1741) üç ay kadar tahta bulunmuştur. Ardından yerine Nadir Şah'ın onayıyla İlbars'ın oğlu II. Ebu'l Gazi Han (1741-1745) geçmiştir. II. Ebu'l Gazi Han, hanlığın başına geçtiyse de yönetim Mangıt boyu reisi Artuk İnak ve Huraz Bek'in elindeydi. Kukla han olarak faaliyet göstermek istemeyen han, Artuk İnak'ı öldürmeye çalıştığı vakit Huraz Bek tarafından öldürülmüştür. Huraz Bek ise Ebu'l Gazi Han'ın yerine Nadir Şah'ın onayıyla Küçük Kazak Cüzü'nden Batır Sultan'ın oğlu Kaip Sultan'ı (1745-1756) han olarak tahta çıkarmıştır. Kaip Sultan ise kendisini tahta çıkartan ve otoritesini arttıran Huraz Bek'i ortadan kaldırtmıştır. Ancak Özbekler'in kendisine karşı ayaklanması sebebiyle Kazak bozkırına kaçmak zorunda kalmıştır. Hive halkı ise Buhara hanı Muhammed Rahim Han'dan bir yönetici göndermesini istemeleri üzerine Timur Gazi Sultan'ı göndermiştir. Timur Gazi Sultan (1757-1762) Hive Hanlığı'nda yedi yıl kadar süre han olmasının ardından öldürülmüştür. Halefi olarak Kazak sultanlarından Tavke (Hüdaydad) Han (1762-1764), Hive hanı olmuştur.¹⁴⁶

“Ebu'l Hayr Han Dönemi Kazak Rus Münasebetleri (1718-1748)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2001, s. 88-101.

¹⁴⁵ Özkan, **Hive Hanlığı**..., s. 66-67.

¹⁴⁶ **Firdaws al-iqbâl**, s. 66-72.

Bu sırada merkezi otoritenin zayıflığı sebebiyle Mangıt ve Kongrat boyları arasında kargaşa yaşanmaktaydı. Yaşanan bu mücadeleye Yomut Türkmenleri de katılmıştır. Yomutlar bu süren çekişmeler sonucunda 1770 yılında ülke yönetimini ele almalarının ardından Kazak Kaip Han'ın oğlu Cihangir Sultan'ı, han ilan etmişlerdir. Bir süre sonra ise Hazaraps, Hangah, Aral ve diğer bölgeleri hâkimiyet altına alınmıştır. Onların bu hâkimiyetinden memnun olmayan ve merkezi otoritenin tekrar kurulması konusunda Kongrat boylarının beyi Muhammed Emin İnak, Hive üzerine yürümüştür. 1770 yılında Yomutlara karşı yürüttüğü mücadelede başarılı olmuş ve Harezm'de otoritesini kurmuştur.¹⁴⁷

1770 yılında Hive Hanlığı'nın yönetimi Kongrat boyu reisi Muhammed Emin İnak'a geçmiştir. Muhammed Emin İnak, ilk olarak Türkmen gruplarını kontrolü altına almayı hedeflemiştir. Bu süreçte Yomut Türkmenleri ile girdiği savaş sonrası beyleri olan Kahir Kuli Oşah öldürülmüştür. Ayrıca devlet içerisinde düzen ve durumu sağlamak amacıyla Niyaz Pervaneçi, Can Murad İnak, Hocam-Berdi Koşbegi, Baba Bek ibn Niyaz Pervaneçi ve Gurlen asilzadeleri Küçük Bek ibn Muhammed İnak, Kurban Kulu Kadı, Şir Ali Celayir ve Aşur Bek Nokuz isyanlarını başarılı bir şekilde bastırmıştır.¹⁴⁸

Muhammed Emin İnak isyanları bastırdıktan sonra kendisine yardımcı olan Türkmenlere toprak tahsis etmiştir. Yomut Türkmenlerinden bir kısmını kendisine askeri hizmette bulunacakları Aksaray ve Muz Kumgan civarına yerleştirmiştir. Karakalpak Türklerinin, Amuderya doğusunda yer alan Kok Uzyak kolu ile Aral Denizi arasında yerleşmesine izin vermiştir. Bununla birlikte, 1740 yılında Nadir Şah'ın Türkistan üzerine düzenlediği seferinde yarattığı tahribatı bir nebze onarabilmiştir.¹⁴⁹

Muhammed Emin İnak'ın altmış bir yaşında vefatından sonra yerine vasiyeti gereği oğlu İvaz (Avaz) İnak (1790-1804) geçmiştir. İvaz İnak babasının merkezileştirme çabalarını sürdürmeye devam etmiştir. İnak, ona muhalif olan kişileri ortadan kaldırmasının ardından Kongrat'a yerleşmiş olan Hoca Murad ve Töre Murad Sufi'nin isyanlarını bastırmakla uğraşmıştır.¹⁵⁰

Mir Abdülkerim Buhari tarafından bilge ve sade biri olarak tanımlanan İvaz İnak'ın, 1804 yılında vefat etmesiyle yerine sekiz oğlu arasından İltüzer İnak geçmiştir. Diğer oğulları

¹⁴⁷ Koç, **age**, s. 591-592.

¹⁴⁸ Çelik, "Fırdevsü'l-İkbal' e...", s. 35.

¹⁴⁹ Koç, **age**, s. 593.

¹⁵⁰ Özkan, **Hive Hanlığı...**, s. 70.

ise Kutlug Murad İnak, İltüzer, Hasan Murad Bek, Muhammed Rahim Bahadır Han, Muhammed Nazar Bek ve Abdülkerim Bek'tir.¹⁵¹

İltüzer İnak (1804-1806), Hive Hanlığı'nda ilk defa Cengiz soyundan olan birinin hanlığın başına geçme kuralını yıkan kişidir. Ayrıca hanlıkta kukla han çıkarma geleneğini yıkmış ve tahta bulunan V. Ebu'l Gazi Han'ı tahttan indirmiştir. 27 Kasım 1804 yılında kendini Ürgenç'te han ilan etmiş ve Hive Hanlığı'nda Kongrat Hanedanı'nın resmi olarak iktidarı kesinleşmiştir. Cengiz soyundan gelmeyen İltüzer, hâkimiyetini sağlamlaştırmaya ve oluşacak muhalif görüşlere karşı tedbir almaya çalışmıştır. Onun döneminde, Cengiz soyundan gelen kişilerle evlilik yoluyla değil, hanedanlık ile münasebet kurulmaya çalışılmıştır. Eğer hanedanlık yoluyla münasebet kurulursa İltüzer Han'ın meşruiyeti tam olarak kesinleşecekti. Kurulan bağlantı Kongrat boylarının Cengiz Han dönemindeki Kongrat (Onggirad) boyuyla ilişkili olduğu savından hareketle Kongrat boyunun ilk yöneticisi Kalciday Han'ın, Hive hanlarının menşei teşkil eden Balgalı boyundan olduğu iddia edilmiş ve şecere oluşturulmuştur. Devrin tarihçisi Munis, Kongrat boyu reislerinin saygın kişiler olduğunu doğrulamıştır. Ayrıca İltüzer Han İslami genelineğe uygun olarak adına sikke bastırılmış, hutbe okutmuş, soylulara ve ulemaya hil'at dağıtmıştır. Askerlerin sarık takmasını zorunlu kılmıştır. Hem kendisinin hem de hanlığın meşruiyetini arttırmak amacıyla devrin tanınan seyitlerinden Ahte Hoca'nın kızıyla evlenmiştir.¹⁵²

İltüzer Han cülusunu kutlamak için Özbek, Karakalpak ve Türkmen boylarının reislerine hediyeler göndermiş, ancak Yomutlar yeni kurulmuş düzeni kabul etmemiş ve isyan etmişlerdir. Onların bu isyanına karşılık ordusuyla birlikte üzerlerine yürüyen İltüzer Han, bir kısmını hâkimiyeti altına almış, kabul etmek istemeyenleri ise Horasan'a göç ettirmiştir. Türkmen bertarafı sonrası Aral bölgesinde iktidarı elinde bulunduran sufi kardeşlerden Töre Murad üzerine 1804 ve 1805 yılında çıktığı sefer sonrası Kongrat'ı ellerinden almıştır.¹⁵³

Hanlık içerisinde düzeni sağlayan İltüzer Han, Buhara Hanlığı üzerine sefere çıkmaya karar vermiştir. Bu kararını kurultayda Uygur Bek Pulad Atalık, "Buhara hanı güçlüdür ve emrinde sayısız erkek vardır. Bizim hanlığımız ise onunla boy ölçüşebilecek ve ona direnebilecek güçte değildir," diyerek eleştirince, han onu öldürtmüştür. Atalıklarının

¹⁵¹ Çelik, "Fırdevsü'l-İkbal' e...", s. 38-39.

¹⁵² Muhammed Bilal Çelik, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2007, s. 183-184; Orhan Doğan, "Kungrat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, DİA, Ankara 2002, s. 375-376.

¹⁵³ Özkan, *Hive Hanlığı...*, s. 71.

öldürüldüğünü haber alan Uygur boyları ayaklanmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Pulad Atalık'ın oğulları ise Buhara hanına sığınmak zorunda kalmışlardır. 1806 yılında sefere çıkan İltüzer Han, Buhara hanı Emir Haydar'ın ordusuyla Amu Derya kıyısında bulunan Şeyh Abbas bölgesinde karşılaşmış, savaş sonrası Hive ordusu ağır bir yenilgi almış, İltüzer Han ise hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁴

İltüzer Han'ın hayatta tek kalan kardeşi Muhammed Rahim Han, Hive'ye gelmesiyle inak olarak seçilmiş ve çoğunluğun verdiği kararla han ilan edilmiştir. Muhammed Rahim Han, iktidarı sırasında düşman olan grupların etkinliğini azaltmak amacıyla Cengiz soyundan gelen kukla han V. Ebu'l Gazi'yi tekrar tahta oturtmuştur. I. Muhammed Rahim Han (1806-1825) han ilan edilmesinin ardından kendisine muhalif olan kişileri ortadan kaldırmıştır. Saltanatı süresince Türkmen boyları üzerine sefere çıkmış ve onları itaati altında tutmaya çalışmıştır. Ayrıca Muhammed Emin İnak döneminden beri süregelen, Aral bölgesinde bulunan sufi kardeşlerle olan mücadele, bu dönemde de devam etmiştir. Muhammed Rahim Han üzerlerine gerçekleştirdiği dört seferde kuzey bölgesinin güvenliği sağlamıştır. Zira bir sonraki hareket ise Aral bölgesindeki sufi kardeşlerin yanlarına çektiği Karakalpaklar üzerine olmuştur. 1807-1810 yılında Karakalpaklar üzerine düzenlediği seferler sonucunda onları hâkimiyeti altına almış; ardından Harezmi vahasına, Kongrat ve Hocaeli arasındaki Şomanay sahillerine, Köközek sahilleri ve Kuşkanatav Tepesi'nin yanında yer alan Amu Derya sahillerine yerleştirmiştir.¹⁵⁵

Muhammed Rahim Han'ın bir sonraki sefer teşebbüsü Deşt-i Kıpçak bölgesinde bulunan Kazaklar üzerine olmuştur. Kazak boylarının yolcu kervanları yağmalaması, yasayı ihmal ederek kendilerinin bulunmaması gereken yerlerde kışlamaları ve Kongrat'a gönderilen fetihnamede esirlerin bağımsızlığı konusunda emre uymamaları sebebinden dolayı sefere çıkılmıştır. Ancak düzenlenen bu ilk seferde başarıya ulaşamamış ve Muhammed Rahim Han Hive'ye geri dönmüştür. 1820 yılına gelindiğinde düzenlenen ikinci seferin nedeni, İltüzer Han'a kadar kukla hanların Kazakların arasından seçilmesiydi. Muhammed Rahim Han ise 1819'da Kazaklara Şir Gazi Han'ı, han olarak atamıştı. Şir Gazi Han'ın hanlığını kabul etmeyen kardeşi Arenk Gazi'nin ayaklanması üzerine, Muhammed Rahim Han iki kardeşi Hive'ye çağırılmış, ancak Arenk Gazi gelmemişti. Şir Gazi'nin vefatı üzerine Hive Han'ı Şir Gazi Han'ın oğlu Can Gazi Töre'yi han olarak atamıştır. Arenk Gazi yeğeninin

¹⁵⁴ Çelik, "Fırdevsü'l-İkbal' e ...", s. 42; Munis-Agahi, *age*, s. 227-229.

¹⁵⁵ Özkan, *Hive Hanlığı...*, s. 72; Salih Yılmaz, *XVI-XX. Yüzyılda Karakalpak Türkleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 80.

hanlığını kabul etmemesi üzerine, Muhammed Rahim Han 1820 yılında sefere çıkmıştır. Ancak mevsimin kış ayı olması dolayısıyla başarı elde edilemeden Hive'ye geri dönmüştür.¹⁵⁶

Muhammed Rahim Han saltanatının son yıllarına doğru Horasan üzerine düzenlediği seferler sonucu önemli ganimetler elde edilmiştir. 1821 yılında Buhara Hanlığı üzerine iki sefer düzenlemiştir. 10 Kasım 1821 yılında Buhara üzerine düzenlenen ilk seferde I. Muhammed Rahim Han, Buhara ordusunu mağlubiyete uğratmıştır. 1822 yılında düzenlenen ikinci seferde Buhara hanı Emir Haydar'ın oğlu Ömer, Muhammed Rahim Han ve birliğindeki Hive ordusu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Hive'ye dönen Muhammed Rahim Han bir süre sonra 6 Mayıs 1825 tarihinde vefat etmiştir.¹⁵⁷

Zalim ve gaddar yapısıyla bilinen Muhammed Rahim Han, XIX. yüzyıla gelindiğinde Hive hanlığını siyasi, sosyal, iktisadi açıdan devrin Türkistan hanlıkları arasında yer almasını sağlamıştır. Kısa bir süre sonra vefat etmesiyle yerine oğlu Allah Kulu Han (1825-1842) geçmiştir. Babasının güçlü bir merkezi yapılanmayla güçlendirdiği ve devletin hazinesini dolu olarak devralan Allah Kulu Han, sağlanan düzeni devam ettirmiştir.¹⁵⁸ Allah Kulu Han vefatı sonrası yerine sırasıyla Rahim Kulu Hân (1842- 1846), Muhammed Emin Han (1846- 1855), Abdullah Han (Mart- Eylül 1855), Kutluğ Murad Han (Eylül 1855-Şubat 1856), Seyid Muhammed Han (1856-1864), II. Muhammed Rahim Han (1864-1910), İsfendiyar Bahadır Han (1910-1918) ve son olarak Seyid Abdullah Han (1918-1920) tahta geçmişlerdir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Rusya ile Hive arasında cereyan eden birtakım sebepler, ilişkilerin bozulmasına veyahut yaşanacak olan işgalin hızlanmasına neden olmuştur. Rusya'nın, Allah Kulu Han (1825-1842) döneminde Hive Hanlığı'nın sınırlarını Kazak topraklarına doğru genişletmesi, Rus esirlerin serbest bırakılmaması ve Rus tüccarlardan alınan yüksek vergiler vs. sorunlar dolayısıyla 11 Mart 1839 yılında düzenlenen kurulda sefer gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılacak olan seferin General Orenburg Valisi Vasiliy Alekseyeviç Perovski önderliğinde yapılması karar alınmıştır. Ancak Çar, Çerkassky'in başarısızlığı, iklim ve coğrafya şartları sebebiyle bu sefere sıcak bakmamış, hatta onay vermemiştir. Perovski tarafından başlatılan seferde karşılıklı olarak sıcak çatışmalar sonucunda Rus ordusu Hive ordusu tarafından mağlubiyete uğramıştır. Bu

¹⁵⁶ Çelik, "Fırdevsü'l-İkbal' e ...", s. 52-58.

¹⁵⁷ Özkan, **Hive Hanlığı...**, s. 73-74.

¹⁵⁸ Koç, **age**, s. 598.

mağlubiyyet sonrası Orenburg'a dönen Perovski, tekrar sefere çıkılması gerektiğine dair bir görüş bildirmiş ancak dönüş olmamıştır. Allah Kulu Han tekrar bir sefer düzenlenmesi durumuna karşılık önlem amacıyla Rus esirlerin 416'sını serbest bırakmıştır.¹⁵⁹

Seyid Muhammed Han döneminde Çarlık Rusya tarafından Hive Hanlığı'na Albay N.P. İgnatev'in başkanlığında bir heyet gönderilmiştir. Heyetin amacı; Türkistan hanlıklarının siyasi, iktisadi ve askeri durumları ve hanlıklar arasındaki ilişkiler hakkında bilgi toplamaktır. Bu bilgilerden hareketle bölgede çalışmalara başlanacaktı. Hanlık hakkında bilgi toplamasının ardından Petersburg'a dönen Ignatiyev; Türkistan hanlıklarının savunmasız, işgale açık ve siyasi bir birlikleri olmadığından askeri bir harekâta girişilmesi ve nüfuz altına alınması gerektiğini raporunda bildirmiştir. 1865 yılına gelindiğinde Çarlık Rusya'nın Hokand Hanlığı'nın önemli merkezlerinden biri olan Taşkent'i ilhak etmesiyle bölgede durumlar gergin hale gelmiştir.¹⁶⁰

Çarlık Rusya'nın Hive'ye yönelme nedenleri de Türkistan siyaseti ile aynıydı. Rus hükümeti bu durumu, hanlık sınırları içerisinde yaşayan dindaşları kurtarmak olarak açıklamıştı. General Von Kaufman da "ağır esaret altında zorluk çeken vatandaşlarımı kurtarmak için Hive'ye saldırmalıyız" şeklinde söylemlerde bulunmuştu. Hive Hanlığı da aynı şekilde dini mabetlerde Ruslara karşı büyük bir propaganda faaliyetleri yürütmekteydi.¹⁶¹

Çar II. Aleksandr'ın kararıyla işgal için onay verilmiştir. Bu konuda hazırlıklara başlayan Rus kuvvetleri Orenburg, Mangışlak ve Krasnovodsk olarak üç bölgeye ayrılmışlardır. General Kaufman kumandanlığında altı bin, General Verevkin'in kumandanlığında üçbin beş yüz, Albay Lomakin üçbin, Albay V. İ. Markozov'un kumandanlığında iki bin ve toplanan ordu güçlendirilmiştir. Dört koldan işgale başlayan Rus orduları, 18 Mayıs 1873'de Hocaeli ve Mangıt şehirlerini herhangi bir kuvvetle uğraşmadan işgal etmişlerdir. MacGahan Rusların yaptığı bu vahşeti şu şekilde anlatmıştır: "Ruslar Mangıt'a yaklaşıncaya önce bölge yakınlarında bir köye saldırmışlardır. Köy ahalisini kadın erkek, çocuk demeden kılıçtan geçirmişlerdir. Körpe çocukları kuzu gibi boğazlamışlar ve köyü tamamen yakıp yıkmışlardır. Fakat bununla da yetinilmemiştir. Daha önceden tekliflerini

¹⁵⁹ Özkan, **Hive Hanlığı...**, s. 74-85; Seyit Ali Budulgan, "Rusya'nın Hive Hanlığı'nı İşgali", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi SBE, Ankara 2019, s. 16-19; Elif Hacıosmanoğlu, "Rusya'nın Orta Asya Hanlıklarını İşgalinin Son Safhası (1864-1884)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul 2006, s. 20

¹⁶⁰ Koç, **agm**, s. 103-104;

¹⁶¹ Özkan, **Hive Hanlığı ...**, s. 91.

kabul ederek teslim olan Mangıt halkına bile gaddarlık yaparak onlara saldırmışlardır. Kaçmaya çalışan kadınlar ve beşikteki çocuklar dâhil olmak üzere herkesi kılıçtan geçirmişlerdir.¹⁶²

Hive'nin işgali devam ederken 26 Mayıs'da Hive'ye kadar gelen Orenburg grubu kumandanlığını yapan General Verevkin, şehrin savunmasız olduğunu gördüğü vakit General Kaufman'ı beklemeden saldırmaya başlamıştır. Kaufman'ın şehre yaklaştığı sırada Hiveliler tarafından elçi gönderilmiş ve görüşmek istenmiştir. Görüşmeler sırasında Verevkin ve Mangışlak kumandanlığında bulunan Lomakin ve Skobolev Hive işgaline devam etmişlerdir. Bu iki general tarafından başlatılan harekâta, General Kaufman'ın bombardımanı eklenmesiyle zor durumda kalan ve kendisine sunulacak olan teklifleri kabul edeceğini açıklayan Hive hanı Seyid Muhammed Rahim Han ile General Kaufman arasında 2 Haziran tarihinde görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler neticesinde 12 Ağustos 1873'te Kendimiyan (Gandumiyan)¹⁶³ Antlaşması¹⁶⁴ yapılmıştır. Yapılan antlaşmayla Hive Hanlığı Rus Çarlığı'nın tabiiyetine girmiştir. Hanlık, Rusya'nın izni olmadan herhangi bir devletle antlaşma yapmamayı, Amu Derya'nın sağ kıyısında bulunan toprakların Ruslara ait olduğu, nehirde Rus gemilerinin serbestçe dolaşmasını, Rus tüccarların vergiden muaf tutulmasını ve yaklaşık 2.000.000 ruble savaş tazminatı ödemeyi onaylamıştır. Bu antlaşma ile Hive Hanlığı'nın Çarlık Rusya'nın bir sömürge kolu haline geldiği görülmektedir. Ayrıca antlaşmanın ağır şartlarına karşı çıkan Yomut Türkmenleri, Ruslar tarafından 14-15 Haziran'da saldırıya uğramış ve sekiz yüz kayıp vermişlerdir.¹⁶⁵

Hive Hanlığı ve Rusya arasında 1873 yılında imzalanan antlaşma ile monarşik düzen tamamen kaybedilmiş ve büyük kırılma yaşanmıştır. Hive Hanlığı'nın dört yüz dokuz yıllık tarihi içerisinde tamamen bir siyasi düzeninin sağlanamadığı görülmektedir. Türkmenle ve hanlıklarla sürekli mücadeleler, iç ilişkilerinde ikilikler dolayısıyla daima zayıf bir merkezi otorite bulunmuştur. Bu zayıf otoriteyi gören Rusya da ilk işgalini 1873'te gerçekleştirmiştir. Bu tarihten itibaren Rus vassallığı altında hâkimiyetini koruyan hanlık içerisinde Yaş Hiveliler adı altında yeni fikir akımlarının etkisi nedeniyle Hive

¹⁶² Özkan, **age**, s. 93-94.

¹⁶³ Fatma Çetin, "Rus Saldırıları ve Hive Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yozgat Bozok Üniversitesi SBE, Yozgat 2021, s. 40.

¹⁶⁴ Koç, **age**, s. 606.

¹⁶⁵ Murat Özkan, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan Sahasını İşgalinde Bir Rus General: Mihail Dimitrievič Skobelev", **Basılmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2017, s. 129-133; Osman Yılmaz, "Konstantin Petroviç Von Kaufman'ın Türkistan'daki Faaliyetleri", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE, Bilecik 2020, s. 25.

Hanlığı'nın son hanı Seyid Abdullah Han, 2 Şubat 1920'de tahttan indirilmiştir. 25 Ocak 1920'de ise Kızıl Ordu tarafından hanlık tamamıyla işgal edilmiştir. Böylece 1511 yılında Harezmi coğrafyasında kurulmuş olan Hive Hanlığı, tarihin tozlu sayfaları arasında yerini almıştır.¹⁶⁶

3.Hokand (Fergana) Hanlığı'nın Siyasi Tarihi (1709-1876)

1709 yılında Hokand Hanlığı'nın kurulmuş olduğu Fergana Vadisi, tarih boyunca önemli medeniyetlerin eşlik ettiği bir bölge olmuştur. Fergana Vadisi günümüzde, büyük kısmı Özbekistan'da kısmen de Kırgızistan ve Tacikistan'da olmak üzere üç ülkenin sınırları içinde yer almaktadır. Güneyden Türkistan ve Alay Dağları, kuzeydoğudan Fergana Dağları, kuzeybatıdan Çatkal ve Kurama Dağları ile çevrili olan vadi sekiz ila on kilometre genişliğindeki bir geçit olan Hocent Kapısı ile batıya açılmaktadır. Vadinin yer üstü ve yer altı kaynakları yönünden oldukça zengin oluşu ve Uzak Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan tarihi İpek Yolu'nun üzerinde bulunması jeopolitik önemini arttırmıştır.¹⁶⁷ Fergana bölgesi XII. asırda Moğol İmparatorluğu, XIV. asırda Timurlu Devleti'ne ve XV. yüzyılın son çeyreğinde Zahirüddin Muhammed Babür'ün babası Ömer Şeyh Mirza'nın idaresine girmiştir. XVI. yüzyıla gelindiğinde Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu Babür, Şibani hanı Ubeydullah Han ile mücadelesi sonrası Fergana'ya sığınmıştır.¹⁶⁸

Timurlu şehzadesi Babür, Özbek boylarının baskısı sonucunda Fergana'da kalamamış, ailesiyle birlikte burayı terketmek zorunda kalmıştır. Fergana'dan kaçarken eşi Seydafak Hatun dünyaya bir erkek çocuğu getirmiştir. Ancak kaçarken düşmanları tarafından takibe alınan Babür, doğan erkek çocuğunun tehlikede olduğunu düşünerek, “altın bir beşik” içerisinde çocuğunu bırakmak zorunda kalmıştır. Tarih-i Şahrui'de Hokand hanları, “*Altın Beşik*” olarak izah edilmektedir. Bilinen altın beşik efsanesine göre; “Tirgav, Cunkat ve Saray ahalisi yeni dünyaya gelmiş bu erkek çocuğa sahip çıkmışlardır. Tirgavlı ahalisi çocuğa altın beşik adını vermiş, Cunkatlılar ise çocuğun örtüsünü, Saray ahalisi ise beşiğini almıştır.” Başka bir efsaneye göre; “çocuğa bakma görevi Özbek Ming boyundan bir hanıma verilmiştir. Büyüdüğünde ise dört farklı boydan Kırgız, Kıpçak, Cüz ve Ming

¹⁶⁶ Alpagu, *agm*, s. 581.

¹⁶⁷ Tahsin Yazıcı, “Fergana”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XII, DİA, İstanbul 1995, s. 375-377; Türkan Yalçinkaya, “Hokand Hanlığında İdarî Teşkilat”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 28-35.

¹⁶⁸ Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İdeal Kültür Yayınevi, İstanbul 2015, s. 17.

kadın ile evlenmiş ve Ming boyundan evlediği kadından Tanrıyar adında bir erkek evladı dünyaya gelmiştir. Altın Beşik, Aksı şehrinde Ming boyunun beyi olarak yaşarken Hoca Mağzum-ı Azam'ın müridi idi. Oğlu Tanrıyar'ı da Azam'ın akrabası olan Hoca Nizam'a eğitilmesi için bırakmıştır. Tanrıyar, babasının vefatı sonrası hocaların yardımıyla Fergana'da Bey olmuştur. Tanrıyar'ın vefatı sonrası ise oğulları burada Bey olmuştur. Oğulları sırayla; Yar Muhammed, Ebulkasım, Ubeydullah, Şahruh ve Rüstem'di. Tanrıyar'ın oğullarının nüfuzlarını güçlenmesini istemeyen hocalar, onları Aksı'da kalmaya zorlamıştır. Ancak Rüstem Bey'in torunu, Aşirkul'un oğlu Şahruh, güçlenmelerini istemeyen hocaların hâkimiyetine son vermiştir." Neticede Şahruh, 1709 ila 1876 yılları arasında hüküm sürecektir. Özbek Devleti Hokand Hanlığı'nın temellerini atmıştır.¹⁶⁹

Özbekler'in Ming boyuna mensup olan Şahruh Bek, Aşirkul'un oğludur. Ming boyu, Şibani hanı Abdullah Han zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki yurtlarını terk etmiş ve Fergana'ya yerleşmişlerdir. Şibani Hanedanlığı'nın sona ermesinin ardından Çadak'ta yaşayan hoca ailesi, Fergana bölgesine nüfuz etmişlerdir.¹⁷⁰ Şahruh, hocaların yönetiminden memnun olmayan Fergana ahalisinin desteğiyle kendisini han ilan etmiştir. Hanlığı kurmasının ardından bölgedeki Çadak hocalarının nüfuzlarını kırmak için Ming boyundan bir kızla evlenmek üzere düzenlenen törende, bir kısmını öldürmüştür.¹⁷¹ Ayrıca hocalara karşı Kırgızlarla ittifak içerisinde bulunmuştur. Kırgız boyuna mensup olan Hocend Hâkimi Akboto'ya kızını vermiş; Akboto ise kızını Şahruh'un oğlu Abdurrahim Bek ile evlendirmiştir.¹⁷²

Şahruh Bek on iki yıllık saltanatı döneminde Hokand şehrinde bulunan Küktünlik Otağı'nda, İski Kurgan adıyla hükümdar ve devlet yöneticilerin yerleşmesi için bir kale inşa ettirmiştir. Hanlığın sınırları kuzey Fergana'da Namangan, Şahidan ve Pansadgazi (pangaz)'ye kadar genişletmiş; Margilan ve İsfara bölgesini hâkimiyeti altına almıştır.¹⁷³ Şahruh'un yönetimi hakkında, Rus ordusunda yer alan Vladimir Nalivkin, Namangan'da altı yıl kaldığı sırasında şunları aktarmıştır;

¹⁶⁹ Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara 2006, s. 14-16; Yuri Bregel, "Khokand Khanate Of", **Encyclopedia of Asian History**, Prepared Under the Auspices of The Asia Society, Vol. II, ed. Ainslie T. Embree, New York: Charles Scribner Sons, London: Collier Macmillan, 1988, s. 301.

¹⁷⁰ Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XVIII, DİA, İstanbul 1998, s. 215.

¹⁷¹ Bulduk, **age**, s. 16.

¹⁷² İlker Türkmen, "Hokand (Fergana) Hanlığında Bürokrasi İçin Yarışan İki Türk Boyu: Kıpçaklar ve Kırgızlar," **Cappadocia Journal Of History And Social Sciences**, C. XII, 2019, s. 158-159.

¹⁷³ Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 18-20.

“Şahruh, Namangan ’da yaşayanların kedisine itaat etmesi için bir sefer düzenledi. Namangan yakınlarında bir yerde kamp kurarak av ile meşgul olan Şahruh, bu esnada onların kendisine itaat etmesi gerektiğini bekledi. Avlandığı sırada, rivayete göre ona bir kaplan saldırdı. Hayvanı çıplak elleriyle yakalayan Şahruh, onu boğarak öldürdü. Bu hadisenin Namangan ahalisi tarafından duyulması üzerine, halk onunla savaşmaya karar verdi ve ona bir heyet gönderdiler. Bu sayede Namangan ahalisi gönüllü olarak Şahruh Bek’ e itaat etmiş oldu.”¹⁷⁴

Şahruh Bek’in 1709 yılında tahta çıktığında 18 yaşında olduğu ve ömrünün sonuna kadar Targava’da kışlakta kaldığı belirtilmektedir. Şahruh’un; Abdurrahim Bek, Abdülkerim Bek ve Şadi Bek adında üç oğlu vardı. Şahruh Bek 1721 yılında vefatı sonrası yerine oğlu Abdurrahim Bek (1721-1733) geçmiştir.¹⁷⁵

Abdurrahim Bek iktidarı döneminde, Rahim Kalesi adıyla bilinen Hokand şehrini kurmuş, merkezi bir şehir haline getirmiştir.¹⁷⁶ Abdurrahim Bek, Hokand şehri merkez olmak üzere 1725 yılında Aktobo’dan Hocend’i; 1726’da Öretepe ve Andican’ı; 1729’da ise Semerkand ve Katta Kurgan’ı hanlığın sınırlarına katmıştır. Ancak bir süre sonra Semerkand, Buhara hanı Ebu’l Feyz Han (1711-1747) tarafından geri alınmıştır. Zira Ebu’l Feyz Han tahta bulunduğu sırada, Mangıt ve Şehr-i Sebz şehrine hâkim olan Kenegesler ile mücadele etmekteydi. Abdurrahim Bek yaşanan iç karışıklılardan faydalanarak Kenegeslerle ittifak yapmış, İbrahim Atalıkın kızı Ayçüçük (Keneges Ayim) ile evlenmiştir.¹⁷⁷

Abdurrahim Bek, babası gibi on iki yıl tahta kaldıktan sonra 1733’te vefat etmiştir. Vefatı konusunda kaynaklar onun hastalandığını veya Buhara ajanları tarafından öldürüldüğünü aktarılmaktadır.¹⁷⁸

Ağabeyinin vefatı sonrası halefi olarak hanlığa Abdülkerim Bek geçmiştir. Abdülkerim Bek saltanatı yıllarında doğudan gelen Cuncarlar’ın saldırılarıyla uğraşmıştır. Cuncarlar önce Doğu Türkistan’daki Hocalar Devleti’ni işgal etmesinin ardından yönlerini Fergana

¹⁷⁴ İlker Türkmen, **Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 164.

¹⁷⁵ Fatih Yavuz, “Türkiye’deki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere Göre Hokand Hanlığı”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2015, s. 23.

¹⁷⁶ Timurlan Omorov, “Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (XV.-XIX. YY. Arası)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2013, s. 106.

¹⁷⁷ Muhammed Bilal Çelik, “Hokand Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, yay. haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 530-531; Scott C. Levi, **The Rise and Fall of Khoqand, 1709-1876: Central Asia in the Global Age**, University of Pittsburg Press, Pittsburg 2017, s. 24

¹⁷⁸ Baymırza Hayıt, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Almancadan çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara 1975, s. 34.

Vadisine çevirmişlerdir. Cungarlar vadinin “Kaynar” yönünden saldırmaya başlamış,¹⁷⁹ devamında Oş, Andican ve Margilan’ı kuşatmışlardır. Bu saldırılar karşısında Merginan hâkimi Şadı Bek, Andican hâkimi Dustkulibek Bahadur, Nemengân hâkimi Abdullah ve Ura Tepe hâkimi Fazıl Bey’in desteğiyle Cungarlar’ın büyük bir tahribat yapmasının önüne geçilmiştir. Abdulkerim Bek, Cungarlar’ın saldırılarını önlemek amacıyla da yeğeni Baba Bey’i ak-uyluk (rehin) olarak vermiştir.¹⁸⁰

Abdulkerim Bek, Cungar saldırılarıyla uğraşırken aynı zamanda Fergana’nın siyasi bir birlik altında toplanmasını istemiştir. Bundan dolayı Hokand yöneticileri ve göçebe topluluklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu saldırılarda Kırgızların Margilan’da düzenledikleri akınlar esnasında Abdulkerim Bek’in kardeşi Şadi Bek öldürülmüştür. Ayrıca Kıpçaklar ve Miyankal’da İbadellah Bek, isyan çıkarmıştır. Ancak bu mücadeleler sırasında Fergana ekonomisinin bozulmasından dolayı Kıpçaklar, Hokand’a yağma ve talanda bulunmuşlardır. Kıpçakları engellemek isteyen yönetici ve ahali, Hokand’da yaşayan Kıpçaklar üzerine yürümüşlerdir. Kıpçaklar ise kendi aralarında Sayfıdcan Türe’yi han ilan etmiş, ardından Tura Kurgan’ı zapt etmişlerdir. Ancak Gurumsaray yöneticisi Utib Bakavul’un harekete geçtiğini öğrenen Kıpçaklar, Namangan hâkiminden yardım istemişlerdir. Namangan hâkimi ise Abdulkerim Bek’e haber vermesinin üzerine Kıpçaklar, Tura Kurgan’ı terk etmek zorunda kalmışlardır.¹⁸¹

Ensâb es-Selâtin’de Abdulkerim Bek, “gayretli, asker ve tebaasına şefketli, Hüdavendi Teâla’ya ibadetliydi,”¹⁸² şeklide bahsedilmiştir. Hokand şehri onun zamanında ağır tahribat almıştır. Bundan dolayı imar faaliyetlerine önem vermiş; sur, han sarayı, medrese ve pazar inşa ettirmiştir.¹⁸³

Abdulkerim Bek 49 yaşında vefat ettiğinde, geride sadece halefi olabilecek, ölen ağabeyinin eşi olan Ayçüçük Hanım’dan, Abdurrahman adında oğlu kalmıştır. Abdurrahman babasının vefatı sonrası tahta geçtiyse de dokuz ay sonra Margilan’a yönetici olarak tayin edilmiş ve yerine İrdana Bek seçilmiştir. Ancak bu sırada Cungar

¹⁷⁹ Döölötbek Saparaliyev, “Kırgızlar İle Orta Asya Halkların Birlikte Cungar Hanlığının İstilalarına Karşı Verdikleri Mücadeleler”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir 2006, C. 4, S.1, s. 217.

¹⁸⁰ Mairambek Tagaev, “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 32; Çelik, “Hokand Hanlığı”, s. 531-532.

¹⁸¹ Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre ...**, s. 21-22.

¹⁸² Zebiniso Kamalova, “Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2019, s. 72.

¹⁸³ Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 20.

saldırılarını önlemek amacıyla rehin olarak verilen Baba Bek, hanlığa geri dönmüş ve İrdana Bek'i tahttan indirmiştir. On ay kadar kısa bir süre tahta kalan Baba Bek, düzenlediği sefer sırasında Beşarık'da öldürülmüştür. Baba Bek'in öldürülmesiyle tekrar hanlığın başına ikinci kez İrdana Bek geçmiştir.¹⁸⁴

Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletmeye ve gelişmeye başladığı dönemde İrdana Bek, ilk fırsatta kendisine halef olabilecek kişileri öldürtmüş; sadece büyükannesi ve Abdurrahman Batır'ı hayatta bırakmıştır.¹⁸⁵ Yönetime olan bağlılığını arttırmak için Kalmuk saldırıları yaşandığı zaman ittifak kurduğu ve yardımı sayesinde Kalmuk saldırılarını önleyen Ura Tepe yöneticisi Fazıl Bey üzerine sefere çıkmıştır. Bu sefer için Kırgız reislerinden Kubad Bey ve Buhara hanı Muhammed Rahim ile ittifak kurmuştur. 1754 yılında gerçekleştirilen seferde Hokand ordusu başarılı olamamış, İrdana Bek ise dönüş yolunda Fazıl Bey'in askerleri tarafından saldırıya uğramıştır. Bu mücadelede Fazıl Bek'in askerleri ve Hokand ordusundaki askerlerin başlarını kestiklerini, bunlardan “kelle-i minare” yaptıkları kaydedilmektedir. 1755'te bu hadisenin intikamını almak isteyen İrdana Bek, Hocend ve Ura Tepe şehrini kuşatmış, büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. Kaynaklarda yaşanan olaydan dolayı Aksu Nehri'nin kızıla boyandığı belirtilmektedir.¹⁸⁶

1757 yılına gelindiğinde Çin İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'ı tamamen işgal etmesi sonucunda, Hokand Hanlığı ile komşu devlet olmuştur. Çin'in Hokand sınırına kadar topraklarını genişletmesi İrdana Bek'i tedirgin etmiştir. İrdana Bek, hanlığın işgal edilme tehlikesi altında olduğundan dolayı Pekin'e elçilik heyeti göndermiş, sözde, Çin'e tabiiyetini bildirmiştir. Ancak aynı zamanda bu tabiiyetten kurtulmak adına Afgan Ahmed Şah Durranî (1747-1773) ve komşu hanlıklarla yakın temaslarda bulunmuştur. Neticede bu durumu lehine çeviren İrdana Bek, Hokand'ın Çin pazarlarına erişmesini sağlamış; Çin ve Batı pazarları arasında aktif bir transit ticaret noktası oluşturarak etkinliğini arttırmıştır.¹⁸⁷

İrdana Bek 43 yaşında vefat ettiğinde hayatta beş kızı vardı, ancak erkek çocuğu bulunmamaktaydı. Bu yüzden hanlığın tahtına kimin geçeceği konusunda toplanan Özbek ve Sartlar, artık Şahruh'un üçüncü oğlu Şadi Bek soyundan gelenlerin tahta çıkarılmasını

¹⁸⁴ H. N. Bababekov, “Fergana and The Khanate Of Kokand,” **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris, s. 75; Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 22.

¹⁸⁵ Türkmen, **age**, s. 172.

¹⁸⁶ Çelik, “Hokand Hanlığı”, s. 533; Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 23.

¹⁸⁷ L.J. Newby, **The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relations wirh Khoqand c.1760-1860**, E.J. Brill, Leiden 2005, s. 27-29; Scott C. Levi, “The Ferghana Valley At The Crossroads Of World History: The Rise Of Khoqand, 1709-1822”, **Journal Of Global History**, London 2007, s. 224; Çelik, “Hokand Hanlığı”, s. 533-534.

istemişlerdir. Alınan karar neticesinde Şadi Bek'in oğlu Süleyman Bek tahta çıkarılmıştır. Süleyman Bek henüz tahttaki üçüncü ayında bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine Abdurrahman Bek'in oğlu Narbuta Bek'i tahta geçirmişlerdir.¹⁸⁸

Narbuta Bek tahta geçtiği vakit kardeşi Şahrüh Bek'i Namangan'a, Hacı Bek'i Ura Tepe'ye, oğlu Madamin Bek'i Margilan'a, diğer oğlu Âlim Bek'i ise Tura Kurgan'a yönetici olarak atamıştır. Narbuta Bek, tahta hak iddia edebilecek olan kişileri hanlığın merkezinden uzaklaştırmasının ardından, kendisine karşı isyan hareketlerini bastırmakla uğraşmıştır.¹⁸⁹

1774 yılında Rus subayı Filipp Efremov, Hokand Hanlığı ve Narbuta hakkındaki malumatlarında (Desyatiletnoye Stranstvovaniye) şunları aktarmıştır: *“Hokand Han'ı Narbuta Bek'in Buhara Hanlığı ile düşmanca siyaset yürütmektedir, Buharalılar ona nispeten “Bek” diye hitap etmesine rağmen Çinliler onu “Han” olarak kabul eder. O, ülkedeki refah ve istikrarın karşılığını Çin ile ittifakı sonucu elde etmiştir.”*¹⁹⁰ Zira bu ittifak Fergana Vadisi'nde kurulan hanlık için olumlu sonuçlar doğurmaktaydı.

Narbuta Bek'in devlet yönetimindeki siyasi zekâsı, Hokand Hanlığı'nın diğer hanlıklar arasında tanınmasını sağlamıştır. Siyasi, sosyal ve iktisadi faaliyetleri ile Hokand Hanlığı'nda huzur ve refahı sağlamıştır. Özellikle iktisadi açıdan Narbuta Bek, ilk para bastıran Hokand hanı olarak bilinmektedir. Bununla birlikte ekonomik hayatın düzelmesine ve halkın alım gücünün yüksek olmasına destek olmuştur. Yüksek değere sahip olan tengeye karşılık, “pul” adı verilen az değerdeki parayı tedavüle koymuştur. Bu para birimi ile ticari hayatı rahatlatmıştır. Ayrıca büyük bir saray, yeni sulama kanalları, Kızıl Kurgan, Taş Kurgan, Sopa Kurgan ve Daroot Kurgan gibi kaleler, medrese, kervansaray ve Hokand'da bulunan bir bina olan Medrese-i Mir'i inşa ettirmiştir.¹⁹¹

Narbuta Bek'in 1798 yılında vefat etmesinin ardından, yerine dört aday bırakmıştır. Bunlar; biraderi Hacı Bek, Ming Ayim'den doğan Âlim Bek ve Ömer Bek, diğer

¹⁸⁸ Bünyamin Sel, “Hokand Hanlığı(1710-1876)”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011, s. 11; Bulduk, **agt**, s. 19-20.

¹⁸⁹ Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 25-28; Çelik, “Hokand Hanlığı”, s. 534.

¹⁹⁰ Nakleden: Levi, “The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand, 1709-1822”, s. 215; Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 26-27; Kamalova, **agt**, s. 76.

¹⁹¹ Türkan Yalçınkaya, “Hokand Hanlığında İdarî Teşkilat”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 45-46; Yavuz, **agt**, s. 29; Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 27.

hanımından olan Rüstem Bek idi. Bu dört aday arasından Fergana halkı Ming boyundan olan Âlim Bek'i uygun görmüş ve 1798'de tahta çıkarmışlardır.¹⁹²

Âlim Bek tahta çıkarıldığı ilk andan itibaren kendisine muhalif olabilecek kişileri ortadan kaldırmıştır. Bu konuda ilk olarak tahta hak iddia eden amcası Hacıbek'i öldürtmüştür. Hacıbek'in Ulukbek, Şiralibek ve Bekoglu adında üç evladı vardı. Bunlar babaları ölmesiyle Şirali ile Ulukbek Çatkal'a, Bekoglu ise annesiyle Fergana'da yaşamaya devam etmişlerdir. Âlim Bek, Kanıbadem hâkimi kardeşi Rüstem Bek'i de ortadan kaldırtmıştır. Narbuta Bek dönemi önemli devlet yöneticilerinden Pir Muhammed Yasavul, Taşmuhammed Mirza Buzruk kardeşi ve amcasıyla aynı kaderi paylaşmışlardır. Zira aynı korku ve tehlike altında yaşamak istemeyen diğer bürokratlarda Buhara'ya kaçmak zorunda kalmışlardır. Âlim Bek'in bu acımasız tutumundan dolayı “zalim” lakabıyla tanınmıştır.¹⁹³

Âlim Bek'in hanlıkta asayiş ve düzeni sağlamak adına takındığı sert tutum, rahatsızlığa neden olmuştur. Onun bu hareketlerinden dolayı Çust hâkimi Buzruk Hoca, 1803'te ayaklanmıştı. Bu durumdan haberi olan Âlim Bek, ayaklanmayı bastırmak üzere harekete geçmiş, ancak Buzruk Hoca Çatkal'a kaçmıştı. Burada bulunduğu sırada oğullarından Taşkent hâkimi Yunus Hoca'dan yardım istemiş, ancak Âlim Bek'in zalimliğinden dolayı Buzruk Hoca'yı teslim etmişlerdir. Âlim Bek, Buzruk Hoca ile uğraşırken bu durumdan faydalanan Taşkent hâkimi Yunus Hoca, Fergana üzerine harekete geçmiştir. Gurumsaray'da karşılaştığı Hokand orduları tarafından ağır bir yenilgiye uğramasının ardından geri çekilmek zorunda kalmıştır. Âlim Bek ise Taşkent üzerine yapılan sefer neticesinde Hocend'i, hanlığın sınırlarına dâhil etmiştir.¹⁹⁴

1805 yılına gelindiğinde Âlim Bek, devletin resmi olarak “*Hokand Hanlığı*” olduğunu, kendisinin de bizzat “*Han*” ünvanı kullandığını duyurmuştur. Âlim Han, hanlık içerisinde düzeni sağladıktan sonra yeni bir ordu düzeni tertip etmiştir. Bu ordu tahta geçtiği ilk zamanlarda tecrübeli askerlerden oluşan “Galebahadır” adıyla düzenli bir birlikti. Ardından Tacik ahalisi arasından “Mir Baçagan (Mir çocukları) ve Bek Baçagan (Bey çocukları)” adında iki birliği oluşturdu. Kendi askeri düzenini teşkil eden Âlim Han, 1806'da Ura Tepe üzerine çıktığı seferin başarılı sonuçlanmasıyla Kadem İnak'ı vali,

¹⁹² Bulduk, **age**, s. 20.

¹⁹³ Bulduk, **age**, s. 21-56; Kamalova, **agt**, s. 76-77.

¹⁹⁴ Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 30; Omorov, **agt**, s. 109.

Molla Rahmetullah'ı ise aksakal olarak atamıştır.¹⁹⁵ 1806'da Ura Tepe, 1808'de Kurama, 1809'da Taşkend ile birlikte Kazak toprakları olan Çimkent, Sayram ve Türkistan (Yesi ve çevresi) hanlık sınırlarına dâhil edilmiştir. Kazak topraklarının ele geçirilmesiyle Rusya ile ticari ilişkiler başlamıştır. Âlim Han'ın Taşkent seferi sonrası Hokand'a dönüş yolunda suikast sonucu öldürüldüğü haberinin yayılmasıyla, ağabeyi Ömer'i hanlık tahtına geçirmişlerdir. Ömer'in tahta çıkarıldığını haber alan Âlim Han, Hokand'a yolculuğu esnasında Altıkuş'da kurulan bir pusuda Andicanlı Kamber Mirza tarafından öldürülmüştür.¹⁹⁶

Âlim Han'ın öldürülmesi sonucu hanlık tahtına oturtulan Ömer Han, varolan durumun farkında olduğundan, kendisinin de aynı sonu yaşamaması adına ilk iş olarak düzenli ordunun dağıtılması fikrini beyan eden İriskulu Bek, Cumabay Kaytaki, Mümin Bek gibi emirleri öldürtmüştür. Ardından tahta aday olabilecek yeğeni Şahruh'u ve muhalif yöneticileri de ortadan kaldırmıştır. Ayrıca Âlim Han'ın saltanatı döneminde baskıdan kaçan Recep Divanbigi, Tacik ve Ura Tepe yöneticileri Mahmud Hoca, Sultan Hoca tekrar Ömer Han'ın himayesine girmişlerdir. 1814 yılına gelindiğinde Ulu Cüz'ün tamamı, Orta Cüz'ün bir parçası, Kazakistan'ın güneyindeki Suzak ve Yesi hanlık sınırlarına dâhil edilmiştir.¹⁹⁷

Ömer Han hanlık sınırlarını Kazak bozkırlarına doğru genişletmiş, hâkimiyet altına aldığı yerleri elinde tutabilmek ve devamlılığını sağlamak için Akmescid, Evliya-Ata, Pişkek ve Tokmak kalelerini inşa ettirmiştir. Ömer Han, Cengiz yasalarını dikkate almış ve bu yasalara göre rütbe vermiştir. Buna ek olarak kırk bin düşküne maaş ve bin kişiye ulufe dağıtmıştır. Başşehirde büyük bir cami yaptırdığından dolayı ahali ona “Emir ul-müminin” lakabı ile anmıştır. Muntehâb at-Tevârih'e göre; “Hangi padişah on iki bin kişiye ulufe (maaş) verirse, ona emir al-müminin demek caiz olur,”¹⁹⁸ diye fetva verdiği aktarılmıştır. Ömer Han, hanlık içerisindeki başarısını uluslararası alanda da göstermiştir. Hatta tahta ilk geçtiği zaman bunu duyurmak adına Hacı Mir Kurban'ı Hive ve İstanbul'a; Zuhur Divanbegi Pekin'e; Rusya ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla elçi göndermiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Yalçınkaya, **agt**, s. 48; Bababekov, “Fergana and The Khanate Of Kokand”, s. 76; Bulduk, **age**, s. 21; Çelik, “Hokand Hanlığı”, s. 536.

¹⁹⁶ Bulduk, **age**, s. 21; Sel, **agt**, s. 13.

¹⁹⁷ Hüseyin Şen, “Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı(1809-1822)”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S. 5, 2021, s. 118-120.

¹⁹⁸ Kamalova, **agt**, s. 79.

¹⁹⁹ Şen, **agm**, s. 119-124; Bulduk, **age**, s.22.

Bu dönemde ilk defa Osmanlı Devleti ile ilişkiler kurulmuştur. Ömer Han, Osmanlı Padişahı II. Mahmud'a (1808- 1839) tabiiyetini bildirmek, amacının gaza ve cihad olduğunu, iyi ilişkiler kurmak istediğini bildiren Farsça bir mektup göndermiştir. Ayrıca mektupta Hitay idaresindeki Müslüman ahaliyi kurtardığını; Hoten, Hitay ve Kazgan'dan Kaşgar'a kadar olan bölgenin hâkimi olduğunu bildirmiştir. Buna karşılık II. Mahmud'dan tuğ ve kılıç istediğinden bahsedilmektedir. Zira Rusya ile mücadele ettiğini ve bu mücadelede Osmanlı padişahının manevi desteğini istemiştir. Lakin bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Ruslar ile sulh içinde olduğunu ve biatının da kabul edilmemesine karar verilmiştir.²⁰⁰

Ömer Han, iktisadi alanda vergi toplama usulunu düzenlemiş, şeriata aykırı olan uygulamaları ortadan kaldırmıştır. Ömer Han, kendi adına para bastırmıştır. Zira 1817-1818'den önce Ömer Han yazan paranın, bu tarihten sonra ise "Müslümanların İmamı Seyyid Muhammed Ömer Han" ve "Emirü'l Müslimin Seyyid Muhammed Ömer Han" altın yazılı para darp edilmiştir. Askeri alanda, hanlıktaki çeşitli etnik gruplardan "Tuğ" isminde ellişer kişilik birlikler oluşturmuş, bu askerî kuvvetlerin başlarına "tuğbaşı" veya "tuğbegi" isminde komutanlar atamıştır. Bunların yanı sıra edebi kişiliği ile bilinen Ömer Han, "Emirî" mahlasıyla Çağatay Türkçesi ve Farsça kaleme aldığı şiirlerini Divân-ı Emirî'de toplamıştır. Ömer Han'ın eşi Mahlar Ayım'de şiir ve edebiyatta bilinen biri olmuştur. Ömer Han sarayında şairleri himaye etmiş ve onlarla edebî sohbetler gerçekleştirmiştir. Yapılan sohbetler genellikle onun yazmış olduğu tasavvufi şiirlerle ilgilidir. Onun bu edebi kişiliği ve yaptığı yenilikler ile Hokand Hanlığı'nı dönemin kültür merkezi haline getirmesine yardımcı olmuştur. On iki yıl tahta kalan Ömer Han, hastalanarak 12 Ocak 1822'de vefat etmiştir.²⁰¹

Ömer Han'ın vefatı sonrası yerine 15 yaşında olan oğlu Muhammed Ali Han tahta geçti. Hokand ahalisi onu yüceltici sıfatla Muadil (Adil) yani "*adaletin kaynağı*" olarak zikrettiğinden, Madali Han olarak bahsedilmektedir.²⁰² Muhammed Ali Han her bey veya han gibi tahta çıktığı vakit kendisine karşı muhalif olan kişileri ya sürgün etmiş ya da öldürtmüştür. Bu konuda ilk olarak devlet bürokrasisinde yer alan önemli kişilerden Hoca

²⁰⁰ Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)**, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 42-43; Abdulkadir Macit, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2008, s. 80-83.

²⁰¹ Şen, **agm**, s. 126-127; Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 539; Feridun Tekin, "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı", **Turkish Studies**, C. 6, 2011, s. 1847.

²⁰² Bulduk, **age**, s. 62.

ailesini hanlıktan uzaklaştırmak olmuştur. Hoca ailesinden Muhammed Hakimhan Töre'yi Töre Kurgan, Namangan ve Koson şehirlerinin yöneticiliğine atamış; Masumhan Töre'yi ise hac izni vererek uzaklaştırmıştır. Ayrıca Fazıl Bek, Muhammed Yusuf Tunkata'yı idam ettirmiştir. Kardeşlerinden Abdullah Han'ı ortadan kaldırtmış, Sultan Mahmud'u ise 1829-1830 yılında Şehr-i Sebz'e sürgün ettirmiştir. Hanlık içerisinde oluşabilecek sorunları kaldırdıktan sonra onun tahta çıkmasında etkili olan kişileri devlet yönetici olarak yer vermiştir. Bunlar; Hakkulu Yüz, Muhammed Şerif Atalık, Leşker Kuşbegi, Gadaybay Kurama gibi Taşkentli ve Kuramalı yöneticilerdir.²⁰³

Hokand hanı Muhammed Ali Han tahta geçtiği vakit ilk ilişkileri Buhara Hanlığı ile kurmuştur. Zira Buhara Emiri Haydar'a, elçi göndermiş ve iyi ilişkileri devam ettirmek istemiştir. Ancak bu sırada Hıta-Kıpçak isyanı ile uğraşan Buhara Emirliği, Muhammed Ali Han'ın bu isyana destek vermemesini ve babası Ömer Han gibi tarafsız kalmasını istemiştir. Bu konu hakkında Müntehabü't-Tevarih'te verilen bilgilere göre; "Muhammed Ali Han elçilik heyetiyle Emir Haydar'ın Hıta-Kıpçak isyanına destek vermemesi hususundaki ricasını kabul etti ve Emir Haydar'dan isyancı liderlerin bağışlanmasını talep etti. Emir Haydar da Muhammed Ali Han'ı kırmayarak Hıta-Kıpçak isyancı liderlerini bağışladı," şeklinde aktarılmaktadır. Karşılıklı sürdürülen olumlu ilişkiler Muhammed Ali Han'ın Öre Tepe'yi kuşatması sonucu bozulmuştur. Bu durum 1827 yılında Emir Nasrullah zamanında da devam etmiştir. 1834 yılında Madali Han'ın başlattığı seferde Öre Tepe, Karategin, Hisar, Bedahşan, Dervaz ve Kulab'ı hanlık sınırlarına dâhil etmiştir.²⁰⁴

1826 yılında Muhammed Ali Han iki defa Doğu Türkistan üzerine sefer gerçekleştirmiştir. Bu sefere çıkılmasının nedeni, Samsak Hoca'nın oğlu Cihangir Hoca'dır. Bilhassa Ömer Han zamanında Çin ile yapılan antlaşmanın Muhammed Ali Han zamanına gelindiğinde eskisi gibi olmamış, alınan maddi destek kesilmiştir. Bu sebepten ötürü Kaşgar'a kaçan Cihangir Hoca, Muhammed Ali Han tarafından yakalatılmış ve Hokand'da hapsedilmiştir. Ancak bu sırada Hokand'da yaşanan deprem dolayısıyla kaçmış ve Kırgız Beyi Mir Muhammed'e sığınmıştır. Burada bir yıl kadar kaldığı sürede etrafına topladığı kişilerle Mançular üzerine çıktığı seferde önemli başarı elde etmiştir. Kaçan Mançular ise Gulbag kalesine sığınmak zorunda kalmıştır. Cihangir Hoca'nın Gulbag kalesini ele geçirememesi üzerine, İsabek Dadha önderliğinde Muhammed Ali Han'a elçi göndermiş ve yardım

²⁰³ Hüseyin Şen, "Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)", **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2020, s. 96-101; Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 41.

²⁰⁴ Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 540; Şen, **agt**, s. 106-107.

istemiştir. Bu talebi geri çevirmeyen Muhammed Ali Han, ordusu ile Kaşgar'a ulaşmış ve Çin ordularını mağlup etmiştir. Ancak Gulbag kalesini kuşatamadan Hokand'a geri dönmüştür. Çin askerleri Muhammed Ali Han'ın geri dönmesiyle 1828'de Cihangir Hoca, Çin askerleriyle arasındaki mücadelede yenilgiye uğramış ve Pekin'de idam edilmiştir. 1830 yılına gelindiğinde Hakkuli Mingbaşı ve Muhammed Şerif Atalık tarafından düzenlenen Kaşgar seferi neticesinde, Hokand ordusu Min-Yol'da üç bin kişilik Çin ordusunu mağlubiyete uğratmıştır. Bunun sonucunda Çin hükümeti ile Hokand Hanlığı arasında 1864 yılına kadar sürecek olan iktisadi imtiyazların elde edildiği antlaşma imzalanmıştır.²⁰⁵

Hokand Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk ilişkiler Ömer Han zamanında kurulmuştur. Muhammed Ali Han babasının kurduğu ilişkiyi kendi zamanında da devam ettirmiş ve 1838'de Mehmed Şerif'i, 1839 yılında baş veziri Seyyid Bahadır Efendi ve Zahid Hoca'yı elçi göndermiştir. Muhammed Ali Han babası gibi Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını; Buhara Emirliği, Çin Hükümeti ve Rusya ile komşu olduğunu, Kaşgar ve Hoten dâhil diğer altı şehrin hâkimiyeti altına aldığını bildirmiştir. Ayrıca Muhammed Ali Han iki piyade, iki süvari, iki topçu öğretmeni ve top imal ustasının gönderilmesini; eğer gönderemiyorlarsa savaş tekniklerine dair basılmış kitapların gönderilmesini arz etmiştir. Bu isteklerine ek olarak kendisine "Hanlar Hanı" ve halefi olan oğlu Muhammed Emin'e, "*İller Hanı*" ünvanının verilmesini istemiştir. Dersaadet bu ünvanların Türkistan toprakları içerisinde ayrılıkçı hareketlere yol açacağından dolayı uygun görmemiştir. Ayrıca öğretmenlerin Rum ve Ermeni olması dolayısıyla sadece kitapların gönderilmesine karar verilmiştir.²⁰⁶

Muhammed Ali Han saltanatının son dönemlerine doğru devlet yönetiminde meclisin fikrini önemsememesi, ulema ve umara heyetine danışmaması, devlet içerisinde yüksek mevkii sahibi kişileri asılsız suçlarla katletmesi veya sürgüne göndermesi, şeriattan uzaklaşması, hâkimiyet altına aldığı şehirlerin yöneticilerini sık sık değiştirmesi iç karışıklıklara neden olmuştur. Muhammed Ali Han'ın bu davranışlarından rahatsız olanlar, Buhara hanı Emir Nasrullah'a bu durumu bildirmişlerdir. Emir Nasrullah ise hanlığın düştüğü bu durumdan faydalanmış ve hanlığa ait şehirleri işgal etmiştir. Buna karşılık Muhammed Ali Han, Hocend şehrini ve oğlu Muhammed Emin'i(rehine) Buhara

²⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tagaev, **agt**, s. 47-50; Şen, **agt**, s. 108-132.

²⁰⁶ Erhan Yoska, "Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı ile Osmanlı Devleti İlişkileri," **History Studies**, C. 3/3, 2011, s. 403-405; Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 208-212.

hanına vermek zorunda kalmıştır. Ancak Muhammed Ali Han'ın davranışlarının devam etmesinden rahatsız olan kardeşi Sultan Mahmud, Emir Nasrullah'ı hanlığa davet etmiştir. 1842 yılında Emir Nasrullah sefere çıkmış ve Hokand şehrini işgal etmiştir. Emir Nasrullah şehirdeki bütün sanat ve zanaat ehlini, askeri teçhizatı ve hazineyi Buhara'ya naklettirmiştir. Hokand hanı Muhammed Ali Han, kardeşi Sultan Mahmud ile birlikte ailesini katlettirmiştir. Buhara Emirliği'nde esir bulunan Vasiliy Pşeniçnikov, yaşanan olayları şu şeklide aktarır;

“Hokand'ı alma esnasında Emir'de 40000'e yakın asker, 2 top olmuştur. Bu ilkbaharda gerçekleşti ve o zamanda Hocend'den 4 topu aldılar ve şehri yağmaladılar, orada iki gün kalarak, Hokand'a gittiler. O zaman Hokand Hanı Muhammed Ali Han idi. Hokand alındıktan sonra şehir ve etrafındaki köyler, Han sarayı Buhara'nın atlı askerlerine ve sarbazlara yağmalamak için teslim edilmiştir. Onlar hemen çeşitli kıyafetler olan on altı sandık ve otuz kadını ele geçirirler, hazineyi ise han almıştır. Han, Margilân'a kaçtı ama orada tutukladılar ve arabayla Hokand'a getirdiler ve onları kestiler. Han'ın bir oğlunu Emir dönüş yolunda Cizak'tayken kestirdi, iki evladını annesi ile Buhara'ya götürdü. Emir Hokand'da on dört gün kaldı.”²⁰⁷

Emir Nasrullah, Hokand işgali sonrası kuşatmayı kaldırmış ve ardından Buhara'ya geri dönmüştür. Hokand'a ise Mangıtlardan İbrahim Hayal'i yönetici olarak bırakmıştır. Hokand'da yetmiş gün kadar kalan İbrahim Hayal, “kaçacak yerim garantilidir”²⁰⁸ düşüncesi ile ahaliye zalimce davranmıştır. Şehirde yağma ve talan yapılmış; hırsızlık, şiddet, toprakların yağma edilmesi dolayısıyla üretim azalmıştır. Ayrıca istikrarsızlıkların artması nedeniyle farklı boy grupları arasında isyanlar çıkmaya başladığı için asayiş ve düzen bozulmuştur. Zira Emir Nasrullah, Buhara'ya dönerken işine yarayan her şeyi yağma edip götürmüştür. Bu durumdan memnun olmayan Hokand ahalisi, Kırgız, Kıpçak ve Sartlar isyan etmişlerdir. Bunun üzerine Talas'da yaşayan Ömer Han ve Muhammed Ali Han'ın kuzeni olan Hokand hanedan mensubu, Şir Ali'yi Haziran 1842 yılında han ilan

²⁰⁷ Kamalova, **agt**, s. 83-86; Çelik, “Hokand Hanlığı”, s. 541-542; Konukçu, **agm**, s. 215.

²⁰⁸ Aıtmamat Kariev, “Orta Asya'da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709 -1876 Hokand Hanlığı ve 1865 - 1928 Rus İşgali Süreci Örneği)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2016, s. 28.

etmişlerdir. Şir Ali Han, yanına aldığı üç veya dört bin askerle Hokand'ı geri almış, İbrahim Hayal ise Buhara'ya kaçmak zorunda kalmıştır.²⁰⁹

Şir Ali Han'ın tecrübesizliğinden faydalanmak isteyen Emir Nasrullah, 1842 yılında tekrar Hokand üzerine yürümüştür. Buhara ordusu Semerkand, Cizak, Öretepe üzerinden Hokand önlerine gelmiştir. Kuşatma sırasında Hive Hanlığı, Buhara'yı işgal etmeye kalkışınca, Emir Nasrullah kuşatmayı kaldırmış ve geri dönmek zorunda kalmıştır.²¹⁰

Buhara ordusu geri çekilse de en büyük sorun Kırgız ve Kıpçak beyleriydi. Şir Ali Han'ın tahta çıkmasında etkili olan beyler, yönetimde mevkii beklentisi içerisinde olmuşlardır. Özellikle bu beyler arasından büyük kararlılık gösteren Baturbaşı Müslümankul'du. Müslümankul'un Yusuf Mingbaşı'yı ortadan kaldırması üzerine, Margilân hâkimi olan Şadi Dathah Mingbaş da, Müslümankul'u ortadan kaldırmak istemiştir. Bunu haber alan Müslümankul ise Andican'da ayaklanma çıkarmış ve Şadi'yi ortadan kaldırmıştır. Bunun üzerine Kıpçakların desteğini alan Müslümankul, ordusuyla Hokand'ı kuşatmıştır. Şir Ali Han'ın barış tekliflerini kabul etmeyen Müslümankul, Kıpçakların üstünlüğünü kabul ettirmek için, kendisini naib olarak atamıştır. Ancak her ne kadar Şir Ali Han tahta kalsa da yönetim Kıpçakların eline geçmiştir. 1845 yılına gelindiğinde Müslümankul Kırgızların Oş'da çıkarttıkları ayaklanmayı bastırmak için gittiği sırada Âlim Han'ın oğlu Murad Han Kırgızların desteğiyle Hokand'a gelmiş, Şir Ali Han'ı katletmiştir. Oş isyanını bastıran Müslümankul Hokand'a gelmiş ve tahta çıkan Murad Han'ı öldürmüştür. Bunun üzerine damadı olan Şir Ali Han'ın küçük oğlu Hüdayar'ı ise tahta çıkartmıştır.²¹¹

Müslümankul tarafından genç yaşta tahta çıkartılan Hüdayar Han, kukla han olmaktan öteye gidememiştir. Zira Hokand Hanlığı, Kıpçak yönetimi altında bulunmaktaydı. Han adına karar alıp veren naibi Müslümankul, yönetimdeki bütün ipleri eline almış ve konumunu etkin kılmak adına yüksek makamlara Kıpçakları atamıştır. Ayrıca kendisine karşı olabilecek önemli simaları hanlıktan uzaklaştırmış ve Buhara'ya kaçan hanın kardeşi Taşkent Valisi Sarımsak Han'ı da öldürtmüştür. Askeri başarısızlıkları, ahaliye kötü davranması ve kendisine karşı olanların zaman içinde Hüdayar Han'ın etrafında birleşmesi onun sonunu hazırlamasına neden olmuştur. Bilhassa Kıpçak hâkimiyetini kırmak isteyen Kırgız, Sartlar ve halk, Hüdayar Han önderliğinde Bıkkılma Savaşı'nda Müslümankul

²⁰⁹ Kamalova, **agt**, s. 88; Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 543; Şen, "Kokand Khanate In Period Of Shır Alı Khan (1842-1845)", **GTTAD**, C.3, S.6, 2021, s. 323.

²¹⁰ Yalçınkaya, "Hokand Hanlığında İdarî Teşkilat", s. 57; Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 544.

²¹¹ Bababekov, **agm**, s. 77; Şen, "Kokand Khanate In Period Of Shır Alı Khan...", s. 326-327; Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 51-53; Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, s. 36; Bulduk, **age**, 25.

mağlubiye uğratmışlardır. Bu savaşta Müslümankul'un idam edilmesinin yanı sıra 20.000 Kıpçak'da öldürülmüştür.²¹²

Müslümankul'un ortadan kaldırılmasıyla hanlıkta tek söz sahibi olan Hüdayar Han, Ura Tepe hâkimi Abdulgaffar Bey ve ağabeyi Taşkent Valisi Malla Bey'in isyanı ile karşı karşıya gelmiştir. Ancak bu isyan hareketlerinde abisi Malla Bey, önce Buhara'ya daha sonra Kıpçak ve Kırgızların yanına kaçmıştır. Bu sırada Buhara hanı Nasrullah Ura Tepe'ye saldırınca, Malla Bey birçok boyun desteğiyle Hüdayar Han'ı tahttan indirmiş ve kendini 13 Kasım 1858 yılında han ilan etmiştir.²¹³

Kırgız ve Kıpçakların desteğiyle tahta çıkan Malla Han, onlara Hüdayar Han döneminde ellerinden alınan toprakları geri iade etmiştir. Ayrıca Taşkent ahalisinin Vali Şadman Hoca'dan memnun olmamaları üzerine yerine Kanaat Şah'ı atamıştır. Ardından Ura Tepe ve Taşkent üzerine askeri seferlerde bulunmuş, ancak başarılı olamamıştır. 1853 yılında Rusların Akmesicid'i işgal etmesi sonrası Hüdayar Han şehri kurtarmak adına girişimlerde bulunsa da başarılı olamamıştır. Malla Han ise iç karışıklıklara önem verdiğinden Rus tehdidinin farkında olmamıştır. 1860 yılına gelindiğinde Ruslar, hanlığa ait olan Tokmak ve Pişpek kalesini ele geçirmişlerdir. Bu işgallerin ardından Kanaat Şah, Şadman Hoca ve Âlim Bey Rusları bir nebze de olsa geri püskürtmelerine rağmen 1861'de Yengikorgan'ı, 1862'de Dinkorgan ve Taşkent'e ait Merki kalesini işgal etmişlerdir. Onun bu durumun vahametine farkına varmaması, komutan ve üst düzey yöneticilere önem vermeyip din adamlarına ihtimam göstermesi hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Neticede 1862 yılında Alimkul ve Kırgız beyleri tarafından tahtan indirilmiştir.²¹⁴

Malla Han yerine getirilen Şah Murad, onu tahta çıkartan Alimkul'u veziri yapmıştır. Ancak Şah Murad'ın saltanatını tanımayan Taşkent Valisi Kanaat Şah, Hüdayar Han'ı Taşkent'e davet etmiş ve han ilan etmiştir. Bunu haber alan Şah Murad, topladığı 14 bin kişilik kuvvetle Taşkent üzerine sefere çıkmıştır. Bu sırada Hüdayar Han'ı destekleyen Buhara hanı Emir Muzaffereddin ise Hokand'ı kuşatmasıyla zor durumda kalan Şah Murad ve Alimkul, kaçmak zorunda kalmıştır. Hüdayar Han ise ikinci defa Hokand hanı ilan edilmiştir.²¹⁵

²¹² Bababekov, **agm**, s. 77; Yalçınkaya, **agt**, s. 59; Yavuz, **agt**, s. 42; Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 545.

²¹³ Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 546-547; Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s.57.

²¹⁴ Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 547-548; Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s.58; Bulduk, **age**, 28; Hamid Ziyaev, **Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 100-103.

²¹⁵ Yavuz, **agt**, s. 44; Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre...**, s. 58; Bulduk, **age**, s. 28.

Hüdayar Han iktidarı döneminde süregelen Kırgız ve Kıpçak boylarının itaatsizlikleriyle uğraşmıştır. Han ve boylar arasında yaşanan savaş neticesinde Hüdayar Han başarısız olmuştur. Bunun üzerine muhalif grup hanın savaş sırasında öldüğü haberini duyurmalarıyla Madali Han'ın oğlu Şir Muhammed'i han ilan etmişlerdir. Zira Hüdayar Han'ın ölmediği anlaşıldığında muhalif grup ve Şir Muhammed, Hokand'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Şir Muhammed'in bir süre sonra öldürülmesi üzerine yerine Malla Han'ın oğlu Seyit Muhammed'in han olması kararı alınmış, Alimkul'da naibi olmuştur. Alimkul etrafında örgütlenmeye başlayan muhalifler güçlerine arttırmaya başlamışlardır. Tehlikenin artması üzerine Hüdayar Han, Buhara Emiri Muzafferiddin'den yardım istemiş ve böylelikle muhalif grubun hanlığın doğusuna çekilmesini sağlamıştır. Ancak Buhara Emiri Muzafferiddin, bir süre sonra Şehr-i-Sebz'de çıkan bir isyan dolayısıyla geri dönmek zorunda kalmıştır. Bundan istifade Alimkul Hokand'ı kuşatmış ve Hüdayar Han ise kaçmak zorunda kalmıştır. Alimkul 1863 yılında Malla Han'nın 12 yaşındaki oğlu Seyid Muhammed Sultan'ı tahta oturtmuştur.²¹⁶

Hokand Hanlığı'nda yaşanan taht kavgaları ve Kırgız, Kıpçak itaatsizliğinden faydalanan Ruslar, hanlığın topraklarını işgal etme konusunda önemli yol almışlardır. Bu tehlikenin artık farkına varan Alimkul ise birtakım önlemler almaya başlamıştır. Bunun için Taşkent ve çevresini güvenliğini arttırmıştır. Osmanlı, İngiltere, Fransa ve Afganistan'a elçiler göndermiş, ancak istediği karşılığı alamamıştır. İşgale devam eden Ruslar, 1864'te Evliya-Ata ve Türkistan (Yesi) şehirlerinin işgalinin ardından Çimkent'e doğru harekete geçmişlerdir. Alimkul bir yandan hazırlık yaparken diğer yandan Rus ordusunun başında bulunan General Mihail Grigorieviç Çernyaev'e elçi göndermiş ve barış istemiştir. Ancak Çernayev, bu isteğe karşılık vermemiştir. Çimkent'in işgal edilmesiyle 1865'te Niyaz Bey ve Çınaz Kalesini işgal etmişlerdir. Taşkent'e doğru ilerleyen Rus ordusuna karşı koymaya çalışan Alimkul, yanında bulunan Kırgız ve Kıpçakların yalnız bırakmasından dolayı 9 Mayıs 1865'te ölmüştür. Taşkent valisi Hâkim Hoca'nın direnişine rağmen Haziran 1865'te Taşkent, Ruslar tarafından işgal edilmiştir. İşgali tamamlanan Taşkent, Ağustos 1866'da resmi olarak Rusya'ya bağlanmıştır. Bu sırada Buhara Emiri Ura Tepe, Hocend ve Hokand'ı kuşatmış, Seyid Muhammed'i tahttan indirmiştir. Yerine üçüncü defa Hüdayar Han, Hokand hanı olmuştur.²¹⁷

²¹⁶ Yavuz, **agt**, s. 45; Bulduk, **age**, s. 29.

²¹⁷ Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 550; Ziyaev, **age**, s. 111-114; Ramazan Keserci, "Çarlık Rusya'nın Türkistan Coğrafyasını İşgal Süreci: Hokand Hanlığı Örneği", **Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C.1, S. 2, 2020, s. 204-205; Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 221-22.

Buhara hanı Emir Muzafferiddin'in desteğiyle üçüncü defa tahta çıkan Hüdayar Han döneminde Rus ilerleyişi devam etmiştir. 1866 yılında Hocend, Öretepe ve Cizzak işgal edilmiştir. Rus ilerleyişi devam etmekteyken Hüdayar Han, Kırgız ve Kıpçak boylarının isyanıyla uğraşmıştır. Zira han, Kıpçak Bek Muhammed'i mingbaşı, Mirza Ahmed'i dasturhancı görevine getirmiştir. Aynı zamanda Kıpçak ve Kırgız birliklerine liderlik yapmakta olan Müslumankul Kıpçak'ın oğlu Abdurahman Aftabacı, Hüdayar Han'a bağlılığını bildirmiştir. Rusların ilerleyişi ve hanlık içerisinde yaşanan isyanlar dolayısıyla asayiş ve düzen bozulmuştur. Tüm bu olumsuz durumlara karşılık Hüdayar Han ve Rus Çarlığı arasında 13 Şubat 1868'de ticari antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Hokand Hanlığı'nda Rus tüccarlarına tam serbestlik tanımıştır. Hüdayar Han, bunun yükünü azaltmak için vergilerin oranını arttırmıştır. Neticede halkın üzerine yüklediği ağır vergiler memnuniyetsizliğe ve otoritesinin sarsılmasına sebep olmuştur. Bu konuda Hokand halkının verdiği bilgilerde şunlar yer almaktadır:

“Son zamanlar Hokand Hanlığı'nda istikrar kayboldu, ahali Handan çok yakınmaktadır. Çünkü Han isterse kervansaray yaptırır, istediği yerde tahıl ektirir, istediği yerde bahçe yapar, karşılığını vermeden ahalini ve askerleri kullanır. Yakın zamanda Hokand'da büyük bir cami kuruldu. Caminin kuruluşu için yüzlerce ağaç ve bahçe cami yapımında kullanıldı. Bütün eşya ve masraflar ahalinin mülküydü ve halka bunun için bir kuruş bile ödenmedi. Hasat zamanında Han tarafından tarım ürünleri için sahiplerinden evrak istenirdi. Bunun yanı sıra kendi gelirlerinin bir kısmını devlet hazinesine geçirileceği ilan edildi.”²¹⁸

Halkın memnuniyetsizliği üzerine çıkan ayaklanmaları ağır bir şekilde bastırması, artık bir müdadeleyi gerektirecek duruma getirmiştir. Zira bu durumda Kıpçakların reisi ve Emir-i Leşker Abdurrahman Aftabaçı, hanın oğlu Seyid Muhammed'in başlattığı muhalefet sonucu Hüdayar'ın kardeşi olan Sultan Murad Bey'i han ilan etmişlerdir. Hüdayar Han, Hocend'e çekildiği sırada tahtı Seyid Muhammed Nasreddin'e bırakmış ve “*Yarım Padişah*” olarak nitelenen Türkistan Genel Valisi General Konstantin Petroviç Kaufman'ın emriyle Taşkent'e gitmiştir.²¹⁹

Hokand Hanlığı'nda cereyan eden iç çalkantılar ve Fergana'yı işgal etmek isteyen Rusların yaşattığı olumsuz etkiden kurtulmak isteyen ahaliye, Abdurrahman Aftabaçı “*Rus kâfirine*

²¹⁸ Kamalova, **agt**, s. 185.

²¹⁹ Ziyaev, **age**, s. 295-299; Yalçinkaya, **agt**, s. 68-71; Konukçu, **agm**, s. 215; Çelik, “Hokand Hanlığı”, s. 552-553; Alpargu, **agm**, s. 585.

karşı cihat” başlatmıştır. Ancak Ruslara karşı mücadelesinde başarılı olamamıştır. Zira 22 Ağustos 1875’de Türkistan Genel Valisi General Kaufman ve Abdurrahman Aftabaçı arasında Mahram Kalesi’nde meydana gelen savaşta, Hokand birlikleri ağır bir yenilgiye uğramıştır. Novikova bu savaş hakkında;

“kaybımız önemsiz denecek kadar azdı. Kazancımız ise gerçekten muhteşemdi. Çok sayıda cephanelik ele geçirildi. Hokand ordusu sayıca az olan kuvvetlerimiz tarafından bir darbeyele dağıtıldı. Mahram başarısından dolayı keşif seferinin yapılması için başkente bir grup gönderildi. Bu keşfin başarılı olmasında Skobolev’in çizmiş olduğu haritalar mühim rol oynadı.”²²⁰

Bu savaş ardından General ve Nasreddin arasında yapılan antlaşmaya göre, Namangan’da dâhil olmak üzere Sır Derya’dan Narın Nehri’ne kadar olan toprakların, Ruslara bağlandığı kabul edilmiştir. Durumun vahametiyle Aftabaçı, Âlim Han’ın torunu Pulat Han’ı, han ilan etse de fayda etmemiştir. General Skobolev Andican, Namangan, Töre-Kurgan ve Kasan şehirleri işgal etmiştir. 20 Aralık 1875’de Asaka’da başlayan savaşta General Skobolev, Aftabaçı ve Pulat Han’ı mağlup etmiştir. 18 Şubat 1876’da Pulat Han idam edilmiş, Abdurrahman Aftabaçı ise ailesiyle birlikte Sibirya’ya sürgüne gönderilmiştir. Seyit Muhammed Nasreddin ise Taşkent’te kalmıştır. 19 Şubat 1876’da Hokand Hanlığı tamamen işgal edilmiş ve Çar tarafından *Fergana Bölgesi* olarak ilan edilmiştir.²²¹

4.XIX. Yüzyılda Teke, Yomut ve Göklen Türkmenleri

XII. yüzyılda Türk dünyasının etnografyasını değişmesinde büyük rol oynayan Moğol istilasının, önemli sonuçları olmuştur. Bu sonuçlardan biri de göçebe halde yaşayan Türkmen boylarının yer değiştirmeleri veya farklı topluluklara karışmış olmasıdır. Bu topluluklardan Hazar Ötesi Türkmenleri olarak adlandırdığımız boylar hakkında kaynaklarda pek bir bilgiye ulaşamamakla beraber tarih sahnesine çıkışları Cengiz istilası sonrası XV. ve XVI. yüzyılın sonlarına doğru olduğunu görmekteyiz. XVIII. yüzyılda özellikle İran Şah’ı Nadir Şah’ın Türkistan coğrafyası üzerine düzenlediği seferleri, Buhara, Hive, Hokand Hanlıkların birbirleriyle olan mücadelesi ve büyük bir güç olan

²²⁰ Murat Özkan, *Türkistan’ın İşgal Çağı Beyaz General Skobolev (1843-1882)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 176.

²²¹ Omorov, *agt*, s. 184; Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 229-231; Ziyaev, *age*, s. 304-306; Çelik, “Hokand Hanlığı”, s. 553; Bababekov, *agm*, s. 78.

Rusya'nın Türkistan'ı, işgali ile bölgede siyasi ve beşeri değişiklikler yaşandığı ve Türkmenlerin kaynaklarda sık bir şekilde siyasi, sosyal ve kültürel yaşamları hakkında bilgileri görmekteyiz.

XIX. yüzyılda başlıca büyük Türkmen grupları olan Teke, Yomut, Göklen, Salur, Sarık, Ersarı, Çovdur, Sakar, Ali-eli boylarıdır. Bahsi geçen bu Türkmen boylarının yurdu, batıda Hazar Denizi, doğuda Ceyhun Nehri ve çevresi, kuzeyde Mangışlak ile Üst-Yurt, Harezm ve Aral Gölü çevresi, güneyde Herat'tan başlamak üzere Heri-rud Nehri'nin kuzeyi ve çevresi, Elburz, Allahuekber, Aladağ, Kuh-i Binalud Dağları, Hazar Denizi yakınlarında Etrek Nehri ile sınırlandırılmaktadır²²².

XVIII ve XIX. Yüzyılda Hazar Ötesi Türkmen gruplarının önemli bir çoğunluğunu oluşturanların Salurlardan neşet ettiği görülmektedir. Mangışlak'ın güneyinde bulunan Salurlar, Oğuzların bir kolu olduğu bilinmektedir. Salurların da dâhil olduğu Oğuz boy birliği başlangıçtan itibaren tarihi kaynaklarda ilk olarak “on beş”, 646-647 yılında “on üç” boy, 648 yılında ise “dokuz boy” birliği olduğu kaydedilmiştir.²²³ Orhun ve Yenisey Yazıtları'nda “Dokuz Oğuz”²²⁴, “Üç Oğuz”²²⁵, “Sekiz Oğuz”²²⁶ ve “Altı Oğuz”²²⁷ olarak geçmektedir. Kaşgarlı Mahmut Divan-ı Lügati't Türk'te bu sayıyı, kendi dönemi içerisinde, yirmi iki boy birliği²²⁸ olarak vermiştir. İlhanlı veziri Reşidüddin'in Câmîü't Tevârih' de ise Oğuzları yirmi dört boy²²⁹ olarak bahsetmiştir. Ebu'l Gazi'de bu sayıyı yirmi dört boy²³⁰ olarak aynı şekilde tekrarlamıştır. Ancak kaynaklarda görülmektedir ki, bahsi geçen Oğuz boy birliklerinin bir kısmının eksik, bir kısmının XII. yüzyılda Moğol istilasıyla dağıldığı ve Anadolu coğrafyasına göç ettiği bir kısmının Mangışlak bölgesinde kaldıkları ve kendi aralarında teşkilatlandıkları bilinmektedir. XVI. yüzyıla gelindiğinde

²²² Resul Şahsi, “XIX. Yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenlerinin Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı,” **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2020, s. 299.

²²³ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 385-386.

²²⁴ [Kültigin, G2, D14, K4; Bilge Kağan, D1, D12, D35 K1; Tonyukuk, G2] Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s. 3,13,25,33,37,49,57,67.

²²⁵ [Bilge Kağan D32] Ergin, **age**, s. 47.

²²⁶ [Moyun Çur Yazıtı D1, D3] Mehmet Ölmez, **Orhun - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları**, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2012, s. 269.

²²⁷ [Barlık 1] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s. 471.

²²⁸ Kaşgarlı Mahmûd, **Divan-ı Lügati't Türk**, çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 26- 28.(Kınık, Kayıgı, Bayundur, Yıva - İva, Salgur, Afşar, Begtili, Bügdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara Bölük, Alka Bölük, İgdir, Üregir-Yüregir, Toturka, Ula Yundlug, Töger, Beçenek, Çuvuldar, Çepni, Çaruklug).

²²⁹ Reşidüddin Fazlullah, **Câmîü't-Tevârih-Selçuklu Devleti**, çev. E. Göksu-H. Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 5.

²³⁰ Ebû'l-Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime: Türklerin Soy Kütüğü**, haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 245.

kaynaklara yansıyan yeni boy birliklerinin ortaya çıktığı görülmüştür. Bunlardan Mangışlak'ın kuzeyinde ve Üst Yurt'da bulunan Çovdur, Esen-Eli, İğdir, Buzoçi ve Arabaçi'dir.²³¹

Hazar Ötesi Türkmenlerin büyük çoğunluğunu oluşturan Salur boyu Mangışlak'ta "İçki Salur-Taşkı Salur" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. İçki Salur grubu Mangışlak'da; Taşkı Salurlar ise Horasan Salurları, Ersarı, Teke, Sarık ve Yomut grupları yaşamaktaydı. Balhan Dağı etrafında yaşayan Oklu, Göklü ve Sultanlı Türkmenleri olduğu anılmaktadır. Safevi kaynaklarında Oklu Türkmen'i Eymir, Salur ve Göklenler ile birlikte anılmaktadır. Göklenler, Gürgen Irmağı'nın yukarı yatağında yaşıyorlardı. Bunların hepsine birden "Yaka Türkmeni" veya "Sayın Hanlı Türkmenleri" denilmektedir.²³²

Tekeler, Hazar Ötesi Türkmen grubunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan ve nüfus sahibi olan boylarından biridir. Teke boyunun tarihi hakkında bilgiler tartışmalı bir konudur. Bu konuda farklı kaynaklarda tarihleri hakkında bilgiler sunulmaktadır. Bu konuda Şecere-i Terakime'de; "Salur ilinde bir adam var, Teke ve Sarık halkı onun oğullarıdır,"²³³ şeklinde aktarılır. Ayrıca Adham Bekmuradov, Teke boyunun Hunlardan bir boy olduğu görüşündendir. Bu görüşe Soltanğa Ataniyazov'da aynı şekilde Teke boyunun Hun veya Göktürk kökenli olabileceğini savunur. G. İ. Karpov ve D. E. Yeremeyev'e göre XII ve XIII. yüzyıllarda Teke adının Orta Asya'da farklı bölgelerde geçtiğini aktarır. Özellikle Harezm ve Serahs bölgelerinde adı geçen Teke boyu bu yüzyıllardan sonra uzun bir süre görülmemektedir. XVI ve XVII. yüzyıllarda yaşadıkları coğrafya Mangışlak, Üst Yurt ve Balhan Dağlarının etekleri gösterilmektedir. Uzun Bir süre burada kaldıktan sonra XVIII. yüzyıldan göç ettikleri ilk bölge Kızıl Arvat'dır. Ancak bu bölgenin elverişsiz olması sebebiyle Tecen vahasına, 1810 yılında sık sık yaşanan Kaçar saldırısı nedeniyle önce Merv'e göç etmişlerdir. Daha sonra 1824 yılında yeniden Tecen'e dönmüşlerdir.²³⁴

XVIII. yüzyılda genel olarak Ahal, Merv ve Serahs bölgelerinde yaşadıkları görülen Tekeler hakkında bu yüzyılın farklı dönemlerinde seyyahalar şu bilgileri vermektedirler: 1821-22 yılında James Baillie Fraser, Teke topraklarını "Çandır adlı küçük bir derenin yatağından neredeyse Serahs'ın doğusuna kadar uzanırlar; Hive'ye kadar çölün her yerinde

²³¹ Şahsi, **agt**, s.302.

²³² Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 139-140; Necef, Berdiyev, **age**, s.45-46; Şahsi, **agt**, s. 303.

²³³ Bahadır Han, **age**, s. 72.

²³⁴ Necef, Berdiyev, **age**, s. 237-241; Şahsi, **agt**, s. 309-311.

bulunurlar,”²³⁵ şeklinde bahseder. 1831 yılında Arthur Conolly’ye göre Tekeler, Göklenlerin bulunduğu yukarı Etrek’den Ceyhun Nehri’ne kadar her yerde rastlanılabiliyordu.²³⁶ 1832’de Joseph Wolff’a göre Tekeler Ahal, Tecen ve Merv’de yaşamaktaydılar.²³⁷ 1840 yılında seyahat eden Shakespear, Murgab vadisinde Teke varlığından bahseder. 1874’te Napier’in Tekelerden dinlediğine göre Tekeler daha önceleri Aral ve Hazar kıyılarında oturuyorlardı. Ardından Lebab bölgesine göç ettiler. Buradan da Nadir Şah tarafından Horasan’ın Etrek bölgesine konduruldular. Bu bölgedeki toprakları Heri-rud Nehri’nden Tecen boylarına, batıda da Hazar denizine değin uzanıyordu.²³⁸

Tekelerin boyu yapısı olarak Utamış ve Toktamış olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu iki boylarda kendi aralarında alt tirelere ayrılmaktadır. 1831’de Tecen’de bulunmuş olan Joseph Wolff’a göre Teke boyları; Karaahmed, Amanşah, Yusuf, Kara, Karaca, Daşayak, Harkongur, Gökçe, Sıçmaz, Kongur, Burkaz, Hoca, Arık, Mücevir, Sarıyazı, Bahşı²³⁹; Blocqueville ise Baksı, Burgaz, Sultan - Aziz, Daş - Ayak, Çiltek, Mırış, Kara - Ahmet, Tufaz, Berin, Alaca, Körsağır, Hocasofu, Gökçe, Amanşah, Kongur, Har, Yusuf, Kara, Yarık, Halil, Bükrü, Harın, Yezdi ve Karaca olarak aktarır. A.Vambéry, bu konuda daha nitelikli bir şekilde; Kara Ahmed, Amanşa, Yusuf, Topaz, Kara, Karaca, Daşayak, Har, Gökçe, Sultansız, Körsağır, Alacagöz, Marsi, Pereng, Zakir, Kongur, Beg, Toktamış, Kelletscho (Kuşçu?), Arık, Aksopı, Bokburun, Cazi, Sıçmaz, Kazılar, Goh²⁴⁰ alt birimlerinden oluştuğunu aktarır. Napier’e göre Tekeler, Kara Ahmed, Aman Şah, Yusuf, Topal, Malik Aman, Bağça, Kara Taş Ayak, Ak-Taş Ayak, Gökçe, Sultan Aziz, Sarı, Mücevir Şeyh, Mırış, Ferrang, Salur, Kongur, Bulgoz, Bukri, Arko, Ak Sofu, Kakşal, Kancık, Hacı Sofu Arap, Kızıl Göz, Hoca, Ata, Talak, Kara Börme, Caltak, Basman, Selef²⁴¹ tirelerden bahseder. O’Donovan’a göre Teke boyları Tohtamış ve Utamış urugları altında Beg, Vekil, Bahşı, Sıçmaz altında Karaçmet, Amaşi, Yazı Yusup, Topaz, Kara, Ark

²³⁵ James B. Fraser, *Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822 Including Some Account of the Countries of Persia; with Remarks upon the National Character, Government, and Resources of That Kingdom*, London 1825, ps. 259.

²³⁶ Arthur Conolly, *Journey to the North of India overland from England, through Russia, Persia, and Affghaunistaun*, C. I-II, London 1838, s. 2

²³⁷ Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours among the Jews, Mohammedans, and Other Sects*, London 1835, s. 171.

²³⁸ Şahsi, *agt*, s. 310.

²³⁹ Wolff, *age*, s. 171.

²⁴⁰ Arminius Vámbéry, *Travels in Central Asia: Being the Account of A Journey From Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspial to Khiva, Bokhara and Samarcand Performed in the Year 1863*, London 1864, s. 306-307.

²⁴¹ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports Recieved From Captain The. Hon. G. C. Napier, Bengal Staff Corps, on Special Duty in Persia*, London 1876, s. 165.

Karaci, Kara Daşayak, Ak Daşayak, Gök, Sultan Aziz, Kör Sağır, Alaca Göz, Miriş, Pereng, Zakur (Sakar?), Kovki, Burkaz, Güne, Gagşal Bukri, Zereng, Hacı Sopi, Yegreh, Halil, Bitli²⁴² boylarından ibaretti. İngiliz subay Charles Edward Stewart Tekelerin Vekil, Beg, Sıçmaz, Bahşı olmak üzere dört ana bölümü olduğunu aktarır.²⁴³ 1873 yılında Hive’de dört ay kalmış olan Şagımardan Mryasoviç İbrahimov da Tekelerin Utamış ve Toktamış olmak üzere iki bölüme ayrıldıklarını, Toktamış kolunun Amanşa, Gökçe, Kongur, Har, Kara, Karaça boylarından ibaret ve Murgab’ın doğu kısmında oturduklarını, Utamış kısmının ise Bahşı, Sultan Aziz, Burkaz, Sıçmaz, Karacmet, Pereng, Topaz boylarından ve Murgab’ın doğusunda yaşadıklarını aktarır.²⁴⁴

Hazar ötesi Türkmenlerinden önemli biri de olan Yomutlar, XVIII ve XIX. yüzyıllarda etkin bir şekilde görülmektedir. Yomutlar hakkında yaygın olarak bilinen Salurların bir kolu olan Taşkı Salur boy birliğine dâhil olduğudur. Ebu’l Gazi Şecere-i Terakime’de “Yomut, Salır Kazan’ın neslinden olan Ögürçik Alp’in oğlunun torunudur,”²⁴⁵ şeklinde aktarmıştır. Yomut ismi hakkında A. Vambery “Yomut” etnolojik kadim Türk dillerinde “El”, “Halk”, “Tayfa”, “Grup” (Almanca Menge) anlamlarında kullanılan “Yom” kelimesinden ve “ut” ekinden saymaktadır.²⁴⁶ “Yom” Türkmencede “yumak”; bir yere toplanmış ip yumağı, ya da “yumruk” ya da “yuvarlak” anlamlarına gelmektedir. “Yomut” kelimesi de eski Türkçede “yığın”, “toplam” anlamlarına gelmektedir.²⁴⁷ Ayrıca “yumut-yum, umut-yumut, yum, yummak, yumak, yamak, yamalak, yumruk ve yumrı” şeklinde geçmekle birlikte anlam olarak “yığın, küme ve toplu” anlamlarına gelmektedir. V. Radlov Yumut adının ‘toplanmak’ anlamında olduğunu belirterek, Uygur yazıtında geçen bu kelimenin ‘yığın’, ‘küme’ manasını taşıdığını bir vesileyle ifade etmiştir. Bu anlamların aksine A. Dcikiyev ise daha farklı bir öneride bulunarak, Yumut/Yomut boy ismi “yov” - yağ, düşman; “mut” - met, yıkıcı, öldürücü anlamındadır.²⁴⁸

Yomut boyunun yaşadıkları coğrafya genel olarak Mangışlak, Balhan, Etrek ve Gürgen olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılda A.A. Roslyakov Yomutların Hive’de ve Gürgen’de

²⁴² Edmund O’donovan, **Merv Vahası (Merv Tekeleri Arasında Seyahat ve Maceralar)**, çev. Resul Şahsi, TTK Yayınları, C.II, Ankara 2021, s.120.

²⁴³ Charles Edward Stewart, **Through Persia in Disguise: With Reminiscences Of The Indian Mutiny**, edt. Basil Steward, George Routledge & Sons, Ltd., Londra 1911, s. 408.

²⁴⁴ Şahsi, **agt**, s. 306.

²⁴⁵ Bahadır Han, **age**, s. 87.

²⁴⁶ Arminius Vambery, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, çev. N. Mehmet Özalp, İstanbul 1993, s. 48.

²⁴⁷ Soltanğa Ataniyazov, “Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği,” çev. Yusuf Akgül, **Bilig**, S. 10, Ankara 1999, s. 11-12.

²⁴⁸ Vambery, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, s. 48; Necef, Annaberdiyev, **age**, s. 242; İlliye, **agt**, s.114-115.

mesken tuttıklarını belirtir.²⁴⁹ A. Vambéry’de aynı şekilde Yomutları Hive ve Gürgen olarak ayırmıştır. Gürgen Yomutları Hazar Denizi doğu sahili ve bu denizdeki bazı adalarda yaşarlardı.²⁵⁰ James B. Fraser Yomutları iki kısma ayırır: “Bunlardan bir kısmı Muhammed Rahim Han’ın otoritesine sahiptir ve Hazar Denizi kıyıları da dâhil olmak üzere Balhan körfezinden Hive’ye kadar olan bölgeyi işgal eder. İran hükümdarlığının üstünlüğünü kabul eden diğeri ise, Estrabad civarında, doğuda Koormooloo batıda Hazar Denizi’ne ve kuzeyde Etrek’ in ötesine kadar uzanan bir bölgede yaşamaktadır.”²⁵¹

S. Ataniyazov, Yomutların iki büyük kola; Bayramşalı ve Kara-Çoka ayrıldıklarını belirtir. Bayram Şalı kolunun Öküz, Salak, Orsukçı, Igdir ve Uşak boylarına; Kara-Çoka kolunun ise Caferbey ve Atabay boylarına bölündüklerini belirtmektedir.²⁵² Yomut uruğu başlıca şu oymaklardan ibarettir: Çunı (arışları: Daz, Batraq, Maşrıq, Qan-Yuqmaz, igdir, Küçük-Eymür, Kengerine), Küçük Tatar (arışları: Danrıq, Hıyvadı, Kakı, Qırırıq, Aq-Qırırın, Qızıl, Kürüme, Migrime, Atabay [soyları: Döyünci, Saknı, Sü-ki, Tana], Aq [soyları: Sarcalı, Gökcalı]), Şerif (arışları: Cafarbay, Bağa, Düyeçi, Qara-Üy), Bayramşahlı (arışları: Saluq, Şaq, öküz, Urus-Quşçı, Qara-Hoca, Cüneyd), Uğurçalı (arışları: Kirey, Nedim, Terekeme, Samadın).²⁵³

Safevi kaynaklarında Yaka veya Sayın Türkmenlerinden olan Göklenler,²⁵⁴ Yomut ve Teke boyuna göre nüfuz sahibidirler. F. K. Maksimoviç, önemlerine göre Göklenleri üçüncü büyük Türkmen topluluğu olarak göstermektedir. G. I. Karpov, Orta Çağlarda Oğuz-Türkmen boyları arasında “Gök” veya “Göklü” adıyla bir boyun olduğunu belirtiyor. S. Agadjanov ise XI. Yüzyılda Balhan ve Sır Derya boylarında “Gök/Göklü” adlı bir boyun varlığından söz eder.²⁵⁵ Ataniyazov, Göklen boyunun XI. yüzyılda Ceyhun boylarından Balhan Dağları’na göçen ve “Gök/Göklü” denilen Türkmen boyunun nesilleri olan Göklenler olduğunu belirtir.²⁵⁶

Yoğun olarak Etrek ve Gürgen bölgesinde yaşadıkları görülmekte olan Göklen boyu, XVI ve XVII. yüzyıllarda bir kısmının İran hâkimiyeti altında bir kısmının ise Hive’ de olduğu görülmektedir. Bunun nedeni sürekli olarak iki taraf arasında göç etmeleridir. XIX.

²⁴⁹ Necef, Annaberdiyev, *age*, s. 243.

²⁵⁰ Vambéry, *Travels in Central Asia...*, s. 308.

²⁵¹ Fraser, *age*, s. 261.

²⁵² Ataniyazov, *agm*, s. 12.

²⁵³ Togan, *age*, s.76.

²⁵⁴ Sümer, *age*, s.141.

²⁵⁵ Necef, Annaberdiyev, *age*, s. 246.

²⁵⁶ Ataniyazov, *agm*, s.13.

yüzyılda Hive ordularına görünen ve Horasan sınırına sık sık saldırıda bulunmaktadır. Bundan dolayı Kaçar saldırılarına maruz kaldıkları görülmektedir. Özellikle bu saldırılar karşısında Hive'ye geri dönüp sonra tekrar geri gelip saldırıya devam etmektedirler.²⁵⁷ Onların bu saldırıları hakkında bilgi veren Fraser, "Kaçar Hanı Ağa Muhammed Han bu boyunun birçoğunu öldürmüş ve esir aldığı erkeklerin de başparmaklarını kestirmişti. Bu şekilde yay kullanmalarını engellemiş oluyordu. Ardından Muhammed Rahim Han, tebaasına ve diğer Türkmenlere, kâfir bir devletin üstünlüğünü kabul ettikleri için (ve kendi ifadeleriyle) "*sırtlarını Kızılbaşlara dayadıkları için*", artık gerçek Müslümanlar olarak kabul edilmeyeceklerini ve bu nedenle onları yağmalamanın, esir almanın ve diğer kâfirler gibi esir satmanın yasal olduğunu ilan etmişti." Bu şekilde nüfuzları kırılan Göklenler zamanla varlıkları kaybetmeye başlamışlardır.²⁵⁸

Göklen boylarının urugları; Çakır, Begdili, Pang, Kayı, Cangurbanlı, Garabalhan, Kırık, Bayındır, Gergez, Yangak, Sıngırık ve Ayderiş, başlıca tireleri ise Gökdiş, Alâmet, Toraman, Horta, Baynal, Garaul, Kuza, Gulgara, Pañg, Aman Hoca, Buran, Karışmaz, Erkekli, Gızılakıncık, Tikenci, Bokaca/ Boggaca, Godana, Lömek-Garnas, Darı, Çotur, Gapan, Sığırısiki, Paşıc, Acıbey, Geyinlik-Sofyan, Dehne-Garasu, Gökce-Kabasakal, Ongut, Gonkur, Kalaycı, Kırk, Yapağı, Yâçı/ (Yâçı), Kısır, Yazagalık, Turung, Mollalar, Kuza, Ataniyaz, Mahrum, Bura, Kişik, Batur, Korsüt, Macıman, Kötü, Dizeğri, Sarıdiş, Ağız, Garaşor, Akşor, Koçu, Har, Şıhbegi, Avcı, Kocamaz, Deli, Çıksarı, Arap, Adşan, Kancık'dır.²⁵⁹

XIX. yüzyıla gelinceye kadarki süreçte Türkmenlerin siyasi faaliyetleri kaynaklarda ağırlıklı olarak yağma akınları ve isyanları ile ortaya çıkmaktadır. Bu konuda başta İran şahı Nadir Şah'ın Türkmenler üzerine seferleri, Hive-Buhara Hanlıklarının Merv ve Horasan'a yönelik saldırıları, hanlık içerisinde yaşanan Türkmenlerin çatışmaları, Kazak saldırıları ve bu çatışmalara dâhil olan Büyük Oyun çerçevesinde Rusların Türkmenlere yönelik harekâtları göze çarpmaktadır. Türkmen saldırılarına genel olarak bakıldığında hem bölgenin siyasi durumunun değişmesine hem de saldırıları sonucu bulundukları bölgeden sürgün edilmelerine, öldürülmelerine ya da itaat altına alınmalarına neden olmuştur. Bu açıdan Nadir Şah'ın tahta çıkışı ile vefatına kadarki süreç, Türkmenleri kontrolü altına almak olduğu göze çarpmaktadır. XVIII. Yüzyılda Nadir Şah'ın Horasan'a

²⁵⁷ Tuba Tombuloğlu, "19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Göklen Türkmenleri," **Tarih ve Günce Dergisi**, S. 8, 2021, s. 129-158.

²⁵⁸ Fraser, **age**, s. 260-261.

²⁵⁹ Şahsi, **agt**, s. 331.

yönelik faaliyetlerinde Bala Murgab, Nesa'da yaşayan Teke ve Yomut boylarının, Avşarların isyanını ve Balhan bölgesinde bulunan Türkmenlerin isyanını sert bir şekilde bastırmıştır. Bu isyan ve yağma akınları sonucu Esterabad ve Mazenderan bölgesinde bulunan Türkmenlerin genellikle Balhan bölgesine çekildikleri görülmektedir. Zira Yomutların Hive'ye; Göklenlerin ise Nadir Şah'a itaatini bildirmişlerdir. Göklenlerin ayrıca Nadir Şah'ın ordusunda yer aldığı görülmüştür. Ayrıca Ersarı ve Sarık Türkmenlerinin Buhara ordusunda yer aldığı; Yomutların ise devlet görevinde bulundukları belirtilmektedir. 1740 yılında Nadir Şah'ın Hive işgaline kadar olan sürede Salurlar hanlık içerisinde etkin rol oynamaktaydı, ancak Hive'nin işgali ile birlikte Yomutların etkin oldukları görülmektedir. Zira Yomutlardan Kongrad Hanedanlığına mensup olan Muhammed Emin İnak ile birlikte Hive'de yeni bir dönem de başlamıştır. Yomutların devlet yönetiminde etkisi Salur ve Teke Türkmenleriyle mücadelelerine neden olmuştur. Netice de Yomutlar Gürgen bölgesine, Salurlar ise Gülgen bölgesine çekilmişlerdir. Ancak XVIII. yüzyılın sonuna doğru Yomutların Hive'ye geri döndükleri belirtilmektedir. Ayrıca aynı yüzyılda Kazak saldırıları sonucu Mangışlak'daki Türkmenlerin, Hive Hanlığı'nın itaati altında oldukları görülmektedirler. Ancak ilerleyen süreçte Mangışlak'daki su yetersizlikleri gibi olumsuz durumlar dolayısıyla Esterabad bölgesine göç ettikleri görülmektedir.²⁶⁰

XIX. yüzyıla gelindiğinde Türkmenler, aynı şekilde isyan ve yağma akınlarıyla öne çıkmıştır. Bu durum Horasan sınırına yapılan yağma akınları, Hive sınırında yaşanan çatışmalar ve aralarındaki çatışmalar olarak sıralanabilmektedir. Türkmenleri itaat ve kontrol altına almak isteyen Kaçar Şahı ve Hive Hanlarının sık sık üzerlerine sefer düzenledikleri görülmektedir. Bu seferler sonrasında bir kısmı Kaçarlara itaatini bildirirken bir kısmının ise Hive taabiyeti altında kalmıştır. Ancak bu taabiyetin, sözde, bir bağlılık bildirdiği görülmüştür. Bu yüzyılda yine Yomutlar, Hive ve Buhara Hanlığı'nın ordusunda yer almışlardır. Zira Türkmenlerin isyanına karşılık, hanlığa bağlı Türkmen grupları Çovdur, Ersarı, Yomut Türkmenlerinden oluşan kuvvetler gönderilmiştir. Muhammed Rahim Han'ın döneminde Yomutlar itaatlerini bildirmişlerdir. Bunun yanı sıra Merv'de bulunan Teke ve Sarıklar üzerine; Tecen bölgesinde yaşayan Türkmenler üzerine düzenlediği sefer sonrası bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı ise yağmalanmıştır. Tecen, Murgab ve Serahs'daki Teke, Sarık ve Salurların; aksine Ahal, Aşkabat ve Kızıl Arvat'daki Tekeler Hive'ye bağlıdırlar. Ancak yine de bağlı olsalar da isyan hareketlerinde

²⁶⁰ Şahsi, **agt**, s. 26-50.

bulunmuşlardır. Yapılan seferler sonrasında Ahal Tekelerin kontrol altına alındığı; alınamayanların ise Serahs ve Merv bölgesine göç ettikleri görülmüştür. Bu isyan hareketleri Hive hanı Allah Kulu Han ve Rahim Kulu Han zamanında da devam etmiştir. Hive ile ilişkiler bu şekilde devam ederken Kaçar şahının kuzeni Muhammed Han Salar'ın isyanı göze çarpılmaktadır. Zira bu isyanda başta Tekeler olmak üzere Serahs ve Ahal Türkmenlerin desteği öne çıkmaktadır. Bu isyana Ahal'dan Kara Oglan Han, Serahs'dan Govşut Han ve Oraz Yağlı, Bucnurd'dan ise Cafer Kulu Han destek vermiştir. İsyanın başarısızlıkla sonuçlanmasına karşın bahsi geçen Türkmenlerin bölgesinde Kaçarların etkisi artmıştır. İsyan sonucu Salur Türkmenleri Kaçarlara, Oraz Han ise Hive hanına itaatini bildirmişlerdir. Aynı yıllarda Göklenlerin çıkardıkları isyan sonucu Kaçarların otoritesini kabul etmişlerdir. 1855 yılına kadar Kaçar-Türkmen, Hive-Türkmen ilişkileri isyanlarla öne çıkmıştır. Merv, Horasan, Serahs bölgesine düzenlenen seferlerde Türkmenler oldukça etkilenmiştir. Bu durum Serahs Savaşı ile kırılma noktası olmuştur. Hive hanı Muhammed Emin Han'ın Serahs Tekelerini Merv'e göç ettirilmesi isteği üzerine sefer düzenlemiştir. Zira bu isteği reddeden Teke Türkmenler ile Hive birlikleri arasında yaşanan çatışmada Hive ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Tekelerin lideri Govşut Han tarafından Hive hanına elçi gönderilmiş, ancak verilen teklifler reddedilmiştir. Savaş sonucunda Hive ordusu dağılmış, Hive hanı ise öldürülmüştür. Bu durumu değerlendirmek isteyen Kaçarlar, Türkmenleri itaat altına almak istemiş, ancak başarılı olamamışlardır. 1858 yılında Kaçar şahı Nasıreddin Şah, Ahal ve Karı Kala üzerine sefer düzenlenmesi kararı almıştır. Kürt liderlerden Cafer Kulu Han ve birlikleri Göklenler üzerine gönderilmiştir. Karı Kala'da yaşanan savaşta Göklen boyu, Ahal Tekelerinden ve Yomutlardan yardım istemiştir. Yapılan savaşta Cafer Kulu Han ve birlikleri dağılmış, birçok esir ve top ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu toplar Göktepe'de tutulmuştur. 1860 yılında Kaçar ve Teke Türkmenleri arasında yaşanan savaşta yine yirmi yedi top ele geçirilmiştir. Üst üste yenilgi alan Kaçarlar, aynı yıllarda sefer düzenlemiş, ancak başarılı olamamışlardır. Teke Türkmenleri ise bölgede faaliyetlerini arttırmış ve bağımsız hareket etmeye başlamışlardır.²⁶¹

Türkmenlerin Hive ve Kaçar mücadelesine karşılık aynı yıllarda Ruslarla olan ara ara çatışmaları belirtilmektedir. Zira Ruslar, Hazar kıyısına inşa ettikleri kaleler vasıtasıyla Türkmenler ilişki kurmak istemişlerdir. Bilhassa Aşurada ve Aleksandrovskiy kalesi vasıtasıyla ticari ilişkilerin kurulduğu belirtilmiştir. Buna istinaden 1869 yılında Kızılsu

²⁶¹ Şahsi, **agt**, s. 66-77.

kenarında inşa edilmiş olan kale vasıtasıyla sadece yakın tarihte gerçekleşecek olan Hive'nin işgalinin yanı sıra Türkmen topraklarının işgali de yapılan planlar dâhilindeydi. Dolayısıyla Türkmenler zaten bu kalenin Rus işgali için bir amaç teşkil ettiklerinin farkında olmuşlardır. Bu amaçla Ruslar ile Türkmenler arasında 1873 yılında Hive'nin işgaline kadar ara ara çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalar işgalle birlikte daha da ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Zira Hive işgali sırasında hanlığın savunmasında Yomut ve Çovdur başta olmak üzere Türkmenler önemli rol oynamıştır. İşgalin devamında Türkmenler Rus birlikleriyle çatışmaya devam etmiş, ancak bir süre sonra Hazavat bölgesine çekilmek zorunda kalmışlardır. Hive'nin işgalini yöneten General Kaufman bunun üzerine Yomutlardan savaş tazminatı istemiştir.²⁶² Ancak savaş tazminatının ödenmemesi üzerine 19 Temmuz 1873'te düzenlenen seferde büyük bir katliam yapılmıştır. İşgalden kurtulanlar ise Kızılkum Çölü'ne, Merv, Ahal ve Karı Kala bölgesine göç etmişlerdir. Buna karşılık Govşut Han liderliğinde askeri ve diplomatik temaslarda bulunmuş olsalar da sonuçsuz kalmıştır. Rus-Türkmen çatışması devam etmekle beraber 1876 yılında Kafkasya Orduları Başkomutanı Grandük Mihail Nikolayeviç, Rusya Savaş Bakanı Milyutin'e Kızıl Arvat üzerinden Aşkabat'a bir sefer düzenleme planı sunmuştur. Bu yapılan plan üzerine Üst-Yurt bölgesine kadar ilerlemiş; 1877'de Kızıl Arvat, 1878'de ise Çat işgal edilmiştir. Ancak bu durum Ruslar için kolay olmamıştır ki Tekelerin sürekli olarak saldırılarına maruz kalmışlardır. Bundan dolayı da Çar, Ahal Tekelerin işgali edilmesi kararı almıştır. Bunun üzerine Tekeler, Göktepe'de bir savaş yapılması ve bölgedeki Türkmenlerin bu kale içine toplanılması kararı almışlardır. 1879'da yapılan I. Göktepe Savaşı'nda Türkmenlerin saldırıları ve top atışlarına maruz kalmışlardır. General Lomakin liderliğindeki Rus ordusunun ağır kayıplar vermesi dolayısıyla geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ahal bölgesine yapılan bu ilk sefer Rusların yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Zaferle sonuçlanan bu savaş sonrasında Türkmenler durmamış, Ruslara yardım eden Karı Kala'da bulunan Göklen Türkmenler üzerine de sefer düzenlemişlerdir. Ancak Çar II. Aleksandır, yenilgiyle sonuçlanan bu savaş sonrası 1880'da General Mihail Skobolev önderliğinde bir sefer emri vermiştir. II. Göktepe Savaşı olarak da bilinen bu mücadelede Türkmenler, liderleri Dıkma Serdar önderliğinde Dengil Tepe Kalesi'nde toplanmışlardır. Rus birlikleri ilk olarak kaleye yakın mesafede bulunan Batır isimli yeri işgal etmelerinin ardından 20 Aralık'da Dengil Tepe'nin işgaline başlanmıştır. Üç hafta

²⁶² Ron Sela, "Rusların Hive'yi İşgali ve Yomut Türkmenleri", **Türkmenler Üzerine Makaleler**, Derleyen ve Çeviren. Resul Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 267.

kadar süren kuşatma 1881 yılı Ocak ayında Rusların kaleye baskınıyla sonuçlanmıştır. Ruslar kalenin içinde bulunan bütün erkekleri öldürmüş, kaçan Türkmenleri ise katletmişler, kurtulabilenler ise Aşkabat'a sığınmıştır. Ancak Aşkabat işgali sonrası, çöle kaçanlarla da birlikte Türkmenler, bir süre sonra Ruslara itaatlerini bildirmişlerdir. 1881'de Ahal ve Aşkabat, 1884 yılında ise Merv, Hazar Ötesi Bölgesine dahil edilmiştir. ²⁶³

²⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahsi, **agt**, s. 87-124; Özkan, **agt**, s. 200-203; Cihan, **agt**, s. 4.

II. BÖLÜM

JAMES BAILLIE FRASER VE ESERİNİN TERCÜMESİ

2.1. James Baillie Fraser'ın Hayatı (1783-1856)

Reeling' in XV. Lordu olan James Baillie Fraser; yazar, sanatçı, ressam ve gezgindir. Edward Satchell Fraser'ın en büyük oğlu olan Fraser, günümüzde İskoçya'nın başkenti Edinburgh'ta doğmuştur. Çocukluk yıllarını İskoçya'nın dağlık bölgesinde bulunan Moniack'da ki aile evi olan Reeling House'da geçirmiştir. Fraser eğitim hayatına başlamadan önce evde eğitim görmüştür. On altı yaşındayken borç batağına düşmüş olan ailesinin şeker ve pamuk tarlarına bakmak için Barbica, Guyana'na gitmiştir. Ancak bu girişimin de başarılı olamayınca 1811 yılında İskoçya'ya geri dönmüştür. İskoçya'da iş bulamayan Fraser, dört kardeşinin de bulunduğu Doğu Hindistan Şirketine gitmek için yola koyulmuştur. Burada bulunduğu sırada Kalküta'da kısa süren iş sonrası ikinci kardeşi olan William'a katılmış ve üç ay süren Himalaya dağlık bölgesinde, keşfedilmemiş yerlerin çizimini ve haritalarını yapmıştır. Aynı zamanda jeolojik örnekler toplamış ve ayrıntılı bir günlük tutmuştur. Haziran 1816'da Fraser, Delhi'den Kalküta'ya dönmüştür. Resim ve yazıyla çok daha fazla ilgilenmeyen Fraser, tekrar ticarete atılma gereği duymuştur. Aynı zamanda vatan hasreti çektiği için Mayıs 1822'de tamamen Kalküta'dan ayrılmıştır. Fraser Kalküta'dan önce Delhi'ye daha sonra Racastan üzerinden Bombay'a gitti. Burada Doğu Hindistan Şirketi için İran'a gitmekte olan Dr. Andrew Jukes'e katılmıştır. Jukes ve Fraser 4 Ağustos 1821'de Buşehr'e, ardından Şiraz üzerinden İsfahan'a gitmiştir. Bu sırada ülkede kolera salgını olduğundan hastalığa yakalanan Dr. Jukes, ölmüştür. Fraser'da Tahran'dan aceleyle çıkan Dr. John McNeill ile birlikte Tahran'a devam etmek zorunda kalmıştır. Fraser, Tahran'da İranlı bir tüccar kılığına girerek Semnan, Şahrud ve Nişabur üzerinden Meşhed'e gitmiştir. Siyasi karışıklıklar sebebiyle Buhara ve Semerkand planlarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bunun yerine altı hafta kadar Meşhed'de kaldıktan sonra batıya dönmüştür. 11 Mart 1822'de Radkan, Kuçan, Bucnurd'a yola çıkmıştır. Yolda kanunsuz ve az bilinen Türkmen ülkesinden geçerek Gürgan'dan

Estrabad'a ardından Hazar kıyısı boyunca Reşt ve iç kesimlerinde olan Erdebil ve Tebriz'e gitmiştir. Buradan sonra da Urmiye Gölüne uğradıktan sonra Tiflis, Odessa ve Viyana üzerinden on yıllık aradan sonra Ocak 1823'te İngiltere'ye evine dönmüştür. Aynı yıl içinde tanınan bir avukat olan Lord Woodhouselee'nin kızı Jane Tyler ile evlenmiştir. 1823'ten 1833 yılına kadar olan sürede zamanını İskoçya ve Londra arasında geçirmiştir.²⁶⁴

Fraser'ın yazdığı kitaplar ve yaptığı seyahatler sonucunda İran hakkında önemli bilgiler edinilmiştir. 1833'de Rus yayılmacı politikasından endişe duyan İngiliz Hükümeti Fraser'ın daha öncede İran'da bulunması dolayısıyla, İran ve Mezopotamya'yı ziyaret etmesini istemişlerdir. Burada Rus faaliyetlerini, Osmanlı Devleti'nin Kürt aşiretleri üzerinde ki hâkimiyeti hakkında gizlice bilgi toplayarak rapor etmesini istemişlerdir. İstenen bu talimatlar Dışişleri Bakanı Lord Palmerston tarafından imzalanarak Kral IV. George tarafından onaylanmıştır. Fraser bu gizli görev için 1833 yılında Londra'dan ayrılmış ve Mayıs 1835'e kadar dönmemiştir. Bir at sırtında zorlu kış şartları altında gitmek 50 yaşından büyük bir adam için küçük bir başarı olamazdı. Mayıs-Temmuz 1834'te Viyana, İstanbul, Erzurum ve Tebriz üzerinden Tahran'a; Ağustos 1834'te Tahran, Meşhed, Radkan, Bucnurd, Casma, Ali; Mart 1835'te ise Tahran, Amul, Reşt, Tebriz, Urmiye, Mahabad, Süleymaniye, Bağdat, Kirmanşah uğrayarak en son da Londra'daki evine dönmüştür. Eve dönüşünden sonra 1839 yılına kadar Dışişleri Bakanlığı tarafından ona tekrar görevler verilmiştir. İlk olarak İran ve Mezopotamya hakkında muhtıra sunmuştur. İran ve Afganistan'ı Rusya'nın Hindistan'a yönelik hamlelerine karşı hayati engeller olarak gördüğünü ve bu iki devletin bağımsızlığını her ne olursa olsun korunmasını istemiştir. Tahran'da bulunan İngiliz Misyonunun amacının "Rusya'nın gücüne ve ilerlemesine karşı direnmek ve Rus etkisini olabildiğince kaldırmak" olduğunu, ayrıca İngiltere'nin Maveraünnehr hanlıkları ile savunma ittifakı kurmasını ve sübvansiyonlar yoluyla İndus üzerinden Boğaziçi'ne kadar olan Asya Devletlerinin ona nüfus haline gelmesini tavsiyede bulunmuştur. Bu konuda İngiliz Hükümetinin doğru bir karar vermesini beklemiş, 1835-1838 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı tarafından halkı Rus tehdidine karşı uyandırmak amacı ile makale ve broşür yazmasıyla görevlendirilmiştir. Onun bu broşür ve makale yazma işinde Tahran'dan geçici olarak gelen yakın dostu Dr. McNeill ve Rusya konusunda bilgili olan David Urquhart yardımcı olmuştur. Haziran

²⁶⁴ Denis Wright, "James Baillie Fraser: Traveller, Writer and Artist 1787-1856," *Encyclopaedia Iranica*, Aralık 2000, C. X, Fas. 2. Erişim 8 Temmuz 2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/fraser->

1836'da İngiliz Hükümetinde yardım ve koruma istemek için gelen üç Kaçar prensi olan Rıza Kuli Mirza, Teymur Mirza ve Najaf Kuli Mirza'ya mihmandar olarak atanmış ve onların üç ay kadar kaldığı süre zarfında Londra'da onlara eşlik etmiştir. Haziran 1838'de Fraser'a başka bir görev verilmeyeceği belirtilmiş olsa da Haziran-Temmuz 1839'da Palmerston'un yaptığı iki oturumun kaydını tutmuştur. Fraser'ın tamamen Dışişleri Bakanlığında görevi bitince İskoçya'da aile evine dönmüştür. Burada kendini yazmaya, yerel meselelere ve ailesinin bulunduğu borç batağının ıslahı için adanmıştır. 23 Ocak 1856'da ölmüştür.²⁶⁵

2.2.Eserleri

Narrative of a Journey into Horasan in the Years 1821 and 1822, Including Some Account of the Countries to the North-East of Persia with Remarks upon the National Character, Government and Resources of that Kingdom(London 1825).

Travels and Adventures in the Persian Provinces of the Southern Banks of the Caspian Sea, with an Appendix Containing Short Notices on the Geology and Commerce of Persia (Edinburg 1834).

An Historical and Descriptive Account of Persia from the Earliest Ages to the Present Time (Edinburg 1834).

Fraser bu üç eserinde bir kısmını önceki yazarlar tarafından toplanmış bilgileri eklemiş ve atıfta bulunmuştur. Bu eserlerinde ülkelerin niteliği, hükümet ve önde gelen şahsiyetleri, gelirleri ve ordusu, dini, binaları hakkında önemli bilgilere yer vermiştir. Ayrıca İran halkını şiddetle eleştirir ve bunun suçlusunu despot ve nefret duyulan Kaçar yöneticilerine bağlamaktadır. Türkmen boyları ile Kum ve Meşhed'deki türbelerin tasvirini yapmaktadır. İlkine gizlice ikincisine ise şehadet getirip Müslüman ilan edildikten sonra girer. Kelat-ı Nader-i gidememiş olsa da enlem ve boylamları, sıcaklıkları, yol güzergâhları, yerel kaynakları, imalatları, ihracat ve ithalattan bahseder. Ayrıca Maverâünnehr hanlıkları hakkında bilgileri vermektedir.

A Winter Journey(Tartar)from Constantinople to Tehran, with Travels through Various Parts of Persia (II Cilt, London 1838).

²⁶⁵ Denis Wright, "James Baillie Fraser: Traveller, Writer and Artist 1787-1856", s. 125.

Travels in Koordistan, Mesopotamia...Including an Account of Parts of Those Countries Hitherto Unvisited by Europeans with Skethes of the Character and Manners of Koordish and Arab Tribes (II Cilt, London 1840).

İki eserde de Batı'da neredeyse bilinmeyen yerler, antik yerler, manzaralar, Türkmenler, Gilanlar, Kürtler ve Araplar hakkında bilgi verir. Ayrıca Abbas Mirza ve Feth Ali Şah'ın ölümünün yol açtığı sorunlar ve taht mücadelesi hakkında kayda değer bilgiler içerir.

Mesopotamia and Assyria from the Earliest Ages to the Present Time (Edinburgh 1842).

Narrative of the Residence of the Persian Princes in London in 1835 and 1836 with an account of their Journey from Persia and Subsequent Adventures (II Cilt, London 1838).

Allee Neemroo the Buchtiaree Adventurer: A Tale of Loristan (III Cilt, London 1842).

The Dark Falcon: A Tale of the Attruck (IV Cilt, London 1844).

Military Memoir of Lieut.-Col. James Skinner, CB.(II Cilt, London 1851).

Skinner's Horse: Fraser'ın son eseri olup, Doğu Hindistan Şirketinin ünlü düzensiz süvari alayı kurucusu James Skinner' ın kısmen farsça yazdığı iki ciltlik hatıratır.

2. 3. James Baillie Fraser'ın Türkmenler Hakkındaki Malumatların Tercümesi

12. Bölüm

Türkmen boyları hakkında açıklamalar- Horasan sınırında soyguna, cinayete ve köle satışına düşkün olanlar- Mezheplere göre Sünniler- Şii olan Perslerden hoşlanmayanlar- Yaşadıkları ve istila ettikleri ülkeler- Teke Boyu- Göklen Boyu- Yomut Boyu- Her birinin sayıları- Örf ve Adetleri- Üstünlüklerini kabul ettiler- Bağımsızlık- Eshan Dervişin hikâyesi- Yabancılar misafirperverlik- Soru sormak- Silahları, giysileri ve görünüşleri- Atların cinsi ve eğitimi- Develer- Köpekler- Çapul ya da yağma seferleri- Yağma ve esirlerin bertarafı- Satın alınan eşleri- Sayısız soyları- Taşınabilir evleri- Üretimleri- Yerleşim yerleri.

Aşağıdaki anlatıda, Horasan'ın kuzey kesimlerine dair herhangi bir açıklamasında gerçekten de çok önemli bir nesne oluşturması gereken Türkmen boylarından sık sık bahsedileceği için, okuyucunun sabrını biraz daha zorlayarak, çok geçmeden tanışacağı bu halkın özellikleri ve gelenekleriyle ilgili birkaç ayrıntıya yer vereceğim.

Asya nüfusuna damgasını vuran özellikler arasında, bu kadar büyük bir kısmının yerleşik ve başıboş iki topluluk sınıfına bölünmesinden daha fazla dikkat çekecek hiçbir şey yoktur. Kırsal yaşam aslında tembellik ve rahatlığa olan doğal eğilimiyle insana önerilmiş gibi görünüyor; çünkü büyük ve zahmetli bir çaba sarf etmeden en önde gelen isteklerini bol miktarda karşılamaktadır. Ancak bu tür bir yaşam biçimi, tarıma çok az imkân veren ya da hangi sebepten olursa olsun seyrek nüfuslu ülkelerde var olabilir. Verimli bir yer ortaya çıktığında, onu ilk işgal eden ve yerleşerek ürünlerinin sağlayabileceği rahatlığı deneyimleyenler, burayı kolay kolay terk etmeyeceklerdir. Yerleşik halk, çevrelerindeki verimli toprakları tekeline alan, sürü ve sürülerini daha uzak ve daha az verimli bölgelere süren bir kasaba ve bir köy oluşturur. Diğerleri onları takip eder, karşılıklı ihtiyaçlardan ticaret doğar ve zenginleşirler. Böylece, Avrupa’da olduğu gibi Asya’nın güney ve doğusundaki daha zengin ülkelerde de Arabistan, İran, Afganistan’ın bir kısmı (en azından), Belh²⁶⁶ ve doğuda Çin’in en uygar bölgelerine kadar, enlem paralelinin kuzeyinde yer alan tüm ülkeler dâhil olmak üzere kuzey ve batı kısımları dışında, göçebe ve tamamen kırsal yaşamı etkileyen sakinlerin önemli veya farklı bir bölümünü bulamıyoruz. Batıda ise Polonya ve Rusya’nın bir kısmı da dâhil olmak üzere, hepsi, çok eski zamanlardan beri, az ya da çok, otlak seçimi onları yönlendirdikçe bir yerden bir yere dolaşan, kendilerini tamamen tek geçim kaynakları olan sürü ve sürülerini beslemekle meşgul eden ve asla şehirlerde veya köylerde yaşamaya ikna edilemeyen aşiretler tarafından işgal edildi. Tarım amaçlarına uygun olmayan ya da yerleşik nüfus tarafından hiç işgal edilmemiş olan bu geniş arazilerin kullanımında miras hakkı talep etmeyenler, onlardan yararlanmayı seçenlere hayvanları için besin sağlıyorlar. Ancak ülkenin egemenliğine (böyle bir kişinin var olduğu yerde), gençlerin bir kısmının ara sıra askerlik hizmetinden başka itaat veya haraç verirler.

Göçebelerin oranı ülkenin nüfusuna ve yoğunluğuna, doğasına göre mutlaka değişiyordu. Birçok geniş alan aşılmasından sonra bazı yerler tamamen işgal edildi. Asya’nın bu

²⁶⁶ Günümüzde Afganistan’ın kuzeyinde, Dehâs ırmağı üzerinde ve Kūhibâbâ Dağı eteklerinde kurulu olan bu şehir, Ceyhun (Amu Derya)’nın en önemli şehirlerinden biri durumundadır. Belh şehri adını eski Farsça’da Bahtriş, Avesta’da Bahdi (Bahdri) ve Grekçe’de Baktra şeklinde geçen Baktres’ten almıştır. (Tahsin Yazıcı, “Belh”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 410-411). Belh şehrini kaynaklarda farklı isimlerle de görmek mümkündür. Bu isimler; Belhu'l-Behiyye, Hezâr Şehir, Fahr-i Ariya, Mervarîd-i Şark, Serzemîn-i Tillâyî’dir. İslami dönemde, Belhu'l-Hüsnâ, Dâru'l-İctihâd, Dâru'l-İslam, Dâru'l-Fukahâ, Kubbetü'l-İslam, Ümmü'l-Kurâ, Hayru't-Türâb’dır. (Mohammad Yasir Mahdi, “Türk-İslam Kültür Başkentlerinde Biri Olarak Belh”, **İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi (İSTEM)**, S. 18, Aralık 2011, s. 220-221). İslami dönemde en yaygın kullanılan ismi Ümmü'l-Bilâd (Şehirlerin Anası) olarak adlandırılmıştır. (W. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 80).

bölümü göz önünde bulundurulduğunda, her iki durum da ortaya çıkar. Şehirler ve köyler yüzey genişliğine kıyasla seyrek ve hükümdarlığın otoritesinin etkisi dar bir alanla sınırlıdır. Batıda ve doğuda Rusya ve Çin'in imparatorluk güçleri arasında kalan, güneyde İran Devleti ve Asya'nın yüce orta dağları ile sınırlanan geniş alanda, önemli ve üstün güce sahip iki hükümdar ve onlardan neredeyse bağımsız üç ya da dört alt şef dışında, nüfusun geri kalanının neredeyse vahşi bir özgürlük içinde sürüler halinde ülkenin yüzeyine dağıldığını görüyoruz.

Bu kadar önemli bir insan sınıfının tarihi, türlerinin incelenmesinden zevk alan herkese kesinlikle çok çeşitli ve ilginç araştırmalar için bir alan sunar. Çünkü aşiretlerin, yerleştikleri koşullara ve en çok maruz kaldıkları niteliğine göre alışkanlıkları ve eğilimleri bakımından çok farklı oldukları görülecektir. Bazı kısımları tamamen kırsal, ılımlı, misafirperver, yabancılara düşkün ve naziktirler; diğerleri utangaç, çekingen ve tüm yabancı ilişkilerden kaçınırlar; diğerleri ise vahşi, acımasız, yırtıcı ve kana susamıştır.

Bu kayda değer bir durumdur ki, ikinci açıklamaya mensup olanların sayısı, Horasan sınırındaki ülkelerde fazladır. Kuzeyde Elburz'un arkasındaki ülkeyi ve Harezmi bozkırını işgal eden Göklen, Yomut ve Teke Türkmenlerini, çöllerinden köyleri ve kervanları yağmalayarak etraftaki ekili ülkelere akın ederken buluyoruz. Her türlü vahşeti işliyor, yaşlıları, güçsüzleri ve çaresizleri oracıkta öldürüyor, çalışmaya elverişli herkesi köleleştiriyor;²⁶⁷ böylece verimli ve meskûn olmaya devam edecek olan birçok geniş bölgeyi insansızlaştırıyorlardı. Doğuda Teymüri, Hazara, Giruzkuhi ve Cemşidiler esirlerini Hive ve Buhara köle pazarlarına sık sık gidenlere atarak aynı tahribatı yaparlar. Güneyde ve doğuda ise, sadece yağma ve cinayet işlemekle kalmayıp, bana söylendiğine göre, son zamanlarda esirlerin değerini anlayan ve büyük kuzey pazarlarına sık sık gelen köle tüccarları gelip esirlerini satın almaya teşvik eden vahşi Beluçlar²⁶⁸ bulunur. Doğal

²⁶⁷ Burada Fraser bizzat Türkmenleri yağma yaparken bulmamıştır; görmeden ve aralarında bulunmadan sadece duydukları vasıtasıyla bilgi aktarmıştır. Hiç görmediği bir topluluk hakkında yukarıda görüldüğü üzere önyargılı, abartılı ve sert ifadelerde bulunmuştur.

²⁶⁸ Beluçlar, günümüzde Pakistan'ın Belucistan bölgesinde yaşamakla beraber İran ve Afganistan'da varlıklarını sürdürmektedirler. Beluçların aynı zamanda bu üç ülkenin sınırının kesiştiği Sistan bölgesinde de yaşadıkları söylenmektedir. Belucistan, İran ve Hindistan arasındaki Umman denizinin yaklaşık 80 millik sahil şeridini kapsar ve Afganistan'a kadar uzanmaktadır. Beluci dilini kullanmaktadırlar. (Yasemin Doğan, "Uluslararası Göç ve Entegrasyon Teorileri Bağlamında Afganistan Hazaralarının Türkiye'ye Göçü: Trabzon İli Örneği", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2020, s. 83). Beluçlar hakkında İslam coğrafyacıları, Kirman bölgesinde yarı göçebe halk olarak bahsetmektedirler. (A. K.S. Lambton, "İlât", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXII, DİA, İstanbul 2000, s. 75-78). Hudûdü'l Âlem ise; Beluçların Cîruft ile Baft arasında ve Kûfic Dağı bozkırında yaşayan yol kesici, çoban kana susamış bir halk olarak bahsedilmektedir. (Hudûdü'l Âlem, **Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib**, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2020, s. 81).

olarak zalim olmayan Afgan bile bu uğursuz mahallede daha şiddetli bir karakter üstlenir; soyguna, cinayete ve yağmalamaya katkıda bulunur.

Bu kadar büyük bir insan sınıfının genel özellikleri üzerinde bu kadar çarpıcı ve kararlı bir etki, güçlü bir neden olmaksızın üretilemezdi. İnanıyorum ki, bunu aralarında veya yakınında yaşadıkları ve yerleşik nüfusu da benzer güçlü bir şekilde etkilenen ülkelerin yerel ve politik koşullardan daha fazla aramaya gerek kalmayacak. Horasan en eski çağlardan beri birkaç büyük monarşinin sınırları üzerinde tartışılabilir bir toprak parçası ve hükümdarlar için sürekli bir arzu nesnesi olmuş; her zaman çevresindeki göçebe boyların genellikle bir tarafa ya da diğerine katıldığı şiddetli ve kanlı savaşlara sahne olmuştur. Hangi taraf başarılı olursa olsun, sistematik bir yağma sürecinde kazananlar olacağından emindirler. Bundan dolayı bu tür uygulamalara karşı sonraki her çağda güçlenen bir zevk aşıladılar. Esirlerini köle olarak satma geleneğinin kökenini, alınan her şeyi mülke dönüştürmeyi amaçlayan bu yağma sistemine, esirlerin esaret altında kalmaktansa özgürlüklerini parayla kurtaracakları deneyimine mi yoksa ülkelerini bu kadar insandan yoksun bulduklarına mı, gerekli ev işlerini ve tarımsal görevleri yerine getirecek kadar geride kalmayan ve esirlerine bu kölece işleri tahsis ederek bu boşluğu doldurmaya istekli olup olmadıklarını söylemek zor olurdu.²⁶⁹ Belki de bu nedenlerin birleşiminden kaynaklanmıştır, ancak sorunun çözümü yeterli görülmezse, yalnızca söz konusu geleneğe değil, bu ülkelerde işlenen tüm barbarlıklara yardım ettiğine şüphe olmayan dini bir neden vardır. Türkmenler ve göçebe boyların çoğu Sünni, İranlılar Şii'dir. Müslüman mezhepleri arasında büyük bir ölümcül nefret olduğu biliniyor. Birinciler gençliklerinden itibaren ikincileri kâfir olarak görmeye alıştırmışlardır, öyle ki onların kanını dökmek ya da onları esir almak sadece yasal değil, aynı zamanda erdemdir.²⁷⁰ Sonuç olarak, "*Kuzzil-bashes*"²⁷¹

²⁶⁹ Bütün bu boylar bir yerlerde biraz mısır yetiştirir; özellikle, sık sık elverişli herhangi bir noktada, onlar çölde sürülerini otlatırken, o bölgedeki göçebe topluluğun çıkarlarını gözetmek için kalıcı nitelikte küçük bir yerleşim yeri kurulur. Teke Türkmenleri tarafından çölün belirli noktalarında köyler kurulduğunu bile duydum. (Fraser, *age*, s. 257).

²⁷⁰ Bu konu hakkında farklı yıllarda seyahat etmiş bulunan Muravyev, Alexander Burnes, Ferrier, Wolff, Shyuylar gibi seyyahlar; Türkmenlerin İranlıları dinsiz, kâfir ve imansız olarak gördüklerini, bundan dolayı da yağma yapmanın ve esir alıp satmanın dini açıdan bir sakıncası olmadığını ve Fraser'ın da değindiği üzere övünç kaynağı şeklinde değerlendirdiklerini aktarmışlardır. Açıkcası bu değerlendirmelere zıt görüş bildiren Vambéry ve MacGahan seyahatnamelerinde aslında sünni bir Müslümanın yağma ve esir edildiği görüşünü bildirir. Ancak esir sayılarının şii veya diğer Hristiyan, Yahudi inancında olanlar kadar fazla olmadıklarını aktarırlar. Bu konuda özellikle Vambéry'in bir Türkmen'e nasıl sünni bir Müslümanı köle olarak satabildiklerini sorduğunda Türkmen, "Yakub'un oğlu Yusuf bir peygamberdi ancak o bile satıldı." şeklinde cevap almıştır (Vambéry, *Travels in Central Asia...*, s. 311; Januarius Aloysius MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva*, London : Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1876, s. 310; Karakulak, *age*, s. 24-25).

olarak adlandırdıkları Perslere karşı dini bir savaş yürütürler. Bunun Tanrı'yı memnun ettiği inancıyla her türlü zulmü yaparlar²⁷² ve bunu kendi çıkarlarına çevirebildikleri için daha az gayret göstermezler.

Barbarlık ve öfke için o kadar güçlü teşvikler veriliyor ki; söz konusu boyların acımasız, kana susamış ve açgözlü hale gelmesi şaşırtıcı değil. Bu eğilimler bireysel yaşamlarına ve iç ilişkilerine bile nüfuz eder. İnsan hayatının gözlerinde çok az değeri vardır; bir kelime, bir bakış veya önemsiz bir hata sürekli kan dökülmesine yol açabilir. En önemsiz şey bir Türkmen eşini, çocuğunu veya hizmetçisini ölümüne neden olur ve bu tür olayların daha sık meydana gelmesi, herhangi bir ahlaki duygu kısıtlamasından veya ahlaki ve sevgi bağlarından ziyade çıkar düşünceleriyle önlenir.²⁷³ Boylar arasındaki savaşlar bile, dış savaş açgözlülüğünün dini coşkuyu oldukça alt ettiğine işaret eden aynı acımasız ve açgözlü karakteri benimsemiştir; kendi inançlarının esirlerini satmanın kutsal olmayan eylemi artık sık görülen bir uygulamadır.²⁷⁴

Belirli boylar ve onların kendine özgü gelenekleri hakkında topladığım bilgiler çok sınırlı; ancak konuyla alakalı çok az şey biliniyorsa, yerinde toplanan her şey dikkate değer görülmelidir.

²⁷¹ Kızılbaş terimi X. yüzyıldan itibaren farklı coğrafyalarda İslamiyet'i kabul eden çeşitli konargöçer Türkmen boyları ve aşiretleri tarafından dini, sosyal ve geleneksel anlamlarda kullanılan bir isimdir (İlyas Üzümlü, "Kızılbaşlık", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, DİA, Ankara 2022, s. 546-557). Terim anlamı olarak on iki imamı temsilen kırmızı börk veya sarıktan oluşan bir taçtır. Tacın tasviri on iki dilimle beraber etrafı beyaz bir tülbent ile çevrilidir. Bu taca "tac-ı ateşin (ateş saçan taş), tac-ı haydari veya tac-ı vahhac (parlak taş)" da denilmektedir (Vahap Aktaş, "Safvetü's-Safa'ya Göre Anadolu'da Kızılbaş (Alevi) İnancının Teşekkülü ve Anadolu'da Kızılbaş (Alevi) –İktidar Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)", **Basılmamış Doktora Tezi**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Kasım 2019, ss. 4-6). Buna ek olarak Buhara mektebine ait Sünnilerin de yeşilbaş giydiği ifade edilir (Mehmet Eröz, **Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 80-83). Kızılbaşlık teriminin kullanımı, Safevilerin atası Firuzşah kaynaklarda isminin Zerrin Külâh anılmasına ithafen ismin kırmızı börk anlamına geldiği belirtilmiştir. Ayrıca devletin kurucusu Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın, Azerbaycan ve doğu Anadolu Türkmenlerini ayırmak ve Şah İsmail'in de kendi taraftarları için kullandığı belirtilmektedir (Aktaş, **agt**, s. 4-6; Irene Melikoff, **Uyur Dedik Uyardılar: Alevilik ve Bektaşilik Araştırmaları**, çev. Turan Alptekin, Cem Yayınevi, İstanbul 1993, s. 53-55).

²⁷² 1871-1881 arasında İran'da görevli olan James Bassett'e göre Türkmenler arasında "Tanrı'ya sunulacak hiçbir şey bir Kızılbaş'ın başı kadar makbul değildir," sözü Türkmen ve Kızılbaşlar arasındaki dini bir savaşın olduğunu doğrular niteliktedir (James Bassett, **Persia the Land of the Imams, A Narrative of Travel and Residence 1871- 1885**, Glasgow - Edinburg - Dublin 1886, s. 242).

²⁷³ Bundan sonra kadınların ve diğer hizmetçilerin de evdeki durumlarıyla orantılı olarak ne kadar değerli oldukları görülecektir. (Fraser, **age**, s. 258).

²⁷⁴ İran'da bulunduğu sırada hiç görmediği bir topluluk hakkında, görmüş gibi, nasıl teşvik verildiğine dahi şahit olmuş gibi ifadeler kullanması gözden kaçmamalıdır. Bu kadar sivri bir dille eleştirmesi ve kendi toplumsal bakış açısıyla kulaktan dolma ifadeleri subjektif bir değerlendirme süzgecinden geçirmesi yoğun bir önyagı içerisinde olduğunun açık göstergesidir.

Başka bir yerde, Meşhed'in doğusundaki Hazara²⁷⁵ ve Bala Murgab'²⁷⁶ın vahşi ve dağlık ülkesini işgal eden ve kuzeye Belh'e doğru aynı yönde uzanan ve Ceyhun²⁷⁷ kıyılarında, Ersarı²⁷⁸ adı verilen yaklaşık kırk bin aileden²⁷⁹ oluşan önemli bir boyun, başlıca şeflerinden biri Kahhar Kuli Beg'in sürülerini beslediğinden bahsetmiştim.

²⁷⁵ Hazara bir bölge ve yerel halkından bahseden bir terimdir. Bu kelime Bâbürnâme' de “*Hezare*” biçimde geçmektedir. Günümüzde ise Hazara olarak kullanılmaktadır. Kaynaklarda Hazaraların Kuhistan, Berberistan ve Garcistan coğrafyalarında yaşadıkları belirtilmektedir. Hazaraların yaşadıkları bölgeye “Hazaracat” da denilmekle beraber bu bölgenin Afganistan'ın Kûh-ı Baba ve Hindukuş dağları arasında kaldığı bilinmektedir. (Sinan İlhan, “Türk ve İslam Tarihinde Bir Sayfa: Bâbürnâme’ de Hazaralar”, **Dini Araştırmalar**, C. XXV, S. 63, Aralık 2022, ss. 608-61). Vámbéry ise; “Hazaraların çoğunlukla Sünni olduğu ancak Şii mezhebini de benimsediklerini bildirir. Hazaraların Cengiz Han tarafından eski merkezleri olan Moğolistan'dan, Orta Asya'nın güney bölgelerine getirildiği ve Şah Abbas'ın Şiiliği kabul etmelerine neden olduğu söylenir. (Vambéry, **Travels in Central Asia**..., s. 263-264).

²⁷⁶ Günümüzde Afganistan'ın Bağdis vilayetine bağlı Murgab şehridir. Murgab hakkında Vámbéry şu şekilde bahseder: Murgab vadisinin bu kısmı Bala Murgab “Yukarı Murgab” adını taşır. Murgab'ın sol tarafından Afganistan başlamaktadır. Bala Murgab'dan Herat'a atlarla dört gün, develerle ise iki kat daha fazla günde gidilir. Murgab'ın güneyinde bulunan iki büyük dağ zirvesine iki gün süreyle gidilir; her ikisi de Derbend (geçit) adını taşımaktadır. Murgab'ın sağ kıyısında Meymenye'ye giden geçitten çok daha yüksek, dar ve savunması kolaydır. (Vambéry, **Travels in Central Asia**..., s. 258-263).

²⁷⁷ Ceyhun veya Amu Derya Nehri, Pamir ve Hindukuş Dağlarını kesiştiği Aksu Irmağı'ndan doğarak çeşitli kollara ayrılarak Aral Gölüne dökülmektedir. Nehrin günümüzde kullanılan adını, kıyılarında bulunan Amül/Amûya şehriden aldığı belirtilir. Kaynaklarda nehrin adı farklı şekillerde geçmektedir. Nehre Çinliler “Wu-hu”, İranlılar “Veh-röz”, Araplar “Ceyhun/Belh Nehri”, Türkler ırmak anlamındaki “ögüz-öz”, Latin ve Grekler ise “Oxus-Oks” demektedir. Farsçada ise “Vahş” olarak geçmektedir. (Emel Esin, “Amu Derya”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.III, DİA, İstanbul 1991, s. 98-99; V. V. Barthold, **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 373). İslam coğrafyacılarından İbn Havkal, nehrin genişliğinin iki fersah olup, ana kolunun Harbâb olduğunu ve Vahan diyarından çıktığından bahseder. Ayrıca Kışın donmaya Harizm tarafından başladığını ve donduğu zaman üzerinden yük taşımak için geçildiğini belirtir. Makdisî, nehrin yirmi beş geçidi olduğunu kaydeder. (Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s.210, 211, 255).

²⁷⁸ Ersarılar, Salur boyundan bir Türkmen topluluğu olup, Kalmuk istilasına kadar Balhan Dağı ve Mangışlak civarında yaşamışlardır. Burada bulundukları sırada Hive'ye vergi ödemişlerdir. Ebu'l Gazi Bahadır Han; Ersarı uruglarından Kara ve Bekaul'un, Ersarı Bay'ın oğlu Zeynel Gazi'nin, Uluğ Töpe ve Küneş'in ise Mustafa Gazi'nin çocukları olduğunu aktarmıştır. Zaman içinde farklı bölgelerde bulunan Ersarılar hakkında fazla bir bilgi olmasa da, XVI. ve XVII. yüzyılda Mangışlak, İran'ın Mehin Bölgesi ve çoğunlukla XVIII. yüzyılda Ceyhun'un sağ, sol ve orta kısımlarında olduğu görülmektedir. Nadir Şah'ın 1747'de Buhara'ya olan saldırısı sırasında Ceyhun'u geçmesine direnen Türkmenlerin büyük çoğunluğunun Ersarılar oldukları; aynı zamanda Hive birlikleri arasında da oldukları da bahsedilir. Ersarıların hem Hive hem de Buhara'ya zaman zaman bağlı oldukları görülmektedir. XIX. yüzyılda Göklenlerin doğusunda Ersarıların oldukları ve Buhara'nın ana kitlesini oluşturdukları belirtilmiştir. Vámbéry Ersarıların, Belh ile Çarçuy arasında Ceyhun nehrinin sağ kıyısında yaşadıklarını, Kerki'de yaşayanların ise Emir'e vergi ödediklerini, Türkmenlerin milli özelliklerinin çok az bir kısmını muhafaza ettiklerini, yirmi veya daha fazla tireye bölündüklerini, sayılarının elli ile altmış bin arasında olduğunu, yarı göçebe bir hayat sürüp tarım ile uğraştıklarını, ilkel erdemliklerini yitirdiklerini ve genellikle “Lebab Türkmenleri” veya “Kıyı Türkmenleri” olarak bahsedildiklerini bildirir. (Bahadır Han, **age**, s. 69; Vambéry, **Travels in Central Asia**..., s. 208-231-303; Şahsi, **agt**, s. 331; Necef, Annaberdiyev, **age**, s. 245).

²⁷⁹ 1832 yılında Alexander Burnes, Ceyhun kıyısındaki Ersarıların sayılarının 40bin olduğunu belirtmiştir. (Alexander Burnes, **Travels into Bokhara: containing the narrative of a voyage on the Indus from the sea to Lahore,... and an account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia; performed by order of the 538 supreme government of India, in the years 1831, 32, and 33**, Vol. I-II, Londra 1835, d. 253). 1863'te Vambéry sayılarını 50bin aile olarak vermiştir. (Vambéry, **Travels in Central Asia**..., s. 309). Ayrıca 1877 yılında 60bin, 1880 yılında 75bin çadır olduğu kaydedilmiştir. (Şahsi, **agt**, s.374).

Salur Gazan ya da Salır ve Suhawah boyları önemli ve güçlüdür; ya da daha doğrusu bunlar, yalnızca Ceyhun'un solundaki çölün bazı kısımlarında yaşamakla kalmayıp, aynı zamanda bu nehri geçerek Maveraiünnehr'in tamamına ve Kathai'²⁸⁰ye kadar kuzeydoğudaki ülkelere dağılmış olarak bulunan bir dizi küçük boy veya *tîrler*²⁸¹'in toplu isimleridir. Bu boyların alt bölümlerinin çok sayıda olduğu bildirilmiştir, ancak anlatılanlar hiçbir şekilde belirgin olmadığı ve kayda değer herhangi bir olgu ya da anekdotun eşlik etmediği yalnızca isimlerden oluştuğu için, aynı derecede yararsız ve ilgi çekici bulunmayacaktır.

En fazla ayrıntıyı öğrendiğim ve bir dereceye kadar kendi gözlemim altında girdiğim boylar, Elburz Sıradağlarının kuzeyindeki çölü ve Harezmi bozkırını işgal edenlerdi. Bunların sayısı üçtür; Teke, Yomut ve Göklen.

Teke boyu sayısız ve güçlüdür. Aldığım hiçbir bilgiye göre sayıları kırk bin²⁸² aileden az değildir. Ülkeyi batıda Etrek'in besleyicilerinden biri olan Çandır²⁸³ adlı küçük bir derenin yatağından neredeyse Serahs'²⁸⁴ın doğusuna kadar uzanırlar, Hive'ye kadar çölün her yerinde bulunurlar. O devletin hükümdarı Muhammed Rahim Han'a, onu zorlamak için sık sık onlara karşı birliklerini gönderen ve onları Kürt topraklarına korunmaya iten göstermelik bir itaat gösterirler. Bir yandan Muhammed Rahim Han'ın gücüne karşı direnmek, diğer yandan da İran hükümdarının ülkeyi istila etmek üzere bir ordu göndermekten caydırmak için karşılıklı olarak uygun olduğunda, zaman zaman Kürtlerle dostluklarını ilan ederler. Ancak Tekeler hain ve sadakatsiz bir ırktır; dostları bile olsa yağmalama fırsatının ellerinden kaçmasına asla izin vermezler. Sonuçlarından korkmaları, Hive'den ya da Buhara'dan ve bizzat Muhammed Rahim Han'ın çapula uğrak yerlerinden geçen kervanları ele geçirip esir etmekten alıkoyar.²⁸⁵

²⁸⁰ Günümüzde Pakistan sınırları içerisinde bulunmaktadır.

²⁸¹ Bu boyların alt bölümlerine teer "Tîr" diyorlar: kelimenin orijinal anlamı bir ok anlamına gelir. (Fraser, *age*, s. 258). Farsça "Tîr" kelimesinden gelmektedir. (Özlem Düzlü, "Klasik Türk Şiirinde Bir Müsikî Unsuru Olarak "Tîr/Ok", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 2019, S. 20, s. 295-310).

²⁸² Muravyev, Teke boyunun 50bin çadır olduğunu aktarmıştır (Nikolay Murav'yov, *Journey to Khiva through the Turkoman Country*, Foreign Department Press, Kalküta 1870, s. 97-98). Burnes bu sayıyı 40bin çadır, Vambery 60bin çadır olarak kaydetmiştir (Burnes, *age*, s. 253; Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 309). 1879 yılında Mehmed Emin Efendi bu sayıyı, 40 bin çadır ve 300 bin kişi vermiştir. (*İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat: Seyyah Mehmet Emin Efendi'nin Seyahatnamesi*, haz. A. Muhibbe Darga, Everest Yayınları, İstanbul 2007, s. 121).

²⁸³ Özbekistan sınırları içerisinde bulunan bir akarsudur.

²⁸⁴ Fraser, Serahs'ın Özbek ve Türkmenlerin yerleşimi olduğundan bahsetmektedir. (Fraser, *age*, s. 245). Günümüzde İran, Afganistan ve Türkmenistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. (Yüksel Sayan, "Serahs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, DİA, 2009, s. 539).

²⁸⁵ Çapul: Çapul teriminin daha önce bir yağma saldırısını ifade ettiği açıklanmıştı. Bu ülkelerin dilinde çok iyi bilinir ve etkileyicidir.(Fraser, *age*, s. 259). XIX. Yüzyılda Türkistan'a seyahat eden batılı seyyahlar

Göklenler eskiden Teke boyu kadar güçlüydü. Mizaçları ve alışkanlıkları da en az onlar kadar kötüydü. Güçleri her yönden ciddi şekilde ele alındığı için bir dizi olumsuz olayla kırıldı. Sürekli saldırılarına öfkelenen Ağa Muhammed Han²⁸⁶, boya karşı güçlü bir kuvvet gönderdi ve kalabalıkları öldürdükten sonra, tüm erkek esirlerin sağ ellerinin başparmağını yuvada kesmelerini emretti; böylece yayı ve mızrağı kullanmaktan onları alıkoydu. Muhammed Rahim Han, daha sonraki bir dönemde, onları itaat altına almak isteyerek, düşmanları olan Teke'nin büyük bir kısmını yok etti. Daha güçlü bir boy da onlara şiddetle baskı yaptı. İran hükümeti, topraklarına sığınmaya zorlandıklarından beri onlara acı bir şekilde baskı yaptı. Bundan dolayı Göklen boyu neredeyse politik olarak yok edilmiş kabul edilir. Çeşitli şekillerde sekiz ila on beş bin²⁸⁷ aileden oluştuğu tahmin ediliyordu; muhtemelen gerçeği on bin olabilir.

Göklenlerin İran üstünlüğünü kabul etmeleri, varlıkları için ne kadar uygun ve hatta belki de gerekli olsa da onlar için feci adım oldu. Çünkü sadece yeni efendilerinin zulmü altında acı çekmekle kalmadılar, aynı zamanda yabancı düşmanlarının öfkelerini de üzerlerine çektiler. Göklen boyunun tabi kılınması ve tamamen kendi topraklarına nakledilmelerinin bir parçasını oluşturduğu fetih ve güç planlarının yenilgiye uğramasına öfkelenen Muhammed Rahim Han, tebaasına ve diğer Türkmenlere, kâfir bir devletin üstünlüğünü kabul ettikleri için (ve kendi ifadeleriyle) "*sırtlarını Kızılbaşlara dayadıkları için*," artık gerçek Müslümanlar olarak kabul edilmeyeceklerini ve bu nedenle onları yağmalamanın, esir almanın ve diğer kâfirler gibi esir satmanın yasal olduğunu ilan etti. Diğer boylarda bu ayrıcalıktan yararlanmak için çok isteklidirler. Buna göre, Tekeler ve Yomutlar bu ezilen

Türkmenlerden bahsederken özellikle gözlerine çarpan konu yağma olmuştur. Seyyahlar yağma konusunda Fraser gibi farklı terimler kullanmışlardır. Bu terimlerden genel olarak baskın, akın anlamlarına gelen *çapavul*, *ogri*, *karakçı*, *alaman* ve *çapul* kullanmışlardır. Karşılıklı olarak yapılan bu yağma hareketleri temel geçim kaynakları olmuştur. Çapavul, Türkmenler arasında bir kavmin mallarını yağma ve nüfuslarını esir etmek anlamında kullanılan bir terimdir. Çap- koşmak anlamında ulak, atlı haberciye anlatan çapar, iyi koşan at için çapagan, çaparman, koşu anlamında çapuv, binici anlamında çapıksuvar kullanılır. Çapavul, çapavulluk ve çapgın terimleri için ise talan etme, saldırma ve yağmalama anlamına gelir. Ayrıca Türkmen Türkçesinde çapavul terimi yağma ve çapulculuk anlamlarına gelmektedir. (Bkz. Cihad Cihan, "19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenlerinde Yağmacılık ve Köle Ticareti," **Seyyahların İzinde Türkistan**, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2021, s. 289; Mesut Karakulak, **Türkistan'da Efendiler ve Köleler**, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul 2020, s. 19; Seda Yılmaz Vurgun, "XIX. Yüzyılda Türkistan'da Kölelik, Çapul ve Yağma," **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIV/1, 2014, s. 179-196).

²⁸⁶ Türkmenlerin Kaçar boyuna mensup olan Ağa Muhammed Han, İran'da Kaçar Devleti'nin kurucusu olarak 1786-1797 yılları arasında tahtta bulunmuştur. (Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şah", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. I, DİA, İstanbul 1988, s. 455-456).

²⁸⁷ Burnes, Gürge Göklenlerinin sayısını 9 bin çadır; Vambery 12 bin çadır; Napier, Gürge ve Hive'deki Göklenlerin 12 bin; Charles Yate Gürge'deki Göklenlerin bin çadır, Hive'deki ise 5 bin çadır şeklinde aktarmışlardır. (Burnes, **age**, s. 253; Vambery, **Travels in Central Asia...**, s. 309; Napier, **age**, s. 317; Charles Yate, **Khurasan and Sistan**, William Blackwood and Sons, Edinburgh -Londra 1900, s. 225).

ırtan alabildikleri kadar çok esir alırlar ve onları Hive'ye köle pazarlarına gönderip, alenen satılırlar.

Göklen boyu tarafından mesken tutulan topraklar doğuda Çandır'dan batıda Kormolo'ya (başka bir akarsu) kadar, tepelerin eteklerinden Etrek'e ve karşı kıyısındaki otlaklara kadar uzanır, ancak ötesindeki kumlu çöle girmeye cesaret edemezler. Kış mevsimi ve ilkbaharın başlarında sürülerini tepelerin eteklerinde, bir önceki bahar ve yazın bereketli mahsulünden arta kalan kuru bitki örtüsü üzerinde otlatırlar.

Nevruz zamanında buğday, arpa ve pirinç ekerler. Mısırın olgunlaştığı haziran ayına kadar ülkeyi kaplayan zengin otlar üzerinde sürülerini beslemeye devam ederler; sonra onu kesip biçerler ve onunla birlikte Gürgen²⁸⁸ın ötesine, dağların eteklerindeki bataklıklardan ve ormanlardan yazın devam eden sıcaklarının yaydığı zararlı buharların ulaşamayacağı bir yere çekilirler.

Yomut boyu iki bölüme ayrılır. Bunlardan biri Muhammed Rahim Han'ın otoritesi altındadır ve Hazar Denizi kıyıları da dâhil olmak üzere Balkan körfezinden²⁸⁹ Hive'ye kadar olan bölgeyi işgal eder. İran hükümdarlığının üstünlüğünü kabul eden diğeri ise, Estrabad civarında, doğuda Koormooloo'dan batıda Hazar Denizi'ne ve kuzeyde Etrek'in ötesine kadar uzanan bir bölgede yaşamaktadır. Göklenler gibi onlarda tepelerin eteklerindeki düzlükleri, köylerden birkaç mil²⁹⁰ uzakta bir hat üzerinde ekerler ve ürünlerini biçtikten sonra Etrek'in kuzeyine doğru hareket ederler. Yolculuğu karşılayabilecek kadar zengin olanlar ve yeterli miktarda su taşıyabilecek kadar deveye sahip olanlar Balcan²⁹¹'a gider ve sıcaklar geçene kadar orada kalırlar.

²⁸⁸ Günümüzde İran'ın Gülistan eyaletinde bulunan Gürgen veya Cürcân şehri, Hazar denizi güneydoğusunda yer almaktadır. Gürgen isminin köken olarak İran kahramanı Milad oğlu Gürgen'den geldiği söylenmektedir. Gürgen veya Cürcân, eski Farsça'da Varkâna "Kurtlar Diyarı", modern Farsçada "Gurgan", Latince'de ise "Hycaria" isimleri ile belirtilir. (Rıza Kurtuluş, "Cürcân", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, DİA, İstanbul 1993, s. 131-132; Yusuf Kabakçı, Ramazan Akkaya, "Ziyârî Hanedanı Hâkimiyetine Kadar Cürcân'ın Siyasî Tarihi," **İSTEM**, S. 39, 2022, s. 297-316).

²⁸⁹ Hazar Denizi'ne kıyısı bulunan ve Türkmenler tarafından Balkan olarak bilinen bu körfez, eski ismi Krasnovodsk ve günümüzde Türkmenbaşı olarak bilinen vilayetin bulunduğu liman bölgesi olarak bahsedilen yerdir.

²⁹⁰ Mil, uzunluk ve mesafe ölçü birimidir.

²⁹¹ "Türkmenler tarafından Balkan olarak bilinen bölge, Hazar kıyılarına kadar uzanan yüksek kayalıkları, güney ve doğuda çölün genel seviyesiyle birleşen uzun yamaçları ile birleşen yüksek bir bozkır olarak tanımlanır. Çok sayıda güzel otlak ve pınar vardır. Kışın dağları ve yüksek yamaçları kaplayan kar, ilkbaharda erir, Gürgen'dan gelen Yomut göçbeleri gelip buraya yerleşmektedirler." (G. C. Napier- Kazi Syud Ahmad, "Extracts from a Diary of a Tour in Khorassan, and Notes on the Eastern Alburz Tract; with Notes on the Yomut Tribe", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, S. 46, 1876, s. 136).

Yomutlar, hem Göklenler hem de Tekeler ile fiili savaş halinde olmasalar da sürekli düşmanlık içindedirler. İkincisine karşı herhangi bir seferde hükümdarın kuvvetlerine katılmaya hazırdırlar. Ancak İran Devleti'ne verdikleri haraç, at hediyeleri ve ara sıra birkaç atının hizmetiyle sınırlıdır. Sürüleri ve hayvanları için ne bir para ne de bir vergi öderler. Gerçekten de İran Devleti'ne sözde bağlılıkları bile o kadar azdır ki, tamamen atılmaları halinde düşman olarak başlarına bela olurlar. Bu hükümetin, Muhammed Rahim Han'a bağlanmalarına ve bu hükümdarın himayesi ve koruması altında onun topraklarına saldırımlarına izin vermektense, onları herhangi bir koşulda tutmaktan memnun olduğu anlaşılıyor. Kavmin İran'a tabi olan bölümünün on beş bin aile, Hive'ye tabi olan bölümünün ise on bin aile olduğu tahmin edilmektedir.²⁹²

Bu boyların gelenek ve görenekleri hepsi benzerdir. Taşınabilir evlerde yaşarlar ve etraftaki otlaklar azaldıkça sık sık yer değiştirirler. Nadiren bir yerde beş altı günden fazla kalırlar. Otuzdan yüze, hatta iki yüze kadar oluşan aileler grup halinde kamp kurarlar. Topluluğun çıkarlarını etkileyen tüm konularda tavsiyesi alınan ve küçük anlaşmazlıkları çözen, kendisine büyük saygı gösterilen, Sufi²⁹³ reisi veya büyüğü vardır. Ancak aralarında valileri, beyleri ve soyluları yoktur. Eğer herhangi biri kendisine karşı üstün düşünceyi kibirlendirmeye çalışırsa veya açıkça iktidarı ve otoriteyi hedef alırsa, bu onun sonunun işareti olacaktır. Bu nedenle çıkar duygusu olanları yağma uğruna birleşmeye teşvik etse de toplumların yapısı, çok zorlu bir şekilde bir araya gelme olasılığını engeller. Böyle bir olay ancak bir Cengiz veya Timur gibi yetenek ve cesarete sahip olan bireyler, doğal olarak itici maddeleri bir araya getirmeye zorlandığında ortaya çıkabilir. İran'ın şu anda sahip olduğu karşılaştırmalı güvenliği bu ayrılığa borçludur.²⁹⁴ Yönetimlerinin doğası

²⁹² Seyahatnamelerde Yomut nüfusu konusunda oldukça tutarsız sayılar vardır. Bu sayılar 40 ila 60 bin arasındadır. Fraser'ın verdiği sayıya en yakın Charles Yate'nin verdiği bilgidir. Yate'ye göre İran Yomutlarının 7 bin çadır olduğu ancak 4.600'ü çomur, 2.400'ü çarvadır. (Yate, **age**, s. 280.)

²⁹³ Buradaki sufi, görüşü alınan bilge kişi manasına gelmektedir.

²⁹⁴ Ancak böyle bir birliğin kurulabileceği zaman zaman kanıtlanmıştır. Kısa bir süre önce, çöle sınır olan bölgelerde, özellikle de Estrabad, FINDERISK(Galand), Küçük Mahalle gibi bölgelerde yaşayan Persler için acı bir bedel olmuştur. Türkistan'da böyle şahsiyet ortaya çıkmalı yaklaşık on beş yıl oldu; hırsı ve yetenekleri çalgınca coşkusuyla aşılmamış olsaydı, kendisinden önce daha büyük iddiaları olmayan başkalarının yaptığı gibi bir devlet veya hanedanlık kurulabilirdi. Adı Niyaz Kuli idi ve Maveraünnehr' deki Carcu'nun yerlisiydi, ancak daha sonra "Hoca Kaşgar" (veya Kaşgar' ın peygamberi) ve "Eshan" ("onlar veya adam") lakaplarıyla tanındı. Aslında basit bir mollaydı, ancak Hindistan'a seyahat etti ve orada dindar dilenciler tarafından bazı doğal sihir ve el çabukluğu gösterileri konusunda eğitildiği söylendi. Daha sonra İran'a gitti ve hükümetinin zayıflığını gözlemleyerek, efendisi olma fikrini cesurca tasarladı. Bu amaçla Türkmenlerin arasına girdi ve aldatmacalarını o kadar başarılı bir şekilde uyguladı ki, bu cahil insanlar onun kutsal ya da esinlenmiş bir kişi olduğuna inandılar ve ona akın ederek her konuda onu izlediler ve itaat ettiler. Bu zamana kadar başarısını hırsını o kadar alevlendirmişti ki, hem İran hem de Buhara Hükümdarlıklarından başka bir şey onu tatmin edemezdi. Fakat ilk olarak ikna gücünü kullanarak hatırı sayılır bir kuvvet topladı ve bu kuvvet onu müritleri olarak takip etti ve onun rehberliğinde Horasan sınırlarını o kadar başarılı bir şekilde yağmaladı ki tüm devlet

gereği, böyle bir terimin bu kadar örgütlenmemiş bir topluma uygun bir şekilde uygulanabilirse, ataerkilliğe yaklaşır, ancak ayrı ailelere bölünen *tir* veya alt bölümler çok sayıda ve küçüktür. İnaniyorum ki, herhangi bir yabancı müdahaleyi veya birinin diğeri üzerinde üstünlük iddiasını en ufak bir şekilde kabul etmez.

Hayatın en küçük olaylarında bile bu eşitlik ve sadelik ruhu hüküm sürer. Herhangi bir zamanda gözlemlenen rütbe ayrımı çok azdır. Hatta doğunun diğer ulusları arasında yaş ve akrabalık iddialarına gösterilen saygı burada çok daha az dikkate alınmaktadır. En büyükler kadar en küçükler de barış sözleriyle çadıra girer ve belki de tanıdıkları kişilere dostluk göstergesi olarak ellerini uzatır. Yer ya da kişi gözetmeksizin ya da Pers nezaket kurallarının titizlikle uyduğu tören ve görgü kurallarından herhangi birine uymaksızın otururlar. Otururlar, rahatça uzanırlar ve belli ki herhangi bir görgü kuralını ihlal ettiklerini düşünmezler.²⁹⁵

Türkmenlerin misafirperverliğine kendilerini kaptırırlar. Bazı yerlerde görevlerini isteyerek, cömertçe ve dürüstçe yerine getirirler, ancak ahlakı yağma alışkanlıklarıyla bozulan boylar arasında en güçlü meslekler nadiren güvenlidir. Herhangi bir yabancı (kabul edilmiş bir düşman olmayan) bir çadıra girdiğinde, yaklaştığı ilk çadırda, çadır sakinleri tarafından selamlanır, dışarı koşarlar, dizginlerini yakalarlar; çadırda tek bir kadın olsa bile, "*Selamun Aleyküm*" diyerek misafirleri olması için ısrar ederler. Eğer reddederse ya da kendini affettirmeye ve başka bir çadıra gitmeye çalışırsa, bu ciddi bir hakaret olarak kabul edilir ve daha kötüsü olmasa da kötü muamele görür. "Ne!" diye haykıracak rahatsız taraf, "ona sunacak yeterince ekmeğim ve yiyeceğim olmadığını mı sanıyor ki, benim evimi bırakıp başkasının kine mi gidiyor? Ya da benim evimin "barınağı" onun başı için böyle birininki kadar yeterli değil miydi?" Gittiği her yerde barış sözleriyle selamlanır,

onun ilerleyişi karşısında telaşa kapıldı. Hükümdar ona karşı dört bin Estrabad silahlı piyadesi ve oğlu Mazenderan Valisi Haydar Kuli Mirza'nın komutasındaki dört bin atlıdan oluşan bir kuvvet gönderdi, ancak bunları birden fazla kez yendi. Bir gün bu kuvvetle tekrar karşı karşıya geldiğinde Türkmen destekçilerini Tahran'a götürmek için yoldaydı. Aşırı bir çılgınlık ya da coşkunun etkisiyle, elinde kılıç, neredeyse tek başına silahlı piyadelere karşı ileri atıldı ve onlara ulaşmadan kalbinden vurularak öldü; böylece hayatına son verdi. İran hükümdarını ciddi bir telaştan kurtardı, çünkü müritleri hemen dağıldı. Mezarı hala Estrabad'dan uzak olmayan Akkale yakınlarındaki ovada gösteriliyor. (Fraser, **age**, s. 263).

²⁹⁵ Bu konuda Türkmenler arasında bulunmuş olan Blocqueville'ye göre, boy reisi ile bir koyun çobanı arasında hiçbir fark olmadığını, boylardaki her ferdin umuma açık olarak yapılan toplantılara katılmak ve orada fikrini serbestçe açıklamak hakkına sahip olduğunu, efendilerinin emrine itaat etmek zorunda olan kölelerin de bu hürriyetten istifade ettikleri ve aynı ailenin üyesi sayılırlardı, şeklinde bahsetmiştir. (Cihan, **agt**, s. 132).

kalyan²⁹⁶ sunulur; her zamanki yemek olan ekşi lor, tereyağlı-süt, ekmek ve peynir önüne konur. Bu durumda ne ev sahibinin ne de kamptakilerin açık bir saldırısına uğrama korkusu yoktur.²⁹⁷ Hatta genellikle kendisinden herhangi bir şey bile çalmazlar ve bir sonraki aşamaya kadar olmasa bile, arazilerinin genişliğine kadar bir rehberle donatılacağına güvenilebilir.²⁹⁸ Bu şekilde aşiretlerle düşman olan herhangi bir yolcunun; Herat ile Buhara, Hazara, Murgab, Belh ve kısacası Türkmen ya da diğer göçebe boylartarafından işgal edilen ülkelerin çoğunda, özellikle söz konusu üçü hariç, seyahat edebileceği konusunda bana güvence verildi. Horasan'ın hemen sınırında bulunanların daha büyük bir kısmıyla birlikte, yağmaya o kadar evrensel ve sadık bir şekilde bağımlıdılar ki, konu hakkında en iyi bilgiye sahip olan herkes, bu tür şartlar altında aralarında girişimde bulunmanın büyük tedbirsizlik olacağını açıkladı. Aslında, inanıyorum ki, bir Müslüman ve bir Sünni'den başkası bunu her yerde güvenle yapamazdı.

Alışkanlıklarının şaşmaz sonucu olan hainlik, zalimlik, açgözlülük ve tamahkârlığın bu boyların karakteristik²⁹⁹ özellikleri olduğunu burada tekrarlamak neredeyse gereksizdir.

²⁹⁶ Türkmen kalyanı ya da piposu çok basit bir makinedir, sadece içi boş bir kamıştan ibarettir ve çoğu zaman sudan geçirmeden dumanı içlerine çekmek için kullanırlar. (Fraser, **age**, s. 366). Galyun, değişik adlarda nargile veya kalyan olarak geçmektedir.

²⁹⁷ Türkmen misafirperveligi birçok seyyah tarafından ifade edilmiştir. Buna göre Türkmenler için misafir kutsal ve kıymetli görülmekteydi. Bundan dolayıdır ki Fraser, bu konuda diğer seyyahlar gibi bir yabancıyı Türkmen çadırına girmesse veyahut davet edildiği çadıra değil de başka bir çadıra gitmeyi kabul derse hakaret olarak kabul edilmekte olduğu değerlendirilmiştir. Bu konuda Yate'nin aktardığına göre, Yomut boyu kendi sınırları içindeki bir yabancıyı kutsallığına dair onur hissi taşıyordu. A. Conolly'ye göre Türkmen geleneklerinde misafir ev sahibi için kutsaldı ve onun çadırında olduğu sürece misafirin hayatı kendi hayatından daha değerliydi. Ancak çadırdan uzaklaşınca bu kimse bir yabancı olarak görülürdü. Vambery, Türkmen gelenekleri gereğince çadırdaki bir misafir ailenin en kıymetli üyesi olarak görülürdü, şeklinde aktarmışlardır. Bu konuda ciddi anlamda aileden biri gördükleri açıktır ki misafirin canı veya malı dahi kendilerininmiş gibi korumakta olduğu görülmektedir. Mehmet Emin Efendi'nin aktardığına göre bir Türkmen çadırına giren kimsenin canı ve malı ev sahibinin himayesi altındaydı. Aynı şekilde Rıza Kulu Han'a göre Türkmen geleneklerine göre bir kimse bir Türkmen'in evine misafir olursa, düşmandan güvende olurdu. (Yate, **age**, s. 233; Conolly, **age**, s. 135; Mehmet Emin Efendi, **age**, s. 40; Şahsi, **agt**, s. 476-477).

²⁹⁸ Boylarla ilgili topladığım ayrıntıların çoğunu bana verenlerin sözlerini neredeyse kelimesi kelimesine aktarıyorum. Ancak görgü ve gelenekleriyle ilgili olanların oldukça doğru olduğunu düşünmek için her türlü nedenim olsa da misafirlerine karşı misafirperverliklerini ve güvenleri açısından muhbirimim çok ileri gittiğini ve paragrafın ikinci bölümünde eklenenlerin gerçeği daha çok ifade ettiğini düşünüyorum. (Fraser, **age**, s. 264).

²⁹⁹ Birçok batılı seyyahın barbar olarak gördükleri Doğu topluluklarının arasına Türkmen boyları da nasibini almıştır. Zira kendi toplum yapılarını Doğu topluluklarına karşı üstün görmelerinden dolayı hiç görmeseler dahi bahsi geçen ifadeleri kullanmaktan geri kalmamışlardır. Bu seyyahlardan, Fraser da içinde bulunmak üzere; Ferrier, Mohan Lal, Conolly ve Murav'yov gibi seyyahlar Türkmenlere zalim, hain, acımasız, vahşi, barbar vb. tabirler kullanmışlardır. Bu seyyahların aksine daha objektif bir değerlendirme yapmış ve bizzat aralarında bulunmuş olan Blocqueville aktardığına göre, Türkmenler doğruluğu, samimiliği ve açık yürekliliği çok takdir ederlerdi. Her bir Türkmen kendi boyuna candan bağlı idi ve toplumun menfaatini her şeyden üstün tutardı. Türkmenlerin haysiyetli davranışları ve ciddi karakterleri çevrelerindeki hiçbir boyla kıyaslanamazdı. Türkmenler arasında pek az kavga olurdu ve kavga sırasında küfredmezlerdi. Türkmenler ilk bakışta mağrur, ciddi ve sert görünmelerine karşılık aslında neşeli, üzüntüsüz, kaygısız, bazen de heyecanlı ve coşkun insanlardı. Böyle durumlarda Türkmenler maddi kaygıları unutup cömert kimseler olurlardı.

Ancak genel olarak paralarını biriktirmezler; daha çok deve, at, kısrak, değerli kılıçlar, silahlar, zırhlar, kadın süsleri ve giysiler gibi mallara dönüştürürler. Aralarından çok azının zengin olduğu söylenir; boylar arasında en zengin adam olarak kabul edilen bir kişinin yedi ya da sekiz yüz deveye; biri para, diğeri kadın giysileri, altın ve gümüş mücevherler ve pahalı eşyalardan oluşan iki deve yükü hazineye sahip olduğunu duydum. Aralarında para çok güncel değil, satış ve alımlar esas olarak takas yoluyla koyun, deve ve atlarla gerçekleştiriliyor.

Türkmen kadınları, çoğu Müslüman ülkesinin kadınları gibi kapanmaz ya da gizlenmezler, hatta peçe bile takmazlar.³⁰⁰ Peçeye benzeyen tek şey, burnun altını tamamen gizleyecek şekilde yüzün etrafına doladığı ve göğüslerinin üzerine düşen ipek ya da pamuklu bir örtüdür. Bir yabancınn çadıra girişinde kalkıp çıkmazlar, daha önce üzerinde çalıştıkları her işle ilgisiz bir şekilde meşgul olmaya devam ederler. Gerçekte, yabancılara oldukça aşınadırlar ve hatta onlara özel bir iyilikle bakma eğiliminde oldukları söylenir. Gerçekten de, dikkatsiz yabancıyı uygunsuz özgürlüklere baştan çıkarmak için haince bir niyetle, nadiren cazip bir görünüme bürünmedikleri söylenir. Uyarı verildiğinde, adamlar acele eder ve mutsuz misafirlerini, misafirperverlik yasalarını ihlal etmekten mahkûm ederek, başka bir tören yapmadan onu ölüme ya da esarete mahkûm ederler, sahip olabileceği her şeyi ödüllendirirler.

Bu kadınların baş giysileri yeterince sıra dışıdır. Çoğu yüksek bir başlık giyer, geniş bir tacı vardır. Bu başlık “*shako*”³⁰¹ adı verilen bir tür asker başlığına benzerdir. Başın arkasına takılır ve üzerine çok parlak renkli ipek bir mendil atılır. Bu mendil tepeyi örter ve

Türkmenler cesur ve akıllı bir millettir, şeklinde bahsetmiştir. Bu yorumda aslında diğer değerlendirmeleri çürütmektedir. (Henri De Couliboeuf De Blocqueville, **Türkmenler Arasında**, çev. Rıza Akdemir, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 56-57; Joseph Pierre Ferrier, **Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan, and Beloochistan; with Historical Notices of the Countries Lying Between Russia and India**, çev. Yzb. William Jesse, edt: H. D. Seymour, John Murray, Second Edition, Londra 1857, s. 90; Mohan Lal, **Travels in the Panjab, Afghanistan, & Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat; and A Visit to Great Britain and Germany**, London 1846, s. 98; Conolly, **age**, s. 152- 156; Nikolay Murav'yov, **Journey to Khiva through the Turkoman Country**, Oğuz Press, London 1977, s. 113; Şahsi, **agt**, s. 393).

³⁰⁰ Türkmen kadının peçe takmadığına Blocqueville, O'Donovan, Abbott, Moorcroft, Muhammed Zahir Bigi, Napier, Curtis, Burnes, Wolff ve Ferrier gibi seyyahlar tarafından çok kez değinilmiştir. Türkmen kadını diğer Müslüman ülkelerdeki gibi kapanmaması veya örtünmemesi aslında kendilerinin yerleşik hayatın etkisinde kalmamaları, İslamiyet'in kabulüyle değerlerini ve kültürlerini koruyabilmeleridir. Zira bahsi geçen Türkmen kadınların yüzyıllardır diğer Müslüman ülkelerine nazaran hala toplumdaki değeri arka plana atılmamış; yerini, konumunu ve yaşam biçimlerini İslam kültürüne göre değiştirmemiştir. Aksine Türk kültürü İslamiyet'in getirdiği değerle sentezleyerek, Arap ve Fars kültürü etkisinde kalmaktan kurtulmuşlardır.

³⁰¹ *Shako*, adı verilen bu şapka çeşitli tüy ve metalik eşyalarla süslü, uzun ve silindirik bir biçimde olan sorguçlu bir askeri şapkadır. Fraser'ın benzettiği shako, tahminen kalpaktır.

arkaya atılan bir örtü gibi her iki yana düşer. Bunun önü gümüş ya da altından çeşitli şekillerde süslerle kaplıdır; çoğunlukla altın sikkeler, muhr³⁰² ya da tümenler³⁰³, sıra sıra dizilmiş gümüş çanlar ya da düğmeler ve bunlara bağlı zincirler kalpler ve içlerine taşlar yerleştirilmiş diğer hayali şekiller³⁰⁴... Bütün bunlar bir kadın için süslerden ziyade bir at için muhteşem süslemeler fikrini verir.

Bu kocaman başlıkların çerçeveleri hafif tahta parçalarından ya da yarılmış sazlardan yapılır, üzerleri bezle örtülür. Bunları giymedikleri zaman başlarının etrafına aynı biçimde bir bez sararlar ve dikkatsizce peçe gibi başka bir bez atarlar. Bunun üzerine yukarıda bahsedilen peçe ya da örtü ağzı örter. Göğse kadar inen küpeler kulaklara takılır ve uzun saçları bölünerek dört parçaya ayrılır. Her iki tarafa ikişer tane yerleştirilir, biri omuzun arkasına diğeri önüne düşer. Her ikisi de takan kişinin imkânlarına ve niteliğine göre bol miktarda altın süs, akik, karnelyan³⁰⁵ ve diğer taşlarla süslenir.³⁰⁶ Giysilerinin geri kalanı kollu, uzun, bol bir yelek ya da gömlektir. Bu yelek ya da gömlek tüm vücudu ayaklara kadar örter. Göğsü ve önü açıktır, ancak düğmeleri ya da bağları boyuna kadar kapanır. İpek ya da pamuklu kumaştan, kırmızı, mavi, yeşil, kırmızı ve sarı çizgili, kareli ya da çeşitli renklerde yapılır. Bunun altında, yine ipek ya da pamuktan yapılmış came³⁰⁷ ya da don bulunur ve bazıları aynı kumaştan kısa bir feran³⁰⁸ ya da gömlek giyer.³⁰⁹

³⁰² Farsça mühür ya da damga anlamına gelen muhr; Hindistan, İran ve özellikle Afganistan'da kullanılan bir altın sikkedir.

³⁰³ Tümen, İran'da bir para birimidir. Tümen, Şah İsmail'in tahta geçmesiyle kesilen ilk sikke olup, resmi olarak kesilmesi, Feth Ali Şah zamanında (1797-1834) bastırılmıştır. Bunu Nâsırüddin Şah döneminde (1848-1896) bastırılan 10 tümenlik para takip etmiştir. 1929'da para sisteminin yeniden düzenlenmesiyle 1 tümen 10 riyale, 1 riyal 100 dinara eşdeğer olarak kabul edilmiştir. (Osman Gazi Özgüdenli, "Tümen", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 461-462).

³⁰⁴ Curtis, Türkmen kadınlarının başörtülerinin genellikle gümüş paralarla dolu olduğundan bahsetmektedir. (William Eleroy Curtis, **Turkestan: "The Heart of Asia"**, Hodder & Stoughton Newyork, George H. Doran Company, 1911, s. 44). Muravyev, Hasankuli obasının beylerinden Devlet Ali'nin karısının yüzünü örtmediğini, kıyafetinin renkli bir 'Shirovari', uzun kırmızı bir iç gömleği ve Rus kadın başlığı olan 'Kokoshniks'e çok benzeyen süslü bir başlıktan oluştuğunu, ancak bu başlığın iki ya da üç kat daha uzun olduğunu ifade eder. (Murav'yov, **age**, s.15).

³⁰⁵ Kırmızı akik taşıdır.

³⁰⁶ Türkmen kadınların süs eşyalarına düşkünlüğü bilinen bir gerçektir. Bu bilgi İbn Fadlan'dan itibaren birçok seyyah tarafından tekrar edilmiştir. Curtis'e göre Türkmen kadınları yığınla mücevher, bilezik ve saçlarına gümüş zincirler takarlar. (Curtis, **age**, s. 44). Napier'e göre, Türkmen kadınlar altın liralara ve boncuklardan ibaret olan mücevherlerle süslüydüler. (Napier, **age**, s. 15). Yate'e göre, Türkmen mücevherleri her yerde birbirine benzerdi ve büyük gümüş parçalar üzerine akik taşlarının işlenmesinden ibaretlerdi. (Yate, **age**, s. 258). Muravyev, kadınlar giyimde saçlarına büyük itina gösteriyorlar ve arkadaki saç örgülerine birkaç tane sürekli ses çıkaran gümüş parçaları bağlıyorlardı. (Murav'yov, **age**, s.18). MacGahan'a göre, Türkmen kadınların bilezikleri çok kalın ve genişti ve üzerlerinde daima değerli taşlar bulunurdu. (MacGahan, **age**, s. 413).

³⁰⁷ Jame ya da came, cübbelerin iç kısmına giyilen topuğa kadar inen uzun veya kolsuz biçimdeki bir giysi türüdür. Yaka kısmı v şeklinde olan bir iç cübbe ya da gömlektir.

³⁰⁸ Feran, bol ve iki taraftan yırtmaçları bulunan diz boyunda bir kıyafettir.

Sanırım hepsi bu kadar ama soğuk havalarda ek olarak cübbe³¹⁰ ya da erkeklerinki gibi ipek ve pamuktan yapılmış çizgili paltolar, ayaklarına da genellikle İranlı kadınlarıinki gibi terlikler giyiyorlar.

O zamanki giysiler konumlarına göre değişir. Yoksulların çoğu kısa bir yün cübbe ya da gömlek ve bir çift yün dondan başka bir şey giymez, diğerleri ise uzun kahverengi yün bir şalvar giyer. Bazıları ulusal Türkmen ya da Özbek kıyafetini giyer. Bu kıyafet dizin biraz altına kadar inen, belden kuşakla bağlanan birkaç cübbe ya da gömlek ile pamuklu ya da ipekli iç çamaşırından oluşur. Bu cübbelerin yapıldığı kumaş ipek ve pamuk karışımıdır. Çizgili mavi, mor, kırmızı ve yeşil... Bununla birlikte, daha iyi sınıflar, özellikle de Göklenler ve Yomutlar çoğunlukla genel İran kıyafetini benimsemişlerdir. Ancak Tekeler daha çok kendi kıyafetlerine bağlı kalırlar ve genellikle alt giysilerinin üzerine deve kılından dokunmuş cübbeler giyerler. Erkeklerin baş giysileri kırmızı, siyah ya da gri koyun derisinden, yuvarlak ve kapalı ya da geniş tepeli çeşitli başlıklar, yaygın İran şapkası ya da Kürtler tarafından giyilen kapitone pamuktan yapılmış şapkadır. Ayaklarına her zamanki İran terliklerini, Kürtlerin deri çoraplarını, hortum ya da çizme olarak bacaklarının etrafına sarılmış kumaş rulolarını giyerler. Özellikle Teke boyu, Özbek modasının botlarını giyiyor.³¹¹

Bu boyların genel karakteristik görünüşleri önemli ölçüde farklılık gösterir, ancak aralarında çok fazla bireysel çeşitlilik de vardır. Tekeler büyük ölçüde Tatar fizyonomisine sahipti. Erkeklerin çoğu uzun boylu, şişman ve iyi yapıydı, sakalları seyrek, gözleri küçüktü ve köşeleri yukarı çekilmişti, elmacık kemikleri yüksekti ve burunları küçüktü.

³⁰⁹ O'Donovan'a göre, Yomut kadınlarının kıyafetleri ayak bileklerine sıkıca bağlanmış bir pantolon, üzerine koyu kırmızı veya mor renkli bir gömlekti. Gömleklerin göğüs kısmından aşağıya dikey sıralar şeklinde metal paralar sarkardı. Duşak'ta gördüğü Türkmen kadınlarının kıyafetleri kırmızı renkli gömlek ve mor renkli uzun pantolonlardan ibaretti. (O'Donovan, *age*, s. 92-210). Ferrier, Göklen kadınları peçesiz olup, elbiseleri kırmızı dar bir pantolon, dizlerine kadar uzanan, kaba kırmızı bir kumaştan uzun bir elbise veya iç gömleğinden ibaretti. (Ferrier, *age*, s.90).

³¹⁰ Cübbe (Jubba), kollu, bilekleri sıkı ama önü açık ve bir tarafı genişçe diğer tarafının üzerine gelecek şekilde vücudun etrafına katlanabilecek kadar geniş, büyük bir sargı elbisedir; barona çok benzer ama genellikle daha kaba malzemelerden yapılır. Horasan cübbesi çoğunlukla kahverengi veya kırmızımsı gri yünden ve sıklıkla deve kılından yapılır. Çok iyi bir dış örtüdür, sıkı dokusu ıslaklığı kolayca kabul etmez ve rüzgârı büyük ölçüde dışarıda bırakır. (Fraser, *age*, s. 265).

³¹¹ Türkmen kıyafeti seyyahların verdikleri malumatlar doğrultusunda sık sık tekrarlanmaktadır. Genel olarak Türkmen kıyafeti pamuk ve yünden yapılmış uzun bir elbise ve bu elbisenin dışına cübbe giyilmektedir. İç kısmına ise ipek ve yünden yapılmış kırmızı bir gömlek. Bellerinde sıkıca bağlanmış bir kumaş. Başlarında koyun veya kuzu derisinden yapılmış başlık bulunmaktadır. Türkmenlerin kıyafetlerinde parlak renkler kırmızı, yeşil, sarı renkleri tercih ettikleri belirtilir. (Valentine Baker, *Clouds in the East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier*, London: Chatto And Windus, Piccadilly, 1876, s. 13; Muhammed Zâhir Bigi, *Maveraünnehir'de Seyahat*, haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s.74; Vambery, *age*, s. 315; O'Donovan, *age*, s. 41-42; Blocqueville, *age*, s. 41; George Dobson, *Türkistan'ın Kalbine Örülen Ağlar*, çev. Resul Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 87).

Bazıları ise tam tersine, Asyalılardan çok Avrupalılarınkine benzeyen yakışıklı yüz hatlarına sahipti. Göklenler de yüzlerinde Tatar kökeninin izlerini taşır, ancak Tekelerden daha azdır ve aynı aile içinde bile dikkate değer özellik farklılıkları görülür. Yanında kaldığım kamp şefi Khallee(Kali?) Han, bir İranlıya benzemeyen yakışıklı bir adamdı, kardeşi ise güçlü bir şekilde Tatar özellikleri taşıyordu.³¹²

Ancak bu durum erkeklerden ziyade kadınlarda daha belirgindi. Çoğu son derece çirkin, bitkin ve solgundu, özellikle yaşlı olanlar korkunçtu. Hekate³¹³ ile tuhaf kız kardeşlerinin hayranlık uyandıran temsillerini oluşturuyorlardı. Bizi karşılamaya gelen hanın annesi, gümüş beyazı saçları ve doğaüstü sarı yüzüyle, birkaç yıl önce İskoçya'da ya da şimdi Hindistan'ın birçok yerinde olsaydı, bir cadı olduğu için yakılmaktan ya da boğulmaktan asla kurtulamazdı. Yine de, bazı genç kadınların dikkat çekici derecede güzel olduklarını gözlemledim; delici siyah gözleri, fındık kahvesi kırmızı tonları ve tatlı, düzenli, zeki yüzleri vardı. Yanlarındaki solmuş cadıların bir zamanlar onlar gibi güzel, taze ve çiçek açmış olabileceklerine inanmak kolay değildi. Çocuklarda annelerinden daha güzel görünüyorlardı ve çoğu oldukça güzeldi.³¹⁴

³¹² Vambery, Burnes ve Baker Türkmen fizyonomisini Tatar görünümüne benzetmişlerdir. O'Donovan'a göre Tatar ırkından değil, Avrupalılarınkine benzerdir. Muravyev ise Türkmen yüz hatlarını Kalmuklara benzetmektedir. Türkmen fizyonomisi; yüzü yassı, geniş alınlı, elmacık kemikleri çıkık, yüzün çeneye doğru incelendiği, burun kısa, gözleri badem şeklinde çekik, ciltleri beyaz ve seyrek sakal olarak tarif edilmiştir. (Vambery, **age**, s. 314-315; Baker, **age**, s. 212; O'Donovan, **age**, s. 103-104-136; Gabriel Bonvalot, **Orta Asya'ya Seyahat**, çev. M.Reşat Uzman, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 94). Burnes'e göre, "bu topluluktaki Tatar özellikleri kadar hiç bir şey dikkatimi çekmedi. Türkmen Çinlininki gibi bir kafatasına sahiptir, yüzü yassı, elmacık kemikleri çıkık ve yüzü çeneye doğru inceler, çenede son derece seyrek bir sakal bulunur. O kesinlikle çirkin değildir, hem vücudu ve hem siması aynı şekilde erkeğe yakışır biçimdedir." (Burnes, **age**, s. 28-62). Ferrier, Türkmenler ve Özbeklerin tipleri benzerdir; yüzleri yassı, geniştir ve çenede sivrilir, sakal sarımsı kırmızı veya açık renkte, seyrek ve düzensizdir; kasla hayli gelişmiş bir beden için kafa çoğunlukla çok küçüktür; yüz bir Çinlinin gözlerini hatırlatan biçimde iki küçük göz çukuru ile oyulmuştur." (Ferrier, **age**, s. 89). Sheil, erkekler ve kadınlar görünüşte son derece nahoştur ve özellikle kadınlar öyledir. Yüzleri çıkık elmacık kemikleri ile yassı ve geniştir, burun kısa, geniş ve yassı, gözler küçük, derinde ve simsiyahtır, cilt sarımsı bir kumrallıktır." (Mary Leonora Woulfe Sheil, **Glimpses of Life and Manners in Persia**, By Lady Sheil. With Notes on Russia, Koords, Toorkomans, Nestorians, Khiva and Persia, Londra 1856, s. 208).

³¹³ Hekate doğuran, besleyen, bereketi sağlayan, insanoğlunu kötülüklerden koruyan ve yardımsever olarak bilinen Ana Tanrıça'dır. Aynı zamanda yerde, gökte ve Tartarosta egemenliği koruyan yaşamın ve ölümün Üçlü Tanrıçası'dır. Başta bu kadar iyi bir tanrıça bilinmesine rağmen ataerkil düzenin lanetlenmesiyle büyü ve kötülükle bağdaştırılmıştır. Kendisi kötülüğün, ölümün ve büyü ile bağdaştırılması ile yeraltının çirkin yaşlı büyücü olarak "Cadılar Tanrıçası" kimliğine dönüşmüştür. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Binnur Çelebi, "Hayat Veren Tanrıçanın Ölüm Tanrıçasına Dönüşümü: Hekate", **Basılmamış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017, s. 117-118).

³¹⁴ Burnes, Türkmen kızlarını "İskender'in büyüleyici kraliçesi narin Roxana'nın hemşerileri olsalar da, dünyanın hiçbir yerinde, yüz veya yapı olarak, bu kadar çok kaba ve sağlıklı bir kız ırkı görmediğini" aktarır. (Burnes, **age**, s. 340). Mohan Lal, Merv bölgesindeki Türkmen kadınlarının çok güzel, beyaz tenli ve endamlı olduklarını belirtir. (Mohan Lal, **age**, s. 158).

Yomut erkekleri diğer boylardan çok daha az Tatar çehresine sahipti. Ancak çoğunda onları Farslardan ayıran bir özellik vardı. Bunun özellikten mi yoksa tavırdan mı, muhtemelen her ikisinden mi kaynaklandığına karar vermek kolay değildi. Ten renkleri genel olarak İranlılarınkinden daha açık ve solgundu. Birçoğunun gözleri ve saçları o kadar açıktı ki, onları Rus zannettim. Bazı sert düzensizlikleriyle onlara da benziyorlardı. Ama gördüğüm büyük çoğunluk, kayıtsız bir gözlemci tarafından Estrabad çevresindeki köylülerden ve halktan ayırt edilemezdi.

Bu boylar tarafından kullanılan silahlar başlıca mızrak ve kılıçtır.³¹⁵ İlki, sekiz ila on fit³¹⁶ uzunluğunda ince bir şaft üzerine sabitlenmiş, dört yivli ve kenarları çok keskin çelik bir uçtan oluşur. Mızrağı kullanırken sol kolun altına yerleştirirler ve sıkı elleriyle ya dümdüz ileri ya da sağa veya sola doğru yönlendirirler. Eğer sağa doğru ise sapı eyerin arka kısmına, sola doğru ise mızrağın ön kısmı atın boynuna dayanır. Atlarını sol elleriyle idare ederler, ancak çoğu dizin hareketine veya vücudun itişine uyacak kadar iyi eğitilmiştir. Hedeflerine yaklaştıklarında, daha etkili bir vuruş yapabilmek için mızrağı sık sık iki elleriyle kavrarlar. Bu, on dört ila on altı fit uzunluğundaki silahın, sanki onu fırlatacakmış gibi kol bükülmüş ve yukarı kaldırılmış olarak kavranması ve darbenin yalnızca kolun dirsekten aşağıya doğru hareket ettirilmesiyle, atın binicinin iradesine kolayca itaat etmesi için hafif bir yürüyüşte tutulduğu, Hintli süvarilerin mızrak egzersizindeki uygulamanın tam tersidir. Burada at, hücum hızıyla mahmuzlanarak, görünüşte hiç şüphesiz çok zorlu, ama belki de başarının büyük ölçüde beceri ve hitaba bağlı olduğu diğerinden daha az tehlikeli bir saldırı sunar. Hepsi de kılıç kullanmakta yeterince hünerlidir. Bu kılıç neredeyse evrensel olarak İran tarzında kavisli ve çok keskindir. Ayrıca bel kemerine bir hançer takarlar. Aralarında ateşli silahlar henüz çok az kullanılıyor. Tekeler yağmaladıkları yolculardan aldıkları birkaç taneye sahipler ve ara sıra Buhara yoluyla Ruslardan birkaç tane daha temin ediyorlar. Göklenler ve Yomutlar ok ve yay kullanırlar, ancak bu silahları kullanmada ataları kadar becerikli olmadıkları belirtilmektedir.

³¹⁵ Fraser'ın seyahat tarihine yakın dönemde bölgeyi ziyaret etmiş olanlardan biri Arthur Conolly göre, Türkmenler ok ve yayı terk etmişlerdi. Ana silahları kargı ile kılıçtı. Burnes'e göre, Hive ordusundaki kimi Türkmenler kılıcın yanında ok ve yayla da silahlanmışlardı. Abbott'un karşılaştığı Türkmenlerin bazıları kargı ve kılıç taşıyordu. Çok azının tüfeği vardı. Bode ise, Türkmenler silah olarak kılıç ve kargıyı tercih ettiklerini aktarmışlardır. (Conolly, **age**, s. 138; Burnes, **age**, s. 293; Şahsi, **agt**, s. 202).

³¹⁶ İngiliz uzunluk ölçme birimidir. 8 fit 2,438m 10 fit ise 3,048m' ye eşittir.

Eski Göklen savaşçılarından birinin³¹⁷ atına binmiş; yayı ve okları elindeyken, oklarını o kadar hızlı ve isabetli bir şekilde fırlattığını duymuştum ki, bir düzine rakibine aldırış etmezdi. Becerilerindeki bu düşüş, Ağa Muhammed Han'ın onları en sevdikleri silahı kullanmaktan acımasızca alıkoymasına ve birçoğunun fitilli tüfeğe sarılmasına neden olmasına bağlanmaktadır. Ancak henüz yeterli sayıda fitilli tüfeğe sahip değillerdir; ok ve yay kullanımında kaybettikleri beceriyi hiçbir şekilde kazanamamışlardır.

Bu boyların tüm erkekleri mükemmel binicilerdir ve mükemmelliği tüm Asya'da meşhur olan bir at ırkına sahiptirler. Tekeler tarafından yetiştirilenlerin şu anda en büyük üne sahip olmasının tek nedeni, sanırım, sayılarının daha fazla olması ve aralarında daha geniş bir seçim yapılabilmesidir; çünkü hepsinin cinsleri aynıdır.³¹⁸ Boy ve kemiğe çok değer verirler, ama yorgunluğa dayanma gücünden de anlaşılabileceği üzere kana daha çok değer verirler. Boyut ve kemik, ülkenin atlarına özgü görünüyör. Nadir Şah³¹⁹ bu nitelikleri arttırmak için büyük çaba sarf etmiş ve cinsi geliştirmek için Arabistan'dan elde edebileceği en iyi atları göndermiştir. Sonuçta, Arap ve hatta İngiliz atlarının simetrisine alışkın olan herhangi birinin onları yakışıklı bulacağını sanmıyorum. İlk başta verdikleri izlenim, kompaktlıktan yoksun olduklarıdır. Vücutları genişliklerine ve gövde hacimlerine oranla uzundur ve genellikle iyi kaburgalı değildirler. Bacakları uzundur ve kas bakımından eksik oldukları düşünülebilir. Genellikle dizden aşağı düşerler. Dar göğüslüdürler ve genel genişlikleri de hiç dikkate değer değildir. Boyunları uzun, başları büyük, ağır ve nadiren iyi giyimli, genel görünüşleri de seyirciye hareketlilik ya da çeviklik izlenimi vermiyor. Türkmenlerin üstün atlarını bile gördüğümde ilk izlenimim böyleydi, belki de çoğu zaman içinde bulundukları oldukça düşük koşullar bu olumsuzluğu daha da arttırdı. Bir süre sonra bu etki geçmeye ve hayvanın ince ve değerli noktaları kendini göstermeye başladı. İngiliz atlarınıninkine benzeyen geniş ve güçlü dört ayakları vardır, omuzları genellikle incedir, bacakları temiz ve güçlüdür ve genellikle etten yoksun olsalar da, sahip oldukları şey sağlam ve iyidir. Yağ yükü ile yüklenmemiş boyutları, onları binicisinin ve yükünün ağırlığını şaşırtıcı bir süre boyunca desteklemeye uygun hale

³¹⁷ Bu, okuyucunun aklına, kendileri geri çekilirken ilerleyen düşmanlarına ateş ederek savaşan ve silahlarını tam olarak aynı şekilde kullanan Göklenlerin ataları olan eski Partların benimsediği savaş tarzını getirecektir. (Fraser, **age**, s. 269).

³¹⁸ Batılı seyyahlardan Abbott, Baron de Bode, MacGregor, Vambéry Türkmen atlarının içlerinde en ünlü ve iyi olanlarının Teke atları olduğunu belirtmektedirler. (Şahsi, **agt**, s. 422).

³¹⁹ Safevi Devleti'nin yıkılış döneminde önemli rol oynayan Nadir Şah, Şah III. Abbas'ı 1736'da tahttan indirerek kendisini Şah ilan etmiştir. Türklerin Avşar boyuna mensup olan Nadir Şah, 1736-1747 yılları arasında İran'da Avşarlılar hanedanının kurucusu ve hükümdarı olarak önemli rol oynamıştır. (Azmi Özcan, "Nadir Şah", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXII, DİA, İstanbul 2006, s. 276-277).

getirir.³²⁰ Hiçbir şekilde güzellik eksikliğinin evrensel olduğunu iddia etmek niyetinde değilim, aksine, bazı Türkmen atlarını çok yakışıklı gördüm ve iyi durumda olduklarında ve bakımlı olduklarında, kesinlikle çok fazla figüre sahipler. Genel olarak, Doğu'da gördüğüm diğer tüm cinslerden daha fazla İngiliz atı karakterine yaklaşıyorlar.

Bir çapul ya da yağma seferi için eğitildiklerinde dayanıklılık güçleri gerçekten de inanılmazdır. Binicilerini ve erzaklarını günde yirmi hatta otuz farsang³²¹ (yaklaşık bir ifadeyle 80 ila 100 mil) hızla yedi ya da sekiz gün boyunca birlikte taşıyabilirler.³²² Onların eğitim tarzı, yarış atları için kabul edilenden çok, boksör ve yaya sanatçılarımızinkine benzer. Çok uzun süren ve çok fazla hız gerektiren herhangi bir sefer düşünüldüğünde, atlarını her gün kilometrelerce koşturarak işe başlarlar. Onları sadece arpayla beslerler³²³ ve geceleri terletmek için her bir yağ zerresi atılana kadar üzerlerine numud³²⁴ yığarlar. Et sertleşir ve kırılgan bir hal alır, bunu da özellikle ibikteki, boynun arkasındaki ve kalçalardaki kasları hissederek değerlendirirler. Bunlar yeterince sert ve katı olduğunda hayvanı överken "*eti mermerdir*" derler. Bu işlemden sonra at, neredeyse her

³²⁰ Türkmen atları konusunda seyyahlar benzer detaylara değinmişlerdir. Bu konuda göze çarpan ilk detay Türkmen atının çok dayanıklı ve güzel olmadıklarıdır. Ayrıca boynları uzun, büyük ve kemikli bir yapıya sahip göğüsleri dar ve dizlerinden aşağı ince ve uzundur şeklinde tasvir edilmiştir. (Burnes, **age**, s. 271; Charles Metcalfe MacGregor, **Narrative of a Journey through the Province of Khorassan and on the N. W. Frontier of Afghanistan in 1875**, Vol. I, Londra 1879, s. 268; Ferrier, **age**, s. 94-95).

³²¹ Farsang veya Fersah denizcilikte kullanılan eski ölçü birimidir. Yaklaşık olarak 12 bin adıma veya 1 saatlik yola denk gelmektedir.

³²² Bu cins atların sahip olduğu olağanüstü güçlerden birçok yazar tarafından bahsedilmektedir. Son dönem yazarlarından Sir John Malcolm ve MacDonald Kinneir, bilgileri dâhilinde, onlar tarafından gerçekleştirilen muazzam yolculuklarla ilgili çeşitli örnekler anlatmaktadırlar ve bu tür gerçekleri bizzat tecrübe etmek nadiren bir Avrupalının payına düşse de, bunlar İran'da o kadar yaygın olarak bilinmekte ve o kadar iyi kanıtlanmaktadır ki, doğruluklarını dürüstlikle reddedemeyiz. (Fraser, **age**, s. 270). Sir John Malcolm, tarihçi, diplomat, politikacı ve asıl mesleği olan generaldir. John Malcolm, küçük yaşta askeri okula kabul edilmesiyle birlikte askeri görevi Hindistan'da kırk yedi yıl sürmüştür. Bu askeri hizmeti yanında İran'a üç defa elçilik heyeti içerisinde bulunmuştur. Malcolm hem Hindistan'da he de İran'da bulunduğu sırada bu iki yer ile alakalı gözlemlerde bulunmuştur. History of Persia (Vol. II, London 1815) ve Memoir of Central India (Vol. II, London 1823) eserlerini kaleme almıştır. Bu iki önemli kaynaklara ek olarak; A Sketch of the Political History of India (1811); Observations on the Disturbances in the Madras Army in 1809 (1811); A Sketch of the Sikhs (1812); Persia: A Poem (With Notes) (1814); The Political History of India from 1784 to 1823 (1826); Sketches of Persia (1827); Miscellaneous Poems (1829); The Government of India (1833) and The Life of Robert, Lord Clive (1836) eserleri vardır. (britishempire. Erişim: 25 Mart 2023; Manoutchehr Eskandari-Qajar, "Sir John Malcolm," **Encyclopaedia Iranica**, 2014. Erişim 25 Mart 2023. https://www.academia.edu/42768678/Sir_John_Malcolm). John Macdonald Kinneir, İskoç asıllı subay, diplomat ve gezgindir. A Geographical Memoir Of The Persian Empire: Accompanied by a Map (1813) ve Journey Through Asia Minor, Armenia, And Koordistan in The Years 1813 and 1814: With Remarks on the Marches of Alexander and Retreat of the Ten Thousand (1818) adında iki önemli eseri mevcuttur.

³²³ Türkmen atlarının beslenmeleri konusunda Mehmet Efendi'ye göre, ot yerine yonca; arpa yerine de çöven verilirdi. Mohan Lal, atların yeşillikle beslendiği ve tuzlu içirildiklerini aktarır. Burnes'e göre, öğleden sonra, akşam ve gece ot verirler ve genellikle kuru yiyecekler tercih etmektedirler. Yeşil arpa ve çöven yerine başka bir tahıl verilmemektedir. Ayrıca çok su verilmez. (Mehmed Emin Efendi, **age**, s. 154; Lal, **age**, s. 71; Burnes, **age**, s. 273-274).

³²⁴ Numud bir tür kilimdir.

süre boyunca kondisyonunu kaybetmeden ya da hırpalanmadan harika bir gayret ve azimle ilerleyecektir. Şişman olarak yola çıkan atlar ise nadiren hayatta kalırlar. Ülkenin o bölgesinde bulunmaktan kısa bir süre önce, hükümdarın bazı atlıları Yomut ve Göklenlerden bir grupta birlikte Teke boyuna saldırdığında, semiz ve şımarık atlarla yola çıkan Türkmenler neredeyse hepsini kaybederken, zayıf ama güçlü hayvanlarıyla Türkmenler tüm bu yorgunluğu hiç sıkıntı çekmeden atlattılar. Onlara hızlı bir yürüyüş, hafif bir tırıs veya biniciyi saatte altı mil hızla kolayca ilerleten bir tür rahvan yürüyüşü³²⁵ öğretilir, ancak aynı zamanda dizginleri hiç çekmeden veya en ufak bir yorgunluk belirtisi göstermeden kırk veya elli mil boyunca yuvarlak bir eşkin³²⁶ veya dörtlü giderler. Bu konuda konuştuğum bir Türkmen, kendi atına atıfta bulunarak, Meşhed'den Tahran'a ya da Buhara'ya gitmeyi teklif etti. Her iki yolculuk da beş yüz milden az değildir. En uzak altı günde ve bu başarının olasılığı, hem Farslar hem de Türkmenler tarafından yüzlerce kişi tarafından onaylandı, gerçekten de çapulların sık sık uzandığı mesafeler, gücün var olduğunu çok ölümcül bir şekilde kanıtlıyor. Ancak, yabu³²⁷ ya da küçük atların ve büyük midillilerinin, yorgunluğa dayanma güçleri bakımından, büyük atlarından daha üstün olmasa bile, tamamen dikkate değer olduğuna inanmak için nedenlerim var. Bunlar, daha büyük ırkların ince kanına sahip olmayan, ancak daha fakir sınıfların daha fazla ulaşabileceği ve sonuç olarak daha üstün ve daha pahalı atlardan çok daha fazla sayıda kişi tarafından kullanılan, şişman, kompakt, ruhlu hayvanlardır. Atlarına topuklarıyla dövüşmeyi öğretmek Türkmenlerin yaygın bir uygulamasıdır. Böylece eylem anında efendilerine yardımcı olurlar ve binicilerinin isteğiyle önlerine çıkan insan ya da hayvan ne olursa olsun koşar ve dişleriyle yakalarlar. Bu kazanım savaş ve yağma günlerinde, esirleri ve başıboş hayvanları yakalamak için yararlıdır, ancak onları yabancılar için hırçın ve tehlikeli hale getirir.

Bu bölgelerde atların düşük, hatta orta fiyatlarla elde edilebileceğine inanmak büyük bir hatadır. En iyi cins hayvanlar 150 ya da 200 sterlinin³²⁸ altında elde edilemez. 350 ila 400 sterlin talep edildiğini duydum. İrilik ve görünüşle birleşen en orta derecede güzelliğe sahip hiçbir şey 50 ila 100 sterlinin altında elde edilemez. Angarya için yeterince iyi olan,

³²⁵ Rahvan yürüyüşü hakkında Baker, Türkmenlerin taylara öğretmek için sağ ve sol ayaklarını birbirine bağladıklarına değinir. Aynı konu Blocqueville tarafından da aktarılır. Böylece at her iki tarafındaki ayakları ile birlikte adım atmayı öğrenirdi. Türkmenlerin yavaş ve uzun yolculuklarında en çok sevdikleri yürüyüş bu yürüyüştü. Bu yürüyüşle saatte yaklaşık beş mil yol gidilebilirdi. Akınlar ise yavaş bir dörtlü yürüyüşle yapılırdı. (Şahsi, **agt**, s.428; Blocqueville, **age**, s.68).

³²⁶ Atlarda hızlı yürüme biçimidir.

³²⁷ Yabancı at türlerinden biridir. Yük için kullanılmaktadır.

³²⁸ İngiliz para birimidir.

ancak kan derecesi olmayan ya da gözde Türkmen cinslerine ait olmayan sıradan atlar yeterince küçük fiyatlarla elde edilebilir, ancak çölde yetiştirilen iyi yabular bile 30 ila 40 sterline satılacaktır.

Tüm hesaplardan ve (son yıllarda büyük ölçüde artan) mevcut fiyat artışından, atların gittikçe azaldığı anlaşıyor. Bu belki de yetiştiren ülkelerinin huzursuz durumundan kaynaklanıyor olabilir. Meşhed'deki pazarlardan gördüğüm kadarıyla, yüz tane bile iyi at sağlayabileceğini sanmıyorum. Kervanlar sürekli olarak oradan başlıca talep yerlerine ilerlediğinden, ana depo orada olmalıdır. Serahs kasabası ve çevresindeki düzlükler şüphesiz birkaç tane sağlayacaktır ve orada periyodik olarak düzenlenen sığır fuarları var, bana bazen çok hoş bir serginin görülebileceği söylendi, ancak uzun yıllar boyunca artan bir talep, hem orada hem de Göklen ve Teke ovalarında stokları kısa sürede tüketecektir. Sadece Tahran sarayı değil, İran'ın batı ve kuzey kesimlerindeki ve Horasan'daki soyluların çoğu en gözde atlarını bu bölgeden tedarik ederler. Ayrıca Buhara, Kandehar,³²⁹ Kabil,³³⁰ Pencap³³¹ ve Hindistan'a çok önemli bir ihracat vardır ve bunun artması muhtemelen bir dereceye kadar düşük ırkların fiyatını yükseltme eğilimindedir, çünkü en iyilerinden çok azı İran'ı terk eder. Hintli süvarilerimizi bindirmek amacıyla (sanırım düşünüldüğü gibi) yıllık üç ya da dört yüz atlık bir talep daha ortaya çıkarsa, yetiştirme ülkesi kısa sürede en azından idare edilebilir. Atlarla karşılayamaz hale gelecektir, çünkü ne boyların ne de köylerin halkı bu artışı karşılayacak yeterli girişime, öngörüye ya da sermayeye sahip değildir. Sonuç, tıpkı Şiraz³³² ve Buşehr³³³ civarında olduğu gibi, büyük bir fiyat artışı ve ürünün kalitesinde bozulma olacaktır. Aslında, Hint süvarilerini bindirmek için verilen fiyatlar, iyi Türkmen atlarını asla satın alamaz, daha düşük olanları daha ucuza ve daha yakın bir yerde bulunabilir. Hayır, Kabil tüccarları tarafından Hint eyaletlerimize getirilen atların büyük bir kısmının aslında Horasan'dan ve çevresindeki yetiştirme ovalarından elde edildiğine dair çok az şüphe var.

³²⁹ Günümüz Afganistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

³³⁰ Kabil Nehri ile Hindukuş Dağlarının güneyinde kurulan şehir, günümüzde Afganistan'ın başkentidir. Kaynaklarda "Kâbül, Kubha ve Kao-fu" şeklinde geçmektedir. Arap kaynaklarında ilk olarak Cahiliye dönemi şiirlerinde Türklerle özdeşleştirilerek "dünyanın en kuzeyindeki ülke" anlamında belirtilmiştir. (Ahmet Kavas, "Kâbil," **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIV, DİA, İstanbul 2001, s. 28-29).

³³¹ Beş-su anlamındaki Pencap şehri, Hindistan'ın kuzeybatısında yer alır. Şehir siyasi açıdan bir bütün iken 1947'de bir kısmı Pakistan'da bir kısmı ise Hindistan'da kalarak ikiye ayrılmıştır. (Azmi Özcan, "Pencap", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXIV, DİA, İstanbul 2007, s. 224-225).

³³² Şiraz, İran'ın güneyinde bulunan dört idari merkezden birini oluşturan tarihi bir şehirdir. İslam coğrafyacıları şehrin, İslam devrinde Haccac'ın amcaoğlu Muhammed b. El-Kasım b. Ebi Akil tarafından kurulduğunu ve aslan yatağına benzetildiğinde dolayı Şiraz ismi verildiğinden bahseder. (Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldan**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 269).

³³³ Günümüzde Basra Körfezi kıyısında yer almaktadır.

Türkmenlerin atlarından sonra en değerli varlıkları develeridir. Bunlar kendi aralarında ve genellikle Horasan'da yetiştirilir, tek hörgüçlü ve iki hörgüçlü olmak üzere başlıca üç türü vardır, ikincisi (ya da tek hörgüçlü) hafif ve hızlıdır, ancak yük hayvanı olarak daha az güçlü olduğundan diğer türlerden daha az değerlidir ve yalnızca seksen ile yüz İran rupisine³³⁴ satılır. Daha genel kullanıma sahip olan birincisi, boyutuna ve gücüne göre altmış ile yüz maun³³⁵ Tebriz arasında (450 ila 700 lb.³³⁶ İngiliz) yük taşıyabilir. 120 ila 140 İran rupisine satılır. Ancak bu ikisinin arasında yetiştirilen üçüncü tür, ebeveynlerinin her ikisinden de çok daha fazla tercih edilir; nadiren sabırlı, uysal ve güçlüdürler. Çok büyük bir boyuta ulaşırlar, cüsselerine oranla alçaktırlar, kısa ve güçlü kemikli bacakları vardır ve boyunlarında, omuzlarında, kalçalarında ve başlarının tepesinde çok miktarda tüylü kıl bulunur: bu hayvanlar 100 ila 150 maun Tebriz'e (700 ila 1100 lb. İngiliz) taşıyabilir; tanesi 160 ila 200 rupi arasında satılır. Sanırım bunların kendi aralarında üremesine izin vermiyorlar, çünkü ortaya çıkan ürün, ebeveyninin huyunu almak yerine son derece hırçın ve tehlikeli oluyor. Bunların rengi de diğer ırklarda olduğu gibi açık griden kahverengiye kadar az ya da çok koyu renkte değişir.

Sürülerini korumak için Türkmenlerin çok iri ve vahşi köpekleri vardır. Bunlar bizimkiler gibi çobanlarına sürülerini idare etmede yardımcı olurlar ve geceleri etraflarında nöbet tutarlar. Böylesine uyanık nöbetler olmasaydı, hırsız milletlerle çevrili bir yerde, bir hırsızın uyarı verilmeden herhangi bir şeyi alıp götürmesi neredeyse imkânsız olan ulusal ya da bireysel mülkiyeti tek bir gecede korumak gerçekten de imkânsız olurdu. Bu köpeklerden bir ya da daha fazlası her evin duvarının altında uyur, böylece ev sakinleri tarafından fark edilmeden kimse eve giremez ya da çıkamaz.

Bizim işaretçilerimizin yaptığı işi yapan, avı kokusundan bulan ve avcı onu görüp yerde öldürene ya da köpek kendisi yakalayana kadar ürkütmeyecek kadar yumuşak bir şekilde üzerine çalan başka bir cins köpekleri daha vardır, çünkü çok az kişi kanattaki bir kuşu vurabilir. Bu köpeklerin görünüşleri farklıdır, ancak bazılarını pürüzsüz işaretçilerimizin daha ince türlerinden farklı olarak görmedim. Türkmenler arasında daha zengin olan birkaç kişi ve Horasan'ın birçok soylusu, dört bir yanı, omuzları, kulakları ve kuyruğu uzun ipeksi tüylerle kaplı bir tür tazı beslerler. Bu tazılar çok hızlıdır ve bunlarla antilopları ve yabani tavşanları avlarlar; ancak katı Müslümanlar bu hayvanları yemez.

³³⁴ Rupi, Hindistan para birimidir.

³³⁵ Miktarı bölgeden bölgeye değişen bir hacim birimidir.

³³⁶ Lb, libre'nin kısaltması olup bir ölçü birimidir.

Her ne kadar bu boylar başlangıçta çobanlıkla geçinen bir halk olsalar ve alışkanlıklarının çoğunu hala sürdürüyor olsalar da, soygun ve yağma Türkmen'in gerçek mesleğidir.³³⁷ Sürüleri ve hayvanları gerçekten de sürekli bir uğraşıdır. Ailesinin geçimini sağlar, ancak yağmalamak için zenginlik ve tüm olağanüstü hoşgörülerini arar ve bunu bir suç olarak görmek bir yana, tüm işlerin en onurlu ve övgüye değer olanı olarak görür.³³⁸ Amaçlarının niteliğine ve uzaklığına göre daha büyük ya da daha küçük gruplar halinde, bilinen davranışları ve cesaretiyle kendilerine güven aşılayan ve o zaman için otoritesi mutlak olan ve atları için arpa, kendileri için de çok az bir tüketime yetecek kadar ekmek taşıyan bir liderin yönetiminde bir araya gelirler. Yedi ya da sekiz günlük bir süre içinde çöldeki yuvalarından çıkarlar, çoğu zaman yerleşim alanlarının iki yüz mil kadar ötesine geçerler ve geçitleri aşarak şaşırtıcı bir hızla ilerlerler; muhtemelen en az iki yüz mil daha ilerleyerek saldıracakları noktaya varırlar. Bu nokta Şahrud, Sebzevar, Nişabur civarında ya da çok daha uzakta olabilir.³³⁹ Köyün kapılarına yakın bir yerde pusuya yatarlar (eğer amaçları buysa) ve sabah gün ağarınca kadar büyük bir sessizlik içinde beklerler. Masum köy sakinleri çalışmak, hayvanlarını sürmek ya da başka bir amaçla kapılardan çıktıklarında, gizlendikleri yerden çıkarlar, yakalayabildikleri her şeyi ele geçirirler, direnenleri öldürürler, köyü hızla yağmalarlar ve ganimetlerini ele geçirebildikleri sığırlara yükleyerek, çevredekiler durumu fark etmeden aceleyle geri çekilirler. Eğer hedefleri bir kervansa, kervanın geçeceği güzergâha yakın bir çukurda gizlenirler, etraftaki tüm tepelere görünmeden kervanın hareketlerini gözetleyen gözcüler yerleştirirler ve kervan pusu yerine ulaştığında, direnişe ya da kaçışa meydan okuyan bir güç ve hızla üzerine atılırlar. Tüm muhalefeti bastırır ve ellerine geçirdikleri herkesi tutsak olarak bağlarlar, sonra yağma ve

³³⁷ 1830 yılında Buhara'da bulunmuş olan Mohan Lal, kervan yağmalamanın Türkmenlerin başlıca mesleği olduğunu aktarmaktadır. Yağmanın Türkmen ekonomisindeki yerini vurulamak isteyen O'Donovan, Merv Tekelerinin boy toplantısında Tekelerden yağmayı terk etmelerini istemesi üzerine toplantıda bulunan bir Teke Türkmenini örnek verir. Yazara göre Teke Türkmeni "kimseyi yağmalamamaları halinde nasıl yaşayacaklarını" işaret ederek talebe tepki göstermiştir. (Şahsi, **agt**, s. 258-262).

³³⁸ Farklı tarihlerde Türkmenler hakkında bilgi veren seyyahlar, yağmanın Türkmenler arasında övgüye değer, tutkulu ve saygın bir iş olarak görüldüğüne değinir. Hatta bunun çocukluktan itibaren en büyük erdem olduğu görüşünde olduklarını aktarırlar. (Clement Augustus de Bode, "On the Yamud and Goklan Tribes of Turkomania", **Journal of the Ethnological Society of London (1848-1856)**, s. 60-78; Baker, **age**, s. 213 – 214; Karakulak, **age**, s. 20).

³³⁹ Bu yağmacıların akınları ya da kovalamacaları sık sık Kaşhan'a, hatta İsfahan yakınlarına kadar uzanırdı ki, bu sonuncusu çölden geçen en kestirme yolla Şahrud'dan iki yüz elli ila üç yüz mil arasında bir mesafeden daha az olamazdı. Attock (Atûk)'un ötesindeki çöldeki evlerinden altı ya da yedi yüz mil uzaktaydılar, ancak o günlerde Şahrud, Damgan ve komşu bölgelerdeki topraklar onlar tarafından sürekli olarak istila edildi ve belki de girintilerinde onlara şimdi olduğundan daha güvenli bir duraklama yeri sağlayabilirdi. Ben ülkedeyken, Herat'dan yalnızca kırk mil uzaklıktaki Guryan'a yapılan bu çapul, en az beş yüz mil yol kat etmiş olmalı ve bunun büyük bir kısmı da yerleşik bir bölgenin içinden ya da eteklerinden geçmiş olmalıdır. (Fraser, **age**, s. 275). Attock, tepelerin eteği veya ayakları ve çölün başlangıcı anlamına gelir ve bu bölümlerde genellikle çölün kendisi için kullanılır. (Fraser, **age**, s. 327).

çoğu zaman kan dökme işi başlar, yaşlı ve işe uygun olmayanlar katledilir, geri çekilirken işe yaraması muhtemel olmayan veya onlara ayak uyduramayan sığırlar sakat bırakılır veya parçalara ayrılır. Taşınmaya degeceği düşünülen mallar diğerlerine yüklenir ve hızlı bir şekilde kendi bölgelerine dönmeye başlarlar. Kolları arkadan bağlı olan tutsaklar, iplerle, başlarında bulunan Türkmenlerin atlarına bağlanır ve eğer yeterince hızlı hareket etmek istemezlerse, hızlarını artırmak için ağır kırbaç darbeleriyle onları sürerler. Havanın durumu ne olursa olsun, pantolonlarına kadar soyulurlar, ayakkabılarını bile nadiren bırakırlar, takip onları esir alanların seyahat hızlarını yaya olanların yetişebileceğinden daha fazla artırmalarını gerekli kılmadıkça asla bir ata sahip olmazlar, o zaman atı buna dayanabilen her adam arkasına bir esir alır ve uzaklaşırlar. Eğer bu şekilde yardım edemeyecekleri birileri varsa ya da hayvanlarının çifte yükle yeterince hızlı ilerleyebileceğinden kuşku duyuyorlarsa, tutsakları oracıkta öldürürler ve kaçışlarını engelsiz bir şekilde sürdürürler. Ancak takip edilmekten kurtulduklarını düşündükleri bir noktaya ulaştıklarında, bu sertlik gerçekten de gevşer; öyle görünüyor ki bu sertlik, hayatları kendileri için hafife alınamayacak kadar değerli olan varlıklara karşı kötü niyetten ya da ahlaksız bir zalimlikten ziyade, durumun gerekliliğinden ve herhangi bir kaçma girişimini caydırmaktan kaynaklanmaktadır.

O zaman daha yavaş hareket ederler ve esirlerinin ihtiyaçlarına daha fazla dikkat ederler. Onları uygar insanların uğrak yerlerinin çok ötesinde bir yere götürürler. Burada biraz su bulunması Türkmenlerin bir tür depoya sahip olmalarını sağlar ve orada satılmak üzere hemen Hive' ye gönderilinceye ya da düzenli kamplardan birine götürülüp sahibinin orada ya da Buhara' da işi oluncaya ya da köle ticareti yapan tüccarlar esir satın almak için gelinceye kadar çok az yiyeceklerle tutulurlar. Her iki durumda da, bu yerlerden biri ya da diğeri Türkmenler tarafından alınan esirlerin çoğunun nihai varış noktasıdır. Uzun zamandır süregelen gelenekler, esir ticaretini bu bölgelerde düzenli bir ticaret kolu haline getirmiştir. Hem Hive'de hem de Buhara'da, Türkmenlerin ülkesine yılda iki kez seyahat etmekten başka bir şey yapmayan ve fidye için ödeme yapabileceklerine inandıkları talihsiz esirleri satın alan birçok tüccar vardır. Hatta böyle bir umut beslemedikleri esirleri bile kendi evleri olarak gösterdikleri yerlere götürürler; burada öngörülen fidyeyi ödemeyi kabul ederler ya da esirleri kendileri Buhara veya Hive' de bırakırlar; onlardan dostlarına mektuplar alırlar ve para konusunda tatmin olduktan sonra gönderirler; serbest bırakılmalarını emrederler. İkincisi ise, bu şehirlerdeki köle pazarlarında satılmak üzere sadece vurgunculuk amacıyla satın alınmaktadır.

Bu ticaret kulağa sert gelse de, bu ticaretle uğraşan ve gerçekte bu talihsiz esirlerin acılarını arttırmak yerine hafifleten tüccarları kınamak hiçbir şekilde adil olmayacaktır. Onların yardımı olmadan ülkesine geri dönen pek çok kişi, ailesinden ve evinden uzakta, zincirler ve kölelik içinde sonsuza dek çürüyecekti. Bu kadar büyük bir kitlenin, Türkmen esirlerinin ağır angaryalarından, kaba kamplarından ve sefil yemeklerinden, Buhara ve Hive sakinlerinin daha medeni bölgelerine ve daha yumuşak hizmetlerine taşınması bile, küçümsenmeyecek değerde bir nimettir. Bu esirlerin durumu, köleliğe başlatılmalarının ciddiyetinden dolayı sanıldığı kadar sefil de değildir. Fidyelerini satın almaya gücü yetmeyenlerin bir süre daha sahiplerinin mülkü olmaya devam ettiği ve birçoğunun tarımın daha zor işlerinde çalıştırıldığı doğrudur. Diğer ülkelerdeki köylüler gibi tarlada çalışmaya zorlanıyorlar, ancak (bize verilen güvenceye göre) acımasızca kötü muamele görmüyorlar, hatta ağır işlerde çalıştırılmıyorlar, dövülmüyorlar, yeterli yiyecek ve giyecekleri var ve çoğunlukla kendi ülkelerinde sahip olduklarından çok daha fazla can ve uzuv güvenliğine sahipler. Kent sakinlerinin hizmetkârı olarak kentlerde tutulanların durumu genelde çok iyidir; efendileri çoğunlukla onlara karşı naziktir ve eğer yararlı ve istekli olduklarını kanıtlarlarsa, yerlilere kıyasla onlara daha fazla iyilik gösterirler. Gerçekten de maruz kaldıkları kölelik o kadar hafif ki, zeki ve çalışkan olanların çoğunun, küçük bir ticaret yaparak, on ila yirmi yıl içinde kendi fidyelerine yetecek kadar para kazanmanın yollarını bulduklarından emin oldum. Bu konuda, belki de etraflarında gelişen ve minnettar bağımlılara sahip olmayı daha yararlı bulan efendileri tarafından teşvik ediliyorlar. Bu süre zarfında çoğu zaman, sadece bir hizmetkâr olmaktan öte, ilk amaçlarında başarılı olduktan sonra terk etmeyi tercih etmedikleri bir ticaret koluna girerler ve bu küçük başlangıçlardan itibaren büyük işler yapan tüccarlar haline gelirler ve çoğu zaman bu yere ilk yerleşmelerini borçlu oldukları iş kolunda iyi bir üne kavuşurlar.

Çiftçilere hizmetçi olanlar, bir süre sonra, satmak üzere kavun ya da başka meyveler yetiştirdikleri küçük bir araziyi kendileri için ekip biçme iznini elde ederler ve zamanla, satın aldıkları ilk paranın miktarını bir araya getirip efendilerinin önüne koyarak özgürlüklerini talep ederler. Bize bunun nadiren reddedildiği, aksine, bir tutsak efendisini tatmin ettiğinde, fidyenin bir kısmının bazen affedildiği bilgisi verildi. Bunun üzerine efendisi ona özgürlüğünü satın aldığını beyan eden bir kâğıt verir ve buna her zaman saygı gösterilir; yolculuk sırasında ikinci bir tutsaklığa maruz kalmadıkça, serbest bırakılan tutsak bir daha köle yapılamaz.

Bu şekilde konumlandırılmış mahkûmların yaşamının çok sefil olmadığı, sağduyulu ve çalışkan kişilerin genellikle başarılı olduğu ve ülkeye sadece alışmakla kalmayıp, onu sevdikleri, söz konusu şekilde özgürlüklerini satın aldıktan sonra on ya da on beş yıl içinde yeni tanıdıklar edinmiş ve yeni alışkanlıklar kazanmış olarak ülkede ikamet etmeye devam edenlerin sayısıyla yeterince kanıtlanmıştır. Muhtemelen hem kan bağına hem de ticarete dayalı yeni ilişkilere girmişlerdir ki, her ikisinden de kopmaları zor olacaktır. Bir Perslinin genel olarak kendi ülkesine bağlanacak o kadar az şeyi vardır ki, soyluların yoksulları ezmek ve mallarıyla semirmek için yaşadıkları bir ülkede, şüpheli bir karşılamaya geri dönmektense, iyi ve elverişli buldukları bir ülkede kalmayı tercih etmeleri hiç de garip değildir. Burada, bu esirlerin durumuyla ilgili olarak aldığım en olumlu ifadelerin, esas olarak atıfta bulundukları Buhara ile bağlantılı kişilerden geldiğini gözlemlemek yerinde olacaktır, ancak genel medeniyet açısından önceki yerin çok gerisinde olan Hive’de bile, muamelelerinin genel olarak yumuşak ve insancıl olduğu kesindir.

Türkmenlere geri dönecek olursak hırsızlık eğilimleri bu yağma tanımıyla sınırlı değildir.³⁴⁰ Üç boy arasında ve sanırım genel olarak Türkmen boyları arasında karşılıklı bir soygun ve yağma sistemi sürekli olarak devam ediyor. Eskiden bu durum sadece sığır ve mal hırsızlığı ile sınırlıydı, ancak Muhammed Rahim Han’ın Hive pazarında bir Göklen satmanın yasal olduğunu ilan etmesinden bu yana, bu durum insan ırkını da kapsayacak şekilde genişletildi. Biz Şahrud’da alıkonulurken, beş yüz atlıdan oluşan Tekeliler Gürgen’a ani bir baskın yaptılar ve Haydarabad denilen küçük bir Göklen yerleşim³⁴¹ yerini yağmaladılar, birkaç kişiyi öldürdüler; bazı atlar ve develerle birlikte otuz kırk esir aldılar. Göklenler bu gibi durumlarda misilleme yapamayacak kadar zayıftır, ancak Tekelere karşı herhangi bir sefere katılmaya hazırdırlar. Ancak Yomutlar ve Göklenler daha yakın komşulardır; güç bakımından daha eşittirler; aralarında saldırılar ve soygunlar

³⁴⁰ Fraser yağmayı bir hırsızlık eylemi olarak düşünmektedir. Ancak asıl olarak bu iki kavram birbirinden ayrılmalıdır. Zira Türkmenler arasında hırsızlığın, bir nevi yağma gibi övgüye değer görülmenin tersine, hoş karşılanmamakta hatta yapıldığı zaman cezalandırılmaktadır. Bu konuda seyyahlardan O’Donovan’a göre, Merv Tekeleri arasında yağmacılık bir yaşam biçimi olarak görülmekle beraber pazardan bir şey aşımak veya bir kişiden çalmak hor görülürdü; yetişkinler arasında bu tür hırsızlıklar nadir olurdu. Marvin’e göre Türkmenler arasında boy içi hırsızlık duyulmamış bir şeydi. Burnes’e göre gizlice bir şey çalmak Türkmen karakterine aykırıdır. (O’Donovan, **age**, s.167; Şahsi, **agt**, s. 386; Burnes, **age**, s. 21).

³⁴¹ Unutulmamalıdır ki, kendi zayıflıkları ve düşmanlarının korkusu nedeniyle belirli ve sınırlı bir bölgeye hapsedilen konargöçerler, diğer Türkmen boylarına göre daha yerleşik alışkanlıklar edinmişlerdir ve tepelerin eteklerinde, sayılarının bir kısmının sürekli yaşadığı ve boyun ürünlerini ve imalatlarını satarak komşu yerleşim bölgeleriyle ilişkilerini sürdürdüğü birkaç küçük yerleşim yeri kurmuşlardır. Yomutlar da aynı türden bir şeye sahiptir ve Tekeler bile Atûk’daki eski ve terk edilmiş kasabaların kalıntılarını neredeyse sürekli olarak işgal eder, çadırlarını aralarında kurarlar, ancak tüm boyların büyük bir kısmı sürekli olarak açık ovayı tutar. (Fraser, **age**, s. 279).

karşılıklı olarak birbirini izler ve kayıplar oldukça eşit bir şekilde dengelenir. İki ya da üç kişilik gruplar yolun yakınında, bu bölgelerde çok yaygın olan ormanlık alanlarda pusuya yatar, buradan yola çıkar ve silahsız olarak geçme şansı bulan kişileri yakalarlar. Yomutlar ya fidye alarak onları geri getirir ya da satılmak üzere Hive' ye gönderirler. Ama bu ikinci alternatifi ellerinde bulundurmeyen Göklenler, fidye alamadıkları esirleri misilleme olarak ölüme mahkûm ederler. Ancak bu çok ender rastlanan bir durumdur, çünkü boylar bu konuda özellikle inatçıdırlar ve içlerinden esir düşme talihsizliğine uğrayan herhangi birini fidye karşılığı geri almakta nadiren başarısız olurlar.

Göklen kampında bulunduğum sırada, bir Yomut sığır çalmaya çalışırken yakalandı. Arkadaşları kaçtı ve hemen bir mektup gönderilerek onun şiddete ya da ölüme maruz kalması engellendi ve kendisini kaçırana fidyenin (bu tür durumlarda her zaman Hive'deki piyasa fiyatının çok üzerinde bir fiyat ödenir) derhal gönderilmesi gerektiği bildirildi. Mahkûm ağır bir şekilde zincirlenmiş, ancak başka bir şekilde tedavi gördü, bütün gece bizimle birlikte uyuduğumuz çadırda kaldı ve sadece arkadaşlığa değil, mükemmel bir kayıtsızlıkla sohbete de karıştı.

Biz henüz bu kampta kalırken, kampa ait güzel bir at çalındı ve izi Yomutlar'a kadar sürüldü. Sorduğumda, onu geri satın almayı ve gelecekte benzer bir ödül kazanma şanslarını denemeyi, boylar tetikteyken onu geri çalmaya teşebbüs etmekten daha iyi bulduklarını öğrendim. Kaçırılma ihtimali ve böyle bir durumda fidyenin büyüklüğü, riske atılamayacak kadar ciddi kötülüklerdi. Tüm atlarımız, misafirlerinin sığırlarının başına bu tür kazalar gelmesini önlemek için sıkı bir koruma altında uyuduğumuz reisin çadırının önünde zincirlenmiş halde tutuldu.

Bu düzlüklere sınırı olan köyler ile buralarda yaşayan boylar arasında bir tür geleneksel ateşkes olduğu anlaşılrsa da, aslında aralarında sürekli bir küçük hırsızlık sahnesi yaşanmaktadır. Mallar ve sığırlar bunun başlıca hedefleridir, çünkü İran'a herhangi bir bağlılığı olan boylar, en azından yaşadıkları yerlere yakın olan tebaasına nadiren bunu uzatmaya cesaret ederler. Köylüler de neredeyse Türkmenler kadar usta hırsızlar haline gelmişlerdir, ancak sabit bir yerleşim yeri olmayan ve sürekli olarak açık ovada ikamet eden Türkmenler, hem güvenlik hem de başarı açısından büyük avantaja sahiptirler.

Türkmenler arasında bir erkeğin karısını satın alması³⁴² gelenektir. Bedeli belli sayıda deve, koyun ya da sığırdır.³⁴³ Kadınlar hizmetçi olarak değerlidir, sadece ev işleriyle ilgilenmekle kalmaz, aynı zamanda ailenin sattığı eşyaları da üretirler.³⁴⁴ Erkekler ise büyükbaş hayvanlar ve yağma seferleri dışında hiçbir şeyle ilgilenmezler. Bu pazarlıklarda, birkaç yıllık evli bir dulun, genç bir kızdan çok daha fazla değer taşıması biraz tuhaftır; ikincisi iki ila dört yüz rupi, birincisi ise binlerce rupi getirecektir. Evlenmiş ve hâlâ hayatının baharında olan bir kadın için genellikle elli ila yüz deve arasında bir fiyat verilir.³⁴⁵ Bu ilginç seçimin nedeni, birincisinin henüz bir ailenin yönetimini ya da bir kadını kocası için değerli kılan uğraşları ve becerileri bilmediğinin varsayılmasıdır ve bu bilgi türünde derece farkı o kadar büyük olabilir ki, bu konuda üstün olduğu bilinen bir kadın yukarıda belirtilen yüksek fiyatı talep edecektir.³⁴⁶

Bununla birlikte, bu yüksek fiyattan, çok eşliliğin Türkmen boyları arasında diğer Müslüman ülkelerine göre daha az yaygın olması kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenle olup olmadığını söyleyemem ama kadınlarının diğerlerinden çok daha üretken olduğu, hatta bana söylendiğine göre ikiye bir oranında üretken olduğu kesin. Kendi adıma söyleyebilirim ki, geçtiğimiz her kamptan öyle bir çocuk kalabalığı çıkıyordu ki, hizmetçilerimden biri şaşkınlık içinde “karınca yuvası gibiydi” diye bağırdı. Neredeyse çırılçıplak, sağlıklı, dayanıklı küçük yaratıklardı ve yürümeyi güçlükle becerebilen bebeklerin, Avrupalı bir anneye çığlık attıracak akarsulara atlama ve dalma cesaretini ve

³⁴² Satın almasından kasıt belli bir miktar başlık parası (kalım bedeli) ödenmesidir.

³⁴³ Irons’a göre Yomutlarda kalım bedeli büyük ve küçükbaş hayvanlar üzerinden değerlendirilmekteydi. (William Irons, **The Yomut Turkmen: A Study of Social Organization among a Central Asian Turkic Speaking Population**, Ann Arbor: University of Michigan 1975, s. 134-135).

³⁴⁴ Seyahatnamelerde göze çarpan noktalardan biri de Türkmen kadının çalışkanlığı ve üretkenliğiydi. Seyyahlar Türkmen kadının çalışmaktan asla yorulmadığını, dokudukları ve ürettikleri kilimlerin ünlü olduğunu, hayvan bakımı, süt ürünlerinin yapımı ve çadırların sökülüp geri yapılmasının dahi kadında olduğundan bahsetmektedirler. (Vambéry, **age**, s. 321; Napier, **age**, s. 157; Burnes, **age**, s. 58; Dobson, **age**, s. 171).

³⁴⁵ Kalım bedelinin dul kadınlar için daha fazla istenmesinin nedeni evlilikte daha tecrübeli olmasıydı. Mehmed Emin Efendi’ye göre kalım bedeli kız için dokuz deve, dul kadınlar için bunun iki katı bedel olarak ödenirdi. (Mehmed Emin Efendi, **age**, s. 60). O’Donovan’a göre bu miktar 40 pound sterlindi. (O’Donovan, **age**, s. 413). İbrahimov’a göre kalım bedeli kişinin zengin ve fakir olmasına göre değişebilmekteydi. Zengin bir kız için 150 koyun veya on deve ya da para cinsinden 150 tilla öderlerdi. Dul bir kadın için ödenen kalım 50 tilla kadar çıkabilirdi. Sıradan kimseler arasında ise kalım bedeli dört ila dokuz tilla arasında değişmekteydi. (Şahsi, **agt**, s. 486).

³⁴⁶ Türkmenlerin üretimleri esas olarak çok güzel kumaştan ördükleri ve çok değerli olan ve çok büyük fiyatlar getiren halılardan oluşur. Çoğunlukla dimi türündedirler, ancak en iyi Türkiye halılarına benzeyen bir kumaştan ve çok parlak desenlerden de yaparlar. Boyutları nadiren on ikiye on altıya sekiz ya da on fitlik bir dikdörtgeni aşar ve çoğunlukla çok daha küçüktür. Ayrıca devetüyünden kumaşlar ve kaba yünüler de dokurlar, özellikle kendi kullanımları için ve daha düşük kalitede numudlar için. Sürülerinin ve hayvanlarının mahsulü olan tereyağı ve peynirin büyük bir kısmını, kasaba ve köylerden aldıkları eşyalarla takas ederek elden çıkarmaktadırlar. (Fraser, **age**, s. 281). Dimi kumaşı, üç çözü ve üç atkı ipliğinin bağlantısı ise oluşan bir örgü biçimidir.

umursamazlığını görmek takdire şayandı. Onlarla ilgili her şey, eğitimlerini aldıkları zorlu okuldan bahsediyordu. Ev sahibim Kuli Han'ın yaşı pek ilerlememiş olsa da iki karısından doğan on iyi oğlu vardı.

Bu Türkmenlerden biri öldüğünde, cesedi son nefesini verdiği yerde ya da mümkün olduğunca yakınında yıkarlar ve bu noktada iki ya da üç ayak genişliğinde dairesel bir hendek kazarak, toprağı ortaya atarak küçük bir höyük oluştururlar ve bu höyüğe, yeri işaretlemek için bir ağaç ya da direk dikerler.³⁴⁷ Ova, bazı yerlerde oldukça kalın bir şekilde bu ölüm izleriyle doludur. Ceset gömülmek üzere ovanın daha içlerine taşınır.³⁴⁸ Bu ülkenin her yerinde, hatta nehirlerin yakınındaki ovalarda bile, eski nüfusun ve refahın üzücü kanıtları olan ve şimdi tamamen yok olmuş çok sayıda mezarlık bulunmaktadır.³⁴⁹

Türkmenlerin taşınabilir ahşap evlerine birçok yazar tarafından atıfta bulunulmuştur, ancak yapılarının tam bir tanımının verildiğinden haberdar değilim. Çerçeve ilginç bir şekilde hafif ahşaptan yapılmıştır; yaklaşık bir inç³⁵⁰ genişliğinde, dörtte üç kalınlığında çıtalar halinde yerleştirilmiştir; birbirlerini çapraz olarak, ancak dik açılarla, yaklaşık bir ayak arayla keser ve her geçişte ham deriden kayışlarla tutturulur, böylece hareket ettirilebilir. Tüm çerçeve çalışması, bir asker bölüğünü temsil eden, açık veya kapalı sütun oluşturmak için isteğe göre kapanan veya genişleyen, çocuklar için oyuncaklar gibi kapatılabilir veya açılabilir. Bu şekilde inşa edilen bir veya daha fazla parça, on beş ila yirmi fit çapındaki dairesel bir alanı çevreler ve duvarların iskeletini oluşturur. Bu iskelet, her bir çubuğun ucuna bağlanan saç veya yün iplerden oluşan bantlarla sağlamlaştırılır. Bunların üst uçlarından, duvar ucuna yakın bir yerde dik açıdan biraz daha az bir açıyla bükülmüş benzer türden çubuklar, uzun kısımları merkeze doğru eğimli olacak şekilde yerleştirilir. Bu şekilde iplerle bağlanarak, üzerine siyah kilimden bir örtü atılan bir çatının iskeletini oluşturur ve ortada dumana havalandırma sağlamak için büyük bir delik bırakır. Evin aydınlanması için benzer kilimler duvarların etrafına sarılır. Bunların dışında, her şeyi sıkı

³⁴⁷ Conolly'ye göre ölen kişi başka bir yere gömülürken öldüğü çadır kaldırılır ve çadırın yerinde topraktan bir tümsek oluşturulurdu. Bu tümseğin tepesine bir çubuk dikilir, ucuna da bir bayrak asılırdı. (Conolly, **age**, s. 142)

³⁴⁸ Bu, esas olarak, yerleşimleri olan tepelerin eteğine yakın olan Göklen ve Yomut'u ifade eder. (Fraser, **age**, s. 281).

³⁴⁹ Fraser, A Winter's Journey adlı eserinde de bu tepelerin mezarlıklar olmadığını vurgulamaktadır; "...Obanın çevresinde ve gerçekten de çevredeki bütün açık alanlarda toprak ve taş yığınları gördüm. Her birinin tepesinde bir çubuk veya uzun bir taş vardı. Önceki bilgilerimden bunların ölülerin anıt yerleri olduğunu biliyordum. Daha çok bilgi edinmek için sormam üzerine bunların mezarlıklar olmadığını ve bu yerlerde ölülerin yıkıldığını, ölenler adına dikilen anıtlar olduğunu öğrendim." (James B. Fraser, **A Winter's Journey (Tatar) From Constantinople to Tehran; with Travels through Various Parts of Persia**, Vol. I - II, Londra 1838, s. 364).

³⁵⁰ 2,54 cm uzunluğundaki uzunluk ölçüsü birimidir.

tutmak için, yarılmış saz veya kamıştan veya çok hafif ve sert ağaçtan yapılmış, güçlü sicimle birbirine bağlanmış başka bir çerçeve bağlanır; parçalar diktir ve bu da bütünü sıkıca birleştiren güçlü bir geniş dokuma saç bandı ile sabitlenir. Üstteki büyük yuvarlak açıklık, duruma göre bir perde gibi güçlü bir kordonla çekilip çıkarılan bir kilim parçasıyla kapatılır. Eğer rüzgâr güçlüyse, kumaşı desteklemek için sol tarafa bir sopa yerleştirilir.

Bu evlerin çoğunda sürekli serili bir halı veya kilim bulunmaz; ancak daha iyi sınıflar, ortası ateş yeri için kesilmiş ve uçları kesilmiş, at nalı şeklinde bir halı kullanırlar. Böylece daha düşük durumda olanlar veya botlarını çıkarmayı tercih etmeyenler yere oturabilirler. Bu halının üzerine, seçkin konuklar için gerekli olabilecek bir veya iki kilim daha yerleştirirler. Çadırda kadınlar olduğunda, rahat etmeleri için bölünmüş kamışlardan bir bölme yapılır, ancak daha zengin insanların özel bölümleri için ayrı bir çadırları vardır. Bu çadırların eşyaları, develerin ve atların eşyalarından biraz daha fazlasını içerir. Eşyaların içine konulduğu ve genellikle çok güzel bir tür kamgarn³⁵¹ kadife halıdan yapılmış olan çuvallar, zengin desenlere sahiptir. Kılıçlar, silahlar, mızraklar, yaylar, oklar ve ailenin diğer aletleri ile her türden ufak tefek şeyler, bu amaç için çok uygun iğneler oluşturan tahta çubukların uçlarına asılmış olarak görülebilir. Göklenler ve Yomutlar arasında tüm ev eşyaları tahtadan yapılır; kalyan, yemek sunumu için kullanılan tepsiler, süt kapları ve bu açıdan, tüm bu şeylerin kil veya metalden yapıldığı yüksek ülkenin ev ekonomisinden dikkate değer bir değişiklik vardır. Çadırların siyah tepelerinde sık sık, tereyağı sütünden sağılmış ve ileride saklanmak üzere kurumaya bırakılmış büyük beyaz ekşi lor kütleleri görülebilir. Bu, parçalanır ve suyla karıştırılır, çok hoş bir asitli içecek oluşturur; sanırım *kımız* adı verilen, ancak bu boylar arasında kullanıldığını hiç görmediğim sarhoş edici içeceğin temelidir. Öğleden önce yorgun ve sıcaktan bunalmış yolculara sundukları en yaygın ve en ferahlatıcı içecek tereyağlı süt ya da ekşi lor ve sudur ve aslında bunun bir versiyonu ile diğer bazı basit şerbetler yemeklerde sunulan tek içkilerdir.

Türkmenlerin basit ahşap evleri böyledir; bir tanesi sadece bir deve çeker. Daha fakir olanları da vardır, daha az yapay bir yapıya sahiptir, iskeleti sazlardan oluşur. Kamp genellikle kare şeklindedir, açık bir alanı içine alır ya da geniş bir cadde oluşturur, evler her iki tarafta kapıları birbirine bakacak şekilde sıralanmıştır. Buralarda her zaman çeşitli ev işleriyle meşgul olan ya da basit ahşap kalyanları tüttüren canlı gruplar görülebilir. Daha

³⁵¹ Taranmış uzun lif ipliğidir.

önemli kamplar genellikle sürüleri küçük hırsızlıklardan korumaya yarayan bir sazlık çitiyle çevrilidir.

21. bölüm

...Yemekten sonra, genellikle çay içtiğimi bilen Emirzade bana çayı kaymaklı mı yoksa kaymaksız mı içmek istediğimi sordu. Ben de kaymaklı içmek istediğimi söyleyince, bana en güzel kaymakla kaplı bir tabak getirildi, ama tadına baktığımda şeker yerine tuzla tatlandırılmış olduğunu görünce çok şaşırdım. Bu durum karşısında şaşkınlığımı ifade ettim. Bunun Özbek geleneğinde sadece sade içilen çay tatlandırılır, ancak süt veya krema eklenirse şeker yerine tuz kullanılır. Tuzlu içeceğimi içtim, çok da nahoş değildi, ama ardından kremalı ve şekerli bir tabak için pazarlık ettim.

Çay, Özbekler tarafından çok çeşitli şekillerde kullanılır. Suyla kaynatılır, bol miktarda ince şeker eklenir; öğleden önce içilir ve misafirlere sunulur. Tuzla kaynatılır, kendi yapraklarıyla koyulaştırılır ve arasına ekmek ve tereyağı kırılır. Bazen sadece ekmek ve tereyağı ile birlikte, özellikle kahvaltıda yaygın bir diyet maddesi oluşturur. Yukarıdaki gibi krema ve tuzla yapılır, sağlıklı ve ferahlatıcı bir dinlendirici olarak alınır...(s. 532.)

23. Bölüm

...Kürt reislerinden Beder Han; Buharalı Haydar Şah'ın bir derviş, yani fanatik olduğunu, fetih planları yapmaktansa halka camilerde kitap okumayı, Yahudileri din değiştirtmeyi ve Şiaları öldürtmeyi tercih ettiğini, bu yüzden de kendisinden umut olmadığını söyledi. Muhammed Rahim Han da aynı şekilde sınava tabi tutulmuştu, ama hiçbir şekilde güvenilemeyecek bir hain ve deli olduğunu kanıtlamıştı ve eğer sıradan bir sağduyuya sahip olsaydı, şimdiye kadar tüm Horasan'ın hükümdarı olabilirdi...(s. 592.)

Biraz daha aşağıya indiğimizde, bir gece önce orada, sarkan kayaların altında kamp kurmuş olan büyük bir Göklen Türkmen grubunu bulduk. Deve, at, eşek ve yüklerinin bolluğuyla karışan vahşi kıyafetleri, ince mavi dumanlar çıkaran bir ateşin etrafında gruplar halinde bir araya geldiklerinde ya da yolculara bakarak önde durduklarında, buranın hayranlık uyandıran karakteristiği idi. Bununla birlikte, onların yakın olduğunu bilseydik, durduğumuz yerde bu kadar kolay durmazdık ve onlar da bunu bilselerdi, hayvanlarımız ve mallarımız kesinlikle rahatsız edilmeden kalmazdı. Tehlike yoktu, onlar

Göklen idi, müttefiklerdi ve Nucuf Ali Han'ın rehberlerini tanıyorlardı, bu yüzden barış içinde geçtik. İşimiz ve kalitemiz hakkında çok meraklılardı, çok hızlı konuşuyorlardı ve grubumuzdan biri küçük dereden geçerken tökezleyip dereye düştüğünde yüksek sesle ve uzun süre güldüler.

...Vadinin ağzında, altımızdaki düz ovanın ilk görüntüsünü yakaladığımızda saat üç olmuştu; Türkmenlerin karanlık çadırlarından yukarı doğru kıvrılan mavi duman, otlaklarda beslenen sığırlarıyla birlikte, bize insanların meskenine yaklaştığımızın ilk işaretlerini verdi. Ancak daha çok yolumuz vardı ve sıkıcı olma korkusu olmasaydı, içinden geçtiğimiz ve ne sığırlarımızın yorgunluğunun ne de kendi yorgunluğumuzun tadını çıkarmamızı engelleyemeyeceği güzel manzaralar üzerinde hala zevkle durabilirdim. En kaba hizmetkârlar bile yüksek sesle ve coşkuyla övgüler yağıdırıyordu. Gerçekten de her adımda, Horasan'ın kahverengi ve kurak düzlüklerini terk ettiğimizi ve güneyde Hazar'ı çevreleyen daha zengin ve yemyeşil bölgelere ulaştığımızı hissettik, çünkü orada her çeşit ağaç ve otlak içinde düzlükler uzanıyordu, ta ki uzaklığın mavi pusunda kaybolana kadar.

Saat dörtte Göklen Türkmenlerinin ilk Muhuleh'ini (bölüm ya da mahalle) ya da kampını vardık. Çevredeki tüm tepelerde ve çayırlarda otlayan sayısız sürülerini ve sürülerini gördük. İlk bakışta sazlıklardan oluştuğu anlaşılan evleri siyah kilimlerle kaplıydı ve yolumuzun bizi içinden geçirdiği bir sokak oluşturacak şekilde sıralanmışlardı; böylece merakımızı gidermek için tam bir fırsatımız oldu. Ama bu yerleri ya da sakinlerini anlatmaya kalkışmam boşuna olurdu. Bizi selamlamak için öne fırlayan kadın ve erkek figürlerinin mükemmel yeniliği, vahşi görgüsüzlüğü, onlardan daha vahşi olmayan çeşitli hayvanlarla karışması,³⁵² her çadırdan çığlık çığlığa koşan ve etrafta çırılçıplak dolaşan çocuk kalabalığı, tasviri zor bir sahne oluşturdu. Bir Hint kampı, bir çingene sürüsü, İskoçya'nın en vahşi kuzeyinden bir grup ya da sakinleriyle birlikte İrlandalı balıkçı kulübeleri, gördüklerimizin bize hızla çağrıştırdığı hatıralardı. Bunların hepsinden bir şeyler vardı ama yine de hiçbir bir Türkmen kampı hakkında doğru bir fikir veremezdi...

...Han bizi küçük bir törenle karşıladı. Bu Türkmenlerin en az sahip olduğu şeydi ve açık havada kısa bir sohbetten sonra bizi misafirlerin kabul edildiği ve konakladığı çadıra ya da

³⁵² Görgüsüzlük genel anlamda nasıl davranacağını bilmeyen, kaba, saygıdan yoksun insanlar için kullanılmaktadır. Fraser'in, karşılaştığı Türkmenler hakkında ilk anda böyle bir tabir kullanması veya kullandıysa da ne gibi bir görgüsüzlükle karşılaştığı sorusu akla getirmektedir. Zira Fraser, hiç görmediği bir topluluk hakkında dahi zalim, acımasız vs. bahsetmesinden hareketle, önyargıyla yaklaştığından dolayı bu ifadeyi kullandığı anlaşılabilmektedir.

eve götürdü; burada yabancılara bakarak meraklarını gidermek için bir araya gelen kalabalık bir grupta birlikte oturduk. Çadır bizi hayal kırıklığına uğrattı, çünkü ne alan ne de konfor açısından hiçbir eksiği yoktu, ancak çadırın yapısını başka bir yerde anlatmıştım. İçeri girdiğimizde, bir tarafta dokuma tezgâhlarında çalışan kadınlar vardı, sanırım halı yapıyorlardı. Ama kısa süre sonra çadırdan çıktılar, ancak bu görünmekten hoşlanmadıklarından kaynaklanmıyordu; çünkü kendilerini özgürce göstermekten çekinmediler. Hanın annesi, uzun gümüş saçları, ölü gibi sarı bir yüzü ve cam gibi gözleri olan çok yaşlı görünümlü bir kişi dışarı çıktı ve bana ellerini uzatarak oğlunun adına hoş geldiniz dedi. Geri çekildiğinde üzgün değildim. Kapının karşısındaki çeşitli ev aletleri kaldırıldı, burada genellikle zemini kaplayan beyaz bir örtü serildi; yataklarımız bunun üzerine serildi ve biz de bunun üzerine oturduk. Vardıktan kısa bir süre sonra akşam yemeği getirildi ve hanın en büyük oğlu bizimle birlikte yemeğe geldi.

Hem şekil hem de içerik olarak yeterince kaba ve basit bir yemektir. Önümüze serilen kumaş kaba yünlüydü ve bu kaba ekmek pastası üzerinde güçlü bir hizmet görmüş olmanın izlerini taşıyordu. Her bir kişinin önüne bir buçuk santim kalınlığında bir tabak konur ve ortasına bir miktar haşlanmış pirinç ile pilav tarzında, ancak ne kalite ne de lezzet açısından bu saygın yemeğe yaklaşımdan çok uzak olan az miktarda et konurdu. Hepimiz açgözlülükle bu yemeğe yumulduk; biz uzun süren açlıktan dolayı açtık ve isteklerimizin neyle karşılanacağını pek umursamıyorduk, diğerleri ise daha iyi yemeklere pek alışık olmadıkları için bunu bir tür ziyafet olarak görüyorlardı. İçeceğimiz biraz tuzla çeşnilendirilmiş tereyağlı süt ve suydur.

Yemeğimizi yedikten sonra dinlenmeye çekilmek isterdik, ama bizi böyle bir rahatlık beklemiyordu. Çadır, aralarında çok az rütbe farkı olduğu ya da hiç olmadığı anlaşılan insanlarla doluydu. Herkes içeri girdi ve diğerlerini hiç rahatsız etmeden oturabileceği bir yere oturdu. Hatta hanın kendisi içeri girdiğinde bile, o kadar az gürültü yapıldı ki, dirseğime oturduğunu görene kadar geldiğini bilmiyorduk, kimse onu karşılamak için ayağa kalkmadı ve önemli bir adam bir İran meclisine girdiğinde her zaman olduğu gibi en ufak bir telaş yaratılmadı. Ataerkil tüm kaba boyların en çok hürmet gösterdiği otorite olmasına rağmen, oğlu bile ona çok az ilgi gösteriyordu. Gençte gözlemlediğim tek nezaket davranışı, kendisine sunduğum bir tabak çayı babasına uzatmasıydı ve o da diğerlerinden daha fazla yerinden kalkmadı.

Bir süre Türk dilinde ya da Kürdistan dilinde (Kürtçe, Türkçe ve Farsça'nın bir karışımıdır), çok az anlayabildiğim bir konuşma geçti. Sonra han bana biraz müzik dinlemek isteyip istemediğimi sordu; iki adam tanıtıldı. Her biri bir müzik aleti taşıyordu. Bunlardan biri Hindistan'da gördüğüm bean denen şeye benziyordu ve iki yarım küre su kabağından ya da içi boş tahtadan oluşuyordu, üzeri deriyle kaplıydı ve bir ucundan diğerine bir ipin geçtiği tahta bir çubukla birleştiriliyordu, su kabakları ses çıkarma tahtası görevi görüyordu. Diğerisi ise tar³⁵³ adı verilen telli bir çalgıydı ve çalan kişi bu çalgıyı tıngırdatarak çalıyordu.

Basit notalar üzerine kurulmuş birkaç kelimedden oluşan birkaç hava söylediler; ölçü her zaman İran'da duyduğum herhangi bir müzikten çok daha hoş olan çok tatlı ve tekil bir kadansla³⁵⁴ kaybolan tek bir satır veya koro ile kapandı. Çünkü şarkıcı sesini o ülkede alışlageldiği şekilde zorlamıyor, ama çok ilginç bir şekilde, bir Aeolian harp³⁵⁵ alçak ötüşlerine benzeyen bir şekilde, telin sesini ve dalgalanmalarını taklit ederek tamburun bükülmelerini takip etmeyi öğretiyordu. Bunu neredeyse inanılmaz bir süre boyunca nefes almadan sürdürüyordu. Bununla birlikte, Farslar gibi bağırma, ama vücudunu en şiddetli şekilde bükerek, kendini en abartılı tavırlara sokarak, başını en şiddetli şekilde sallayarak ve neredeyse yanları yere değene kadar oturduğu yerde yuvarlanarak bunu bir şekilde telafi etti. Bu hareketler müziğin verdiği bir coşkudan kaynaklanıyor gibiydi ve toplantıdaki herkesi az ya da çok etkiliyordu, çünkü her kapanışta içlerinden biri ya da bir başkası duyulur ve hatta gürültülü bir şekilde sevincini ifade ediyordu, ancak bu duyguyu harekete geçiren şarkılar hakkında tatmin edici bir açıklama elde edemedim.

Bu konser gece on ikiyi geçene kadar devam etti. Hareket etme niyetine dair herhangi bir belirti gözlemlemediğimde, yanımdaki bir İranlı aracılığıyla, bu kadar uzun yolculuk yapan yolcuların dinlenmek isteyebileceklerini ima ettim. Bunun üzerine müzik sona erdi, ancak başka hiç kimse bizi terk etmeye istekli görünmüyordu, merak doyumsuzdu; arkadaşlar hala bakmaya, yorumlarını yapmaya ve fikirlerini yüzlerimizin önünde en duyulabilir şekilde tartışmaya devam etti. Sıkıcı bir süreden sonra, topluluğun büyük bir kısmı geri çekildiğinde, tek konuk olmaktan ve çadırın bize ait olmasından çok, onu beş ya da altı kişiyle paylaşmamızın amaçlandığını gördüm. Bunların arasında, sürüden çalma

³⁵³ İran, Azerbaycan, Gürcistan ve Kafkas ülkelerinde yaygın olarak kullanılan tar, uzun saplı bir çalgı aletidir. Farsçada tel anlamına gelmektedir. Bu müzik aletinin gövde kısmı dut ağacından sap kısmı ise sert ağaçlardan (ceviz gibi) yapılmaktadır. Ülkelerinde kullanım biçimleri ve tel sayıları değişebilmektedir.

³⁵⁴ Müzikte kapanış akoru olarak bilinmektedir.

³⁵⁵ Aeolian harp bir tür müzik aletidir.

girişiminde esir alınan bir Yomut da vardı. Aşireti, serbest bırakılması için yeterli bir fidye göndererek ya da bunu reddederek ölümüne razı olarak kaderini belirleyene kadar alıkonulmuş, zincire vurulmuş ve bağlanmıştı. Bu gece için törenimize hoş bir katkı değildi ama bundan kaçış olmadığı için yatak örtülerimizi serdik ve dinlenmeye çekildik.

24. Bölüm

2 Nisan. Yorgunluk her zaman uyku getirmez ve bu gece de öyle olduğunu gördüm, önceki gün boyunca yaşadığımız heyecan, durumun yeniliği, ev sahiplerimizin inatçı merakı nedeniyle dinlenmekten alıkonulduğumuz aşırı süre, köpeklerin uluması, koyunların melemesi ve çevredeki açıklıklarda sığırların melemesiyle birleşince, gün ışıyana kadar uyumamı engelledi. Serinletici esintide sakin bir gezinti yapmak için çadırdan çıkmak isterdim, ama girişin olduğu kadar çıkışın da (çadır sakinlerinden birini uyandırma pahasına olmadıkça) çadırın dışında nöbet tutan iri ve uyanık köpekler tarafından tamamen engellendiğini gördüm. Biri kıpırdadığı anda uyarı sesleri yükseliyordu ve çadırı terk etmeye yönelik herhangi bir girişim bu sadık ama vahşi muhafızlar tarafından zorla engelleniyordu. Gece bittikten sonra bile durumun böyle olduğunu gördüm, çünkü sabah kısa bir dönüş yapıp kampın sınır hendeğini geçmeye çalışırken, bu güçlü hayvanlardan beş ya da altısının saldırısına uğradım, ağızları açık bir şekilde üzerime saldırdılar. Çok yaşlı ve buruşuk bir cadı, birkaç kırılmış tüyünü düzenlediği bir toprak yığınının arkasından yavaşça ortaya çıkmasaydı ve saldırganlar üzerindeki etkisini çok güçlü bir şekilde kullanmasaydı, yeterince kötü durumda olacaktım.

Sabahın erken saatlerinde kalkıp kampa gitmemiz için bizi teşvik ettiğinde garip bir manzarayla karşılaştık; çadırımızın merkezini oluşturduğu güney yüzünde bir kare, belki yüz elli adım uzunluğunda ve yüz genişliğinde bir alanı çevreliyordu ve burası sahiplerinin kapılarının önünde atlarla, yiyeceklerinin önünde daireler çizerek duran veya diz çöken develerle, Türkmen kıyafetli tuhaf figürlerle doluydu ve hepsi sağa sola koşuşturuyordu, Yürüyüşe hazırlanan, daha önce anlatılan pitoresk baş giysileri içindeki kadınlar çadır kapılarında oturuyor, çeşitli ev işleriyle uğraşıyor, giysilerini düzenliyor ya da nehirden su getiriyorlardı; etraflarında neredeyse çıplak çocuklardan oluşan gruplar vardı. Koyunlar ve her türden sığırlar, bağırarak sürüler ve bolca havlayan köpekler tarafından takip edilen ya da eşlik edilen otlaklara doğru en iyi şekilde yol alıyorlardı. Parlaklığından dolayı etkileyici bir şey olmasa da, manzara canlılığından dolayı yine de memnun etti ve alışılmadık

tuhaflığıyla ilgimi çekti, ancak delici soğuk bir rüzgârın yanı sıra insanların merakı ve şüphelerini uyandırma tehlikesi, burada ne kalem ne de alet kullanmamı engelledi.

Bu insanlar arasında bir ya da iki gün daha kalmaktan, Türkmen kampının ekonomisini daha iyi tanımaktan memnun olsam da, bu kadar elverişli koşullar altında, büyük sıkıntılar çekme pahasına da olsa, yine de bunu gerçekleştirmenin çok zor olacağını fark ettim. Müessesem hiç de küçük sayılmazdı ve bu insanlar tarafından misafir gibi ağırlandığımız, hizmetçilerimizin ve atlarımızın bakımı için bile hiçbir şey ödemediğimiz için, beni ağırlayanlara karşı gereğinden fazla sorumlu kalmanın son derece uygunsuz olduğunu düşünmeliydim. Gerçekte, yapılan küçük hazırlıktan açıkça anlaşılıyordu ki, bir geceden fazla kalmamız asla düşünülmemişti. Bütün gece kapıda bir nöbetçi altında zincirlenmiş olarak duran sığırlarım için ne ot ne de saman vardı, ne de uzun yolculuklarından sonra biraz arpa dışında yiyecek bir şeyleri vardı. Ayrıca, civarda yem ve otlak kıtlığı baş gösterdiğinden, kampın bu gün yeni bir yere taşınması gerektiğini keşfettik, böylece en azından yaklaşık on iki mil uzaklıktaki Pisseruc köyüne kadar gecikmeden yürümeye karar vermenin gerekli olacağını anladım.

Bu sabah, bu insanların değerli silahlara duydukları tutkunun bir kanıtını gördük. Han, silahlarımı, tabancalarımı ve diğer teçhizatımı incelerken, üzerimdeki kılıca özellikle dikkat etti. Delhi’de yapılmış, oldukça sulandırılmış bir kılıçtı, ama aslında yirmi rupiden fazla etmemişti, defalarca inceledi, dengeledi ve kullandı ve sonunda onu elden çıkarıp çıkarmayacağımı sordu. Karşılığında az önce çok beğendiğim çok güzel bir at teklif etti. Bu pazarlığı sıkı tuttu, ama sanırım kardeşi buna karşı çıktı, çünkü uzun uzun konuştular. Sonunda aralarında karar verildi, eğer yüz rupi vermeyi seçersem, kılıç, at ve eşyaları benim olacaktı. Daha önce bu hayvanın kampta üç yüz elli rupi değerinde olduğunu, dolayısıyla hanın üç yüz elli rupi değerindeki bu hayvanı paranın yaklaşık üçte birine vermeye razı olduğunu öğrenme fırsatım olmuştu. Teklifini kabul etmedim, çünkü birincisi, gerçekten ihtiyacımdan fazla atım vardı ve sadece eğlenceleri pahalı değildi. Aynı zamanda onları Mazenderan gibi ıslak ve bataklık bir ülkede, derin ve hızlı nehirlerle kesişen, ne köprüler ne de tekneler olmadan taşıma riski çok büyüktü. İkincisi, kılıcıma özel bir değer veriyordum ve para o kadar azdı ki, onu rahatça bırakamazdım, ama onun için hayal kırıklığı büyüktü ve sanırım ailesi ona izin verseydi, her halükarda kılıcı alacaktı.

...Biraz ekmek ve benim isteğim üzerine biraz taze tereyağı ve tatlı süt eklenmiş mass (ekşi lor) ile yeterince hafif bir kahvaltı yaptık. Bu insanların kamplarında süt ve mandıraların tüm ürünleri bol olmasına rağmen, su kütlesiyle karıştırılmış tereyağı-süt ya da tazesı az olduğunda suyla karıştırmak için presleyip kuruttukları ekşi lor ve son derece fakir ve kötü olan peynir dışında yiyecek olarak nadiren kullanmaları gariptir. Yapılan zengin tereyağı miktarından, ara sıra bir pilav dışında nadiren kullanırlar, ancak tamamını civardaki köylerde satmak için saklarlar...

...Eve dönerken Türkmen bir sporcuya rastladık; bu ülkenin ormanlarında bolca bulunan iki güzel horoz sülünü öldürecek kadar şanslıydı. Onları köpeklerle avlıyordu; köpekler avı işaret eder ve üzerine atılarak yakalayabilirlerse yakalarlar, yakalayamazlarsa sporcu onu vurmaya çalışır, eğer kanatlanırsa bunu nadiren başarır. Yolculuğumuz sırasında yerliler tarafından kara gul olarak adlandırılan çok sayıda sülün gördük ve duyduk...

...6 Nisan. Yomutlar (şimdi yaklaştığımız ülke) en azından sözde Pers hükümetinin kolları olduğundan ve bu nedenle, onun koruması altında seyahat eden kişilere açık şiddet uygulama eğiliminde olmayacakları tahmin edildiğinden, orman, köyler ve çamurdan geçen üst yolu bırakmaya ve Yomut kampının bir kısmından geçen düzlüklerden geçmeye karar verdik. Ayrıca, bu yoldan geçen bir kişinin rehberliği ve koruması altında, rehberimizin arkadaşı olduğunu iddia ettiği ve kampı olan şeflerinden Nadir Han'ı ziyaret etmemiz ve çadırında uyumamız önerildi. Estrabad'a on ya da on iki milden daha uzak değildi. Bu nedenle, bagajımızı doğrudan Estrabad'a, üst yoldan, hükümdarın naibi Mustafa Han'a bir notla birlikte gönderdik ve hizmetkârlarını bizim için uygun bir konaklama yeri bulmamıza yardımcı olmaları için yönlendirmesini istedik.

Yolumuz, birkaç gündür alışık olduğumuza tamamen benzeyen bir ülkeden geçiyordu; ta ki daha ağaçlık bölgeleri terk edip açık ovayı kaplayan sınırsız yeşilliklere girene kadar. Bu otlakların güzelliğini ve zenginliğini tarif etmek mümkün değil, hepsi kadife gibi, yumuşak ve pürüzsüz, sadece yüksekliği değişiyor, otlakların kalınlığı değişmiyor. Türkmenlerin sayısız kampı, siyah çadırlarıyla, elli, altmış ya da yüz kişilik gruplar halinde her yöne dağılmıştı. Bunlardan birkaçında durduk ve özellikle rehberimizin bir işi olduğu bir yerde tereyağı süt ve ekmekle kendimizi tazeledik, yaklaşık iki saat kaldık ve hem erkek hem de kadın figürlerinden birkaçını, tuhaf kıyafetleriyle, bazı çadırlarla ve diğer çeşitli şeylerle birlikte çizme fırsatım oldu. Biz dururken kadınlar ne çekildiler ne de kıpırdadılar, ama çeşitli uğraşlarına devam ettiler ve ara sıra yabancılara merakla baktılar, hatta bazı yaşlılar

gelip bizi ve ekipmanlarımızı merakla incelediler. Ama en çok dikkati çeken silahlarımız oldu; kılıcım, tabancalarım ve tüfeğim o kadar sık soruldu ve ciddiyetle incelendi ki, son emrin onlar tarafından ihlal edilmesinin sonuçlarından korkmaya başladım...

2.4. James Baillie Fraser'ın Hanlıklar Hakkında Malumatlarının Tercümesi

EK B- II. BÖLÜM

2.4.1. Eski Harezm Olan Hive İle İlgili Notlar

Horasan'a komşu ülkelerin coğrafyasının çok azı anlaşıldı- Hive, eski Harezm'in kalıntıları- Çölle çevrili verimli Hive bölgesi- Bölgenin durumu- Tarihi notlar- Eski hükümetin niteliği- Muhammed Emin Han İnak'ın yardımıyla Yomut Türkmenleri, yüce gücü gasp ediyor- Oğlu İltüzer İnak tarafından devredildi- Buhara'yı işgal girişiminde hayatını kaybetti- Kardeşi Muhammed Rahim Han tarafından devredildi- Horasan Kürtleriyle ilişkileri- İki elçisini art arda hapsediyor- Karakteri- Devlet, gelir, nüfus ve askeri güç memurları- Kasaba şefleri- Ekilebilir alanın kapsamı- Üretim- Hive Özbeklerinin tanımı- Giysileri- Hive ve Rus ilişkileri üzerine Müzakereler- Bay Muravyev'in Hive' ye yaptığı yolculuğun anlatımı- Rusya ile ticaret- Köle ticareti- Rus Elçiliğini görüşleri ve karşılanması hakkında yerel bilgiler.

Horasan'ı kuzeyde ve doğuda çevreleyen ülkelerin coğrafyası ve tanımları, istediğim, bir dereceye kadar arzuladığım bir şeydi, ancak Buhara'ya veya Belh'e nüfuz etme girişimlerimde şaşkına döndüm. Birkaç ayrıntı toplayabildim. Bununla birlikte, bu kadar az bilinen ülkelerden elde ettiğim gerçek sayılabilecek her şeyin ilgi çekici olabileceğine inanarak buraya ekledim.

Horasan'ın kuzey sınırındaki yaşanabilir ülkeyi terk edip o yöndeki çölü geçtikten sonra, insanoğlunun yerleşimine uygun ilk toprak parçası, şimdi Hive ya da Ürgenç³⁵⁶ olarak adlandırılan yerdir. Bir zamanların güçlü imparatorluğu Harezm'in beşiği ve kalıntıları,

³⁵⁶ Kaynaklarda Köhne Ürgenç, Urgenç, Cürcâniyye ve Harezm isimleriyle geçen Ürgenç şehri, günümüzde Türkmenistan'ın Daşoğuz vilayetine merkez şehridir. Şehir, Amu Derya'nın sol kıyısında yer almaktadır. Arap kaynaklarında Gürgenç'in, Türkistan'ın kapısı ve önemli bir ticaret merkezi olduğundan; Harezm'de de iki şehirden "büyük Gürgenç ve küçük Gürgenç" olarak bahsedilmektedir. Ayrıca Harezm'in bölge adı olduğu halkının Ürgenç olduğu aktarılır. (W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, haz. Kazım Yaşar Koparman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s.51; Abdulla Orazsahedov, "Tarihte Gürgenç Şehri-Kuruluş Hanlıklar Dönemine Kadar," **Basılmamış Doktora Tezi**, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya 2018, s. 31-33; Ebü'l-Fida, **age**, s. 367; Hudûdü'l Âlem, **age**, s. 78).

şimdi modern Hive kasabasında yaşayan bir Tatar reisi olan Muhammed Rahim İnak'ın egemenliğine girmiştir.

Çölün kendisi hakkında, yukarıda sıkça bahsedilenlere ek olarak çok az şey söylemeye gerek var. Bu bölgeden sık sık geçen yerlilerin ortak ifadelerine dayanarak söyleyebileceğimiz kadarıyla, zaman zaman tepecikler halinde yükselen, bitki örtüsünden tamamen yoksun, ancak burayı çevreleyen Türkmen boylarının sürüleri için su ve biraz ot sağlayan küçük parçaların bulunduğu kumlu alanlardan oluştuğu gözlemlenmiştir. Bu karşılaştırmalı verimli noktaların genellikle sanıldığı gibi ne o kadar nadir ne de o kadar sınırlı bir alana yayılmış olduğu, bu bölgelerde yaşayan ailelerin sayısından çıkarılabilir (ileride gösterileceği gibi). Aralarında yaşam olanakları bulan farklı boylar vardır, ancak bunların çok az bilinmesi politik olarak kabul edilebilir. Bu nedenle kervanların izi, üzerlerinden geçen canlılar için neredeyse hiç su sağlamayan ve kuyuları yalnızca belirli işaretlerle rehberler tarafından bilinen çöllerden geçer.

Kervanların Hive'den Meşhed'e ilerleyişi on sekiz ila yirmi gün sürer. Merv'den geçmedikleri sürece güzergâhta yaşam ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir yer yoktur. Estrabad'dan Hive'ye giden kervan yolu için de aynı şey söylenir. Bu yoldan ve Kürdistan'dan giden herkes, Etrek'i geçtikten sonra hiçbir akarsuyun geçilmediği, Hazar'a tatlı su düşmediği ya da hiç düşmediği konusunda hemfikirler.

Hive'³⁵⁷ nin toprakları Ceyhun Nehri'nin kıyısından bir ila iki yüz mil boyunca genişler; diğer tüm yönlerden çölle çevrilidir. Hive şehri Ceyhun'dan on beş mil uzaklıkta ve Hazar

³⁵⁷ Son zamanlarda, bu ulusun askeri hizmetinde bir subay olan ve Hiveli Muhammed Rahim Han'a bir elçilik heyetiyle görevlendirilen Bay Muravev'in, Rusçadan çevrilen "*Voyage en Toorcomanie*" (*Voyage en Toorcomanie et à Khiva: 1819- 1820*) adlı bir eseri yayınlandı. Bu yerle ilgili sonraki anlatımda sürekli olarak ona atıfta bulundum, ancak bilgi kaynaklarım bundan oldukça farklı; Bay Muravyev'in verdiği bilgilerle çoğu zaman çeliştiği için, bu eserden tamamen alıntı yapmadım. Konuyla ilgili olarak tamamen farklı kaynaklardan kendi topladığım bilgileri karıştırmadan okuyucunun önüne koymayı tercih ettim. Bu tür çalışmalarda olduğu gibi farklı karakterler söz konusuysa, ancak bu tür anlatıların karşılaştırılmasıyla gerçeğe ulaşmayı umabiliriz. Ben kendim Hive'de değildim, ama edindiğim bilgileri çeşitli saygın kişilerden aldım. Bunlar arasında, Buhara'nın hükümdarı Haydar Şah'ın kardeşi olan bir Emiri; Hive de oturan, ama Horasan'daki Cacerem'in yerlisi bir tüccar olan Hussun Jah Cerme'yi; Caleb Ali Mervi 'yi, Hasan Mervi' yi, Buharalı Selim Beg'i ve Hive ile sürekli ticari ilişkileri olan Meşhed'deki tüccarları; Kürt reislerinden Muhammed Rahim Han'a elçi olan Beder Han ve Molla Murad Ali'yi sayabilirim. Ancak sürekli olarak bu bölgelerde seyahat etme alışkanlığı olan ve çok çeşitli ilgi alanlarını içeren birkaç kişi, her birinin önyargılarının neden olduğu hataların, hesapların çeşitliliği tarafından karşılanması muhtemeldi. Yüzbaşı Muravyev, Hive topraklarında kaldığı süre boyunca sıkı bir şekilde hapsedilmiş ve kıskançlıkla korunan bir mahkûmdu. Şahsen çok az şey görmüş olabilirdi. Duydukları ise önyargılardan arınmış olması pek mümkün olmayan kişiler aracılığıyla gerçekleşmiş olmalıydı. Bunu, Yüzbaşı Muravyev'in ifadesine en ufak bir itirazda bulunma niyetim olmadan, ancak elimden geldiğince adil bir şekilde durumu ifade etmek için söylüyorum. Halk, her bir ifadenin gerçekliği konusunda kendi yargısını oluşturacaktır. (Fraser, **age**, 59). Rusya ile Hive arasındaki ticareti en kolay yolla sağlamak, Kırgız ve Kazakların Orenburg'a yaptıkları akınlar ve Rus kervanlarının yağmalardan korumak amacıyla sınırlara garnizon inşası için 1819-1820 yılları

Denizi kıyısındaki bir koy olan Mangışlak'dan her biri yaklaşık altı fersah veya iki yüz kırk mil³⁵⁸ uzaklıkta on günlük yolculuk mesafesindedir. Bu kadar dar bir alanın ve umut vaat etmeyen bir konumun, merkezi olmasa bile, merkezi olduğu gelişen imparatorluğa nasıl yol açtığını anlamak zordur. Ancak hangi koşul insanın dehasını kontrol edebilir veya hangi alan onun hırsını sınırlayabilir! Harezmi Hanedanlığının gücü ve ihtişamı, Doğu tarihi okuyucuları tarafından iyi bilinir. Harezmi ya da Ürgenç şehri, Batı Asya'nın büyük bölümünü kucaklayan bir imparatorluğun başkentiydi; etrafındaki ülke kalabalık ve müreffeh, şimdi her şey değişti, Ürgenç, Doğu'nun en eski ünlü şehirleri gibi bir harabe haline geldi ve şu anda var olan küçük iktidarın merkezi, modern Hive şehrine transfer edildi.

Sultan Muhammed ve oğlu Celaleddin'in Cengiz Han tarafından yok edilmesinden günümüze kadar Harezmi'nin tarihi için malzeme toplamak zor ve kârsız olacaktır. O zamandan beri hiçbir zaman Asya'daki devletler arasında göze çarpan herhangi bir figür yoktu, ancak doğrudan otorite genellikle kendi şeflerinin elinde olmasına rağmen, çevresinde iktidara gelen çeşitli hükümdarlar tarafından egemenliğe sahipti. On altıncı yüzyılda Buhara ve komşu devletlerle birlikte Özbekler tarafından istila edildi. O zamandan beri, çevre ülkelerin fetihçi hükümdarları tarafından sık sık ve ciddi bir şekilde ziyaret edilmesine rağmen, onların elinde kalmaya devam etti.

Modern Hive şehri, Nadir Şah'ın Hindistan'dan döndükten sonra tüm Türkistan'ı ele geçirdiği dönemde tamamen harap olmuştur. Horasan sınırları, İran hükümdarının Hindistan'dan asla dönmeyeceği umuduyla cesaretlenerek bu bölgeye sık sık akınlar düzenleyen Hive valisi ya da reisi Elburz Han İnak tarafından ciddi şekilde yağmalanmıştı. Bu küstahlık Nadir'in öfkesini arttırdı. Hükümdarıyla barış antlaşması yaptığı Buhara topraklarını terk etti ve Amu'yu (veya Ceyhun) geçerek, Harezmi'nin Özbek şefleriyle birlikte birbiri ardına güçlü bir tutuştan sonra onu ve iki kardeşini esir aldı; onları diğeriyle birlikte başları toprağa gömülerek öldürdü. Doğu tiranlığının kanlı tarihlerinde hiç de alışılmadık bir cezalandırma yöntemi değildir. Şehir yıkıldı, gençlerin bir kısmı Nadir'in

arasında Rus elçiliği görevinde bulunan N. Muravyev, Hive'de bulunmuştur. Burada bulunduğu sürede önemli bilgiler elde etmiştir. Bu coğrafya da bulunduğu sırada Hazar kıyıları ve Türkmenler hakkında bilgiler edinmiştir. Hive Hanlığı'nda yaklaşık 48 gün esir kaldığı bilinmekle beraber siyasi hayatı, askeri, idari, coğrafi ve ekonomik vs. hakkında yazdığı eseri "*Voyage en Turcomanie Et a Khiva Fait En 1819 Et 1820*" 1823 yılında Paris'te yayınlanmıştır. (Nariman Hasanov, "General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı (Muhammed Rahim Han Dönemi)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2021, s. 8).

³⁵⁸ İleride görüleceği üzere, bu ifadenin doğruluğuna ilişkin bazı şüpheler söz konusu olabilir. (Fraser, **age**, s.59).

ordularına alındı, büyük bir kısmı öldürüldü. Geri kalanların büyük bir kısmını Deregez³⁵⁹ ve Kelat³⁶⁰ arasında bir yere nakletti, orada onlara bir şehir inşa etti ve Hivenabad adını verdi.

Görünüşe göre Özbekler Harezm'de gerçek gücü elde etmiş olsalar da, yine de ülkenin varisi olan hükümdarları Cengiz Han'ın soyunun bir temsilcisini tahtta tutmaya devam ettiler. Bu göstericiyi seçme ve iyileştirme biçimleri yeterince ilginç olarak tanımlanıyor. Taht boşaldığında, Harezm'in kuzeyindeki ülkede yaşayan ve belki de geleneksel olarak Cengiz Han'ın soyundan geldiğine inanılan Kazaklar (veya *Cossacks*) arasındaki bir aileden bir çocuk alındı ve Ürgenç'e götürüldü. Hemen sandığa veya kaleye kapatıldı. Nafakası için bir ödenek verildiği ve kendisine bir eş sağlandığı, ancak ne dışarı çıkmasına ne de görülmesine izin verilirdi, ne de gelecek nesillerinden herhangi birinin onun sefil durumuna geçmesine izin verilirdi. Özbeklerin, baş atalıkları gerçek otoriteye sahipti; tüm devlet işlerini han adına yürütüyorlardı. Divanda önemli bir mesele ortaya çıktığında, usulüne uygun olarak saraya giderler ve içeri girdiklerinde, davayı tutsak hükümdarın önüne koydukları anlaşılırdı; hükümdarın dönüşünde kararı usulüne uygun olarak bildirilirdi.

Şehrin Nadir tarafından yıkılmasından birkaç yıl sonra, İnakların³⁶¹ (Özbek boylarından biri) reisi Muhammed Emin Han, büyük bir itibar sahibi oldu. Aynı zamanda entrikalarına başarı kazandıran ve planlarını hayata geçirmesini sağlayan bir durum meydana geldi. Estrabad ile Balcan arasındaki çölde yaşayan Türkmenlerden Yomut boyu, diğer boyu tarafından baskı altında kalınca bir kısmı kuzeye, Hive topraklarına doğru göç etti. O zamana kadar iktidarda çok ilerlemiş olması gereken Muhammed Emin Han, bu insanları

³⁵⁹ Eski adı Muhammedabad olan Deregez, günümüzde İran'ın Horasan eyaletinde bulunan bir şehirdir.

³⁶⁰ İran'ın Horasan eyaletine bağlı bir şehirdir.

³⁶¹ Türk Hanlıklarında sıkça gördüğümüz bu ünvan; inal, yinal, inalcık ve inel terimlerinden türeyen Türkçe güvenmek, sığınmak ve inanmak anlamlarına gelmektedir. İnakların hükümdarın mühürdarlığı, nedimliği, müşavirliği, mahrem dostları gibi görevleri vardır. *Mecmuu'l Erkam*'da inaklar küçük inak "inak-ı hurd" ve büyük inak "inak-ı kalan" olarak ikiye ayrılmış olup küçük inakın görevi hükümdara gelen raporları açarak münşiye vermekti; büyük inak ise hanın emirlerini rütbesiz kişilere ileterek nasıl kararların alındığını iletmekle görevli idi. Hive Hanlığı'nda atalıklardan sonra gelen makam sahiplerine ve hanların yakın çevresine mensup kişilere denk gelerek boy beyi karşılığıdır. Ayrıca hanlıkta Özbek boyu liderlerine de inak denildiği belirtilir. XVIII. yüzyıl kaynaklarından Ubeydullahname'de, Ubeydullah Han'ın (1702-1711) koşbegi makamın büyük inak Tatakuli'ye vererek makamın tek bir kişide topladığı; aynı zamanda inakların hükümdarın güvenliğini sağlamak amacıyla birliklerin komutasını üstlendiği kaydedilir. (Ükten, *age*, s. 93; Ahmet Taşağıl, "İnak", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, DİA, İstanbul 2000, s. 255-256; Yuri Bregel, "İnak", *Encyclopedia of Islam*, Supplement, C. XII, Brill, Leiden 2004, s. 419). Burada inaklardan Özbeklerin bir kolu olarak bahsedilmesi, Özbeklerin dört boya bölündükten sonra bunların içlerinden Kongrat boyu kurucusu Muhammed Emin'in, inak ünvanını kullanması ve daha sonra arkasından gelenlerin (İvaz, İltüzer vs.) aynı şekilde inak unvanı kullanmaları dolayısıyla inaklardan bir Özbek kolu olarak bahsedilmesi muhtemeldir.

nezaketle karşıladı, reislerine hediyeler verdi ve geri kalanına bir bölgede toprak tahsis etti. Devletin tebaası oldular. Han'a güçlü bir şekilde bağlandılar. Böylece büyük ölçüde güçlendi ve kendi boyunun yardımıyla, kendisini tüm boyların reisi olarak tanıyana kadar Özbek reislerinin gücünü kırdı, bazılarını öldürdü ve geri kalanını başka şekilde elden çıkardı.

Muhammed Emin Han'ın yerine geçen oğlu İvaz İnak, Özbekleri ezmek ve Yomutlar'a lütufta bulunmak konusunda babasının örneğini takip etti. Ancak onun yerine geçen oğlu İltüzer çok farklı bir politika benimsedi. Özbekleri Yomutlar'ın küstahlığından korurken, iki boy arasında bir uzlaşma sağlamaya çalıştı, ancak boşuna. Aslında, aldığı önlemler muhtemelen tedbirsizceydi, çünkü Yomutlar'a karşı özellikle sertti. Bir keresinde bir Özbek'den hırsızlık yaptığı tespit edilen bir adamın burnuna açılan bir delikten geçirilen bir iple pazar yerinde dolaştırılmasını emretti. Bu durum karşısında kışkırtılan Yomutlar o kadar şiddetli davrandılar ki, davranışlarından tiksinen İltüzer onlara topraklarını terk etmelerini emretti. Bu emir üzerine Yomutlar'ın reisleri toplandılar. Onlar da gecikmeden emre itaat etmeye karar verdiler. Çünkü onlara göre; Han bize karşı o kadar düşmanca bir eğilim gösterdi ki, aşiretimizden bireyleri yaraladı ve sakatladı, büyük olasılıkla onları tamamen kırmadan, hatta yok etmeden rahat etmeyecek. Bu nedenle, bir kez daha Estrabad'a doğru yola çıktılar. Bu süre içinde Özbekler güçlerini yeniden kazanmaya, reisleri de hanlığın ayrıcalıklarını ihlal etmeye çalıştılar; ta ki Han, onların bu davranışlarından telaşlanıp Yomutlar'a bir mektup gönderene ve Yomutlar'da onun sözünü dinleyip tekrar egemenlik alanlarına dönene kadar.

İltüzer, bundan bir süre sonra, iki kardeşiyle ve üç bin adamıyla birlikte Buhara topraklarını yağmalamaya gitti, ancak bu amaçla Ceyhun' u geçtikten sonra, Şah Haydar'ın birliklerinden bir grup tarafından karşı karşıya geldi ve bu hareket sırasında aceleyle geri çekilmek zorunda kaldı. Ne yazık ki nehri tekrar geçerken, askerlerinin çoğuyla birlikte öldü. Yerine kardeşi Muhammed Rahim Han geçti ve egemenliğini sürdürmeye devam etti. Buhara ile kardeşinin ölümünden kaynaklanan kan davasını sürdürdü.

Yaklaşık altı³⁶² ya da yedi yıl önce, Horasan'ın karışık durumundan ve reislerinin hükümdar ailesine olan hoşnutsuzluğundan cesaret alan Muhammed Rahim Han, bir orduyla çölü geçerek Deregez yakınlarındaki bir kaleyi kuşattı. Kürtler genel çıkarı

³⁶² Bu Han'ın Horasan'ı birden fazla kez işgal etme girişiminde bulunmuş olması muhtemeldir. Bay Muravyev 1813'teki bir işgalden bahseder. Bu Kürdistan seferi, hem zaman hem de yer bakımından kesinlikle farklıydı: Muhtemelen 1815 civarında gerçekleşmişti. (Fraser, **age**, s. 62).

korumak ve düşmana karşı koymak için Deregez'de bir kuvvet topladı. Ancak çölden geçerken acı çeken ve Kürdistan şefleri tarafından kendisine katılma umudunu hayal kırıklığına uğratan Han, geri çekilmesi konusunda biraz endişeliydi. Şeflerinden bazılarını anlaşılmaya gönderdi ve her iki taraf da Kaçarlardan eşit derecede nefret ettiğinden, ortak düşmana karşı birleşmelerinin, birbirlerini zayıflatıp onun avı haline gelmelerinden daha akıllıca olacağını bildirdi. Temsilinin şefler üzerinde o kadar etkisi oldu ki, Muhammed Rahim Han kendi adına kuşatmayı kaldırırken, Baum'³⁶³lu Sedat Han, Han'a katılmak ve onu Kürt liderlerinin dostane niyetlerine ikna etmek için iki yüz silahlı ve atlı adamla gönderilirken, düşündükleri saldırıdan vazgeçtiler.

Han, elçilerini büyük bir onurla kabul etti ve ona bir hilat hediye etti. Ancak reislerinin bizzat kendisini ziyaret etmesini umduğunu belirtti. Bunu yapmak istemediler, ancak onu ele geçirmesine yardım edecekleri Meşhed'e ilerlemeye teşvik ettiler. Sedat Kuli, Han'ı rahatlatmak ve rehberlik etmek için Sultan Meydanından Beder Han'ı yüz atlıyla gönderdiler. Ne var ki karşılıklı bir güvensizlik vardı ve bu da büyük olasılıkla Kürt şeflerin ortaya çıkmamasından dolayı Meşhed'i kurtardı. Muhammed Rahim Han onların niyetlerinden şüphelendi ve ilerlemek yerine, kalışının ikinci gününde Beder Han'ı yakaladı. Onu ve arkadaşlarını hapsedti, aynı zamanda atlarını ve teçhizatlarını ele geçirdi. Deregez kalesine sonuçsuz bir girişimde bulundu ve hemen ardından esirlerini de yanına alarak Hive'ye doğru çekilmeye başladı.

Bu geri çekilişte Han çok acı çekti, çok sayıda adam ve hatta deve susuzluktan ve yorgunluktan öldü. Esirlerine karşı davranışı cömertlikten uzaktı. Bununla birlikte, Beder Han'a biraz iyilik gösterdi, çünkü mükemmel bir satranç oyuncusuydu. Han, onunla oynamak için sürekli onu çağırdı, ancak reisin belirsiz ve kaprisli mizacından dolayı sürekli hayatından endişe ettiğini söylüyor.

Bu olaydan iki ya da üç yıl sonra, İran hükümdarı, Kürdistan reislerini yok etmekle tehdit ettiğinde; bu ihtimal karşısında telaşa kapılanlar, yardım istemek için Muhammed Rahim Han'a bir elçi göndererek ona saygı göstermeyi ve ülkenin egemenliğini onun ellerine teslim etmeyi teklif ettiler. Sürekli olarak egemenlik alanını genişletme arzusunda olan bu hükümdar, hâlâ Horasan'a özlem dolu gözlerle bakıyor ve daha iyi bir şey istemiyordu. Bu eyalete yapılacak bir saldırıda başarıya ulaşmanın mümkün olduğunu düşünerek elçiyi

³⁶³ Kürdistan eyaletidir. (Fraser, **age**, s. 138).

büyük bir ihtiramla kabul etti, ona şeref elbisesi giydirdi ve elinden gelen her türlü yardımı yapacağına dair güvence verdi.

Bununla birlikte, İran hükümdarı, niyet edilen birliktelikten haberdar oldu ve böyle bir düşmanı ülkeye çekmek istememesinin yanı sıra, barış istemek için başka güçlü nedenlere de sahip olduğundan, Kürtlerle müzakerelere girdi; kısa bir süre sonra ülkeyi boşalttı. Böylece amaçlarına ulaşan ve telaştan kurtulan reisler, Horasan'a böylesine kuşkulu bir gücün girmesini istemediler. Bu nedenle elçilerine şu açıklamayı yapmaları için talimat gönderdiler. Muhammed Rahim Han'a açıklamalarını ve kendi paylarına, bu hükümdarı böylesine belirsiz bir emrin masraf ve tehlikesine maruz bırakmak istemediklerini, bu nedenle Horasan'ı işgal etme düşüncelerini bir kenara bırakmasını rica ettiler. Ne mektup ne de açıklama Han'ın hoşuna gitmedi ve elçiye hapsederek, Kürtleri intikam almakla tehdit etti. Reisler, onu yatıştırmak ve elçilerinin serbest bırakılmasını sağlamak için geçici bir çözüm düşündüler. Han'a, hükümdar ailesinin zulmünden bıktıklarını, ona bağlılıklarını devretmekten başka bir şey istemediklerini, ancak Feth Ali Şah'ın³⁶⁴ yaşamı boyunca böyle bir girişimin sonuçlarının belirsiz olduğunu söylediler. Ne var ki, bu hükümdarın sağlığı kötüydü ve çok geçmeden atalarının yanına döneceğinden pek kuşku duyulmuyordu. O zaman, kuşkusuz ardından gelecek sıkıntılar içinde onların yardımıyla Horasan'ı istila edebilir ve kendisi için istediği yerleri kolaylıkla ele geçirebilirdi. Geçmişteki başarısızlıkların hatırlanmasıyla güçlenen bu akıl yürütme, Han üzerinde kötü bir etki yaratmış olmalı ki, elçilerine şeref elbisesi giydirdi ve onu hediyelerle uğurladı.

O zamandan beri, Muhammed Rahim Han Horasan'ı istila etmeye teşebbüs etmedi. Ancak birkaç yıl önce³⁶⁵ Teke Türkmen boyuna kızarak bir ordu topladı. Çölü geçerek onlara saldırdı ve onları tepelere kadar takip etti. Burada Rıza Kuli Han'dan ve sanırım Bucnurd'dan³⁶⁶ Nucuf Ali Han'dan destek aldılar. Bu seferde Han, askerler için yüklü miktarda deveye su yükledi, ancak bu önlem büyük bir sefaleti önlemeye yetmedi. At ve deve kaybı çok büyük oldu.

Muhammed Rahim Han'ın karakteri çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Bazıları tarafından zalim, açgözlü ve huysuz bir deli olduğu, davranışlarını düzenleyecek ya da öfkeli

³⁶⁴ Asıl adı Baba Han olan Feth Ali Şah, 1797 yılında Ağa Muhammed Han'dan sonra Kaçar Hanedanlığı'nın tahtına oturmuş ve otuz yedi yıl hüküm sürmüştür. (Abdolvahid Soofizadeh, **Kaçar Döneminde Osmanlı ve İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 56).

³⁶⁵ Bu keşif Bay Muravyev tarafından 1813'ten hemen sonrasına tarihlendirilmiştir. Çeşitli yazışmalardaki açıklamalar beni birkaç yıl daha geç bir döneme yerleştirmeye teşvik ediyor. (Fraser, **age**, s. 64).

³⁶⁶ İran'ın kuzey Horasan eyaletidir.

tutkularını dizginleyecek tutarlılığı ya da ilkesi olmadığı; zalim hükümdarlığını herhangi bir komşu hükümdarın daha yumuşak yönetimiyle memnuniyetle değiştirecek olan tebaası tarafından nefret edildiği belirtilir. Başkaları tarafından, iyi bir mizaca ve iyi huylara sahip, katı ama ilişkilerinde adil, egemenliklerini en iyi ve en mantıklı şekilde düzenleyen ve tüm tebaası tarafından sevilen mükemmel bir hükümdar olarak adlandırılır. Bu farklı anlatımlarda, birinde çekilen acılardan, diğerinde ise verilen lütuflardan kaynaklanan önyargıların uç noktalarını okumak zor değildir. Gerçek, her zaman olduğu gibi, muhtemelen bu ikisinin arasında yer almaktadır. Beder Han, Han'ın kaprisli öfkesi, her türlü hesaplamanın ötesinde, bir gün bir kişiyi iyiliklerle dolduran ve ertesi gün yeterli bir neden olmaksızın onu öldüren tam bir deli olduğunu doğruladı. Böylece insan hayatı onun varlığında güvensiz ve hatta değersizdir. Kişisel olarak cesur olduğunu kabul etmekle birlikte, iyi bir kılıç ve mızrak kullanıcısı ve iyi bir binici olması dışında, davranış ve askeri beceri açısından tamamen eksik olduğunu, ancak şu anda kendisini taşıyacak bir at bulamayacak kadar şişmanladığını söyledi. Diyor ki, han sağduyu sahibi olsaydı, bugün Horasan'ın ve çevresindeki birçok ülkenin hükümdarı olabilirdi. Adalet, belli bir dereceye kadar, ona da izin verir ve bunu kanıtlamak için, hanın Horasan'a ve Teke boyuna karşı seferlere katılan her bireye, hizmet sırasında gerçekten kaybedecekleri develerin veya atların bedelini vaat ettiğini ve buna göre, yolda ölen hayvanların kuyruklarını getiren her adama para veya aynı olarak tüm değerini ödendiğini söyler. Beder Han, askeri gücünden büyük bir küçümsemeyle söz ediyordu. Askerler yeterince cesur, ama her türlü düzenlemeden yoksunlar; kentlerin tahkimatı berbat. Hanlığın teçhizatını son derece fakir ve kaba olarak tanımladı. Muhammed Rahim Han'ın gözüne girmeyi başaran Beder Han, Hive'de yaşarken serbest bırakıldı ve böylece birçok gözlem fırsatına sahip oldu. Konuşmalarından bunu iyi değerlendirdiği anlaşıyordu. Yine de, ilk başta maruz kaldığı şiddet ve kayıplar nedeniyle hana karşı önyargılı olduğundan ve onun karakterini sert bir şekilde yargılayıp tanımladığından şüphe edilemez.

Kürt reislerinin elçisi Molla Murad Ali yaklaşık iki yıl boyunca Hive'de kaldı. Bu sürenin bir kısmında tutsaktı, ancak büyük bir kısmı boyunca özgürlüğün ve saygının tadını çıkardı. Böylece sadece bilgi edinmek için iyi fırsatlara sahip olmakla kalmadı, aynı zamanda üstün yeteneklere sahip bir adam olarak bunları iyi kullanması muhtemeldir. Han hakkındaki tanımında daha az sertti, ancak genel olarak Beder Han'ın tutarsızlığı ve öfkesinin şiddeti hakkındaki açıklamasını doğruladı. Genellikle söylendiği kadar kana susamış olduğuna inanmadığını söyledi. Yine de hiç kimsenin onun yanında kendini

güvende hissedemeyeceğini, çünkü en yaygın uluslararası yasalar konusunda cahil ya da dikkatsiz görüldüğünü, yabancı ve misafir karakterlerinin onun yanında kutsallığını yitirdiğini ve ülkesinin durumu sonuçlarını kolaylaştırdığı için, en ufak bir şüphenin ne yargılama, ne inceleme ne de temyiz olmaksızın hapis, esaret ya da ölüm için yeterli bir neden olduğunu söyledi.³⁶⁷ Tüccarların genel olarak Han hakkında, sohbet ettiğim diğer kişilerden daha olumlu düşüncelere sahip olduğunu gördüm; ancak aralarında bile büyük bir duygu farklılığı vardı. Hasan Cah Mervi hem han hem de yer hakkında en olumlu açıklamayı yaptı, ancak (anlatının akışı içinde bu kişiden bahsedilmesinden de anlaşılabilir gibi), diğerlerinin çok sert olduğu kadar onun da çok taraflı olduğuna inanmak için nedenler vardı.

Muhammed Rahim Han'ın hayatta iki kardeşi daha vardır; biri kendisinden büyük olan ve Hazarasp'da yaşayan Kutluk Murad, diğeri ise daha küçük olan Muhammed Nezir Han'dır. Üç oğlu var: Allahverdi Töre, Muhammed Yar Töre ve adını öğrenemediğim bir başkası.

Devlet memurları Özbek boyları arasından seçilir ve bunlara atalık,³⁶⁸ mihterler³⁶⁹ ve koşbegi³⁷⁰ denir. Birincisi, Şah Niyaz'ın reisi olduğu devlet danışmanları gibi görünüyor,

³⁶⁷ Han'ın karakteriyle ilgili bu anlatımın, orada esareti sırasında o kadar çok acı çekmiş olan Bay Muravyev tarafından ne kadar güçlü bir şekilde doğrulandığını belirtmek ilginçtir ki, ona en koyu tonları verenler arasında yer almasının şaşırılacak olmaktan başka bir şey olmadığını belirtmek ilginçtir. Topluluğun kanunsuz tanımı ve Han'ın karakterinin olduğu dar tiyatro: tebaasının büyük çoğunluğu gibi bu tür insanları zorlamak ve gasp edilmiş bir otoriteyi desteklemek için güçlü önlemlerin gerekliliği; bu amaçları sertlik ve hatta zalimlikten başka yollarla gerçekleştirme konusundaki deneyimsizlikten kaynaklanan cehalet; Muhammed Rahim Han'daki bu kaprisli, tutarsız ve kana susamış davranışı, onun mizacında alışılmadık derecede kötü huylu olduğunu varsaymaksızın, bir dereceye kadar açıklayabilir. (Fraser, **age**, s. 65).

³⁶⁸ Türk dillerinde “*dede, baba*” anlamında “*ata*” sözcüğünden türeyen atalık, Moğol sonrası dönemde Orta Asya da var olan bir unvandır. Atalıkların Buhara, Hokand ve Hive Hanlığı'nda önemli nüfuza sahip olduğu bilinmektedir. Bu kişilerin, hükümdarın danışmanlığını yapan, şehzadelerin siyasi ve idari eğitimi ile ilgilenen, bulunduğu toprakları yönetme gibi görevleri vardır. Ebu'l Gazi Han Meclisi oluşturduğunda meclise, Harezm'de bulunan dört boya atalık ünvanı vermiştir. Bunlar; “Uygur-Nayman, Kiyat-Kongrat, Mangıt- Nukuz ve Kanglı-Kıpçaktır”. Bunlar daha sonra *ulu atalık* ünvanı almıştır. Ulu atalık da, hanın atalığı anlamındadır. Türk-İslam Devletlerinden Selçuklularda *atabeg*, Osmanlı da ise *lala* ya karşılık gelmektedir. (Yuri Bregel, “Atalık”, **Encyclopedia of Islam**, Supplement, C. XII, Brill, Leiden 2004, s. 96; Çelik, **agt** s. 80; Ükten, **age**, s. 81; Yalçinkaya, **agt**, s. 97).

³⁶⁹ Mihter, savaş ve barış zamanında hazineye sorumludur. Kaynaklarda mihterin, ülkenin güneyinden sorumlu olduğunu ve han sefere çıktığında baş şehirde kaldığı kaydedilir. N. Muravyev mihterler hakkında; Han'ın yanında en yüksek itibar ve saygı sahibi olduğundan, elli yaşını aşmış bu kişinin yabancı devlet işlerini idare ettiğini belirtir. (Nikolai Vladimirovich Khanikoff, **Bokhara: Its Amir and Its People**, İngilizceye çev. Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London 1845, s. 242; Çelik, **agt**, s.76).

³⁷⁰ Burada bahsedilen Muhammed Rıza'nın koşbegi olup askeri rütbeye eş değer olduğundan bahsedildiğinden kaynaklarda geçen *kuşbegi* kavramı ile karıştırılmamalıdır. Zira kuşbegi terimi av kuşlarından sorumlu avcıbaşdır. *Kuşbegi* ise emirden sonra gelen en yetkili kişi olup hanla birlikte savaşa katılan ve askeri birliklerden sorumludur. Ayrıca Hive hanlığında bu görevi elinde bulunduran kişinin nüfus sayımından, savaş sonunda yerilen boyların göç ettirilmesinden sorumlu olduğu belirtilir. (Ükten, **age**, s. 89; Çelik, **agt**, s. 78; Yuri Bregel, “Kosh-Begi”, **Encyclopedia of Islam**, Vol. V, Brill, Leiden 1986, s. 272-273).

ikincisi, reisi Yusuf olarak adlandırılan bakan veya vezir ile eşdeğerdir ve reis koşbegi, sanırım, askeri general rütbesine eşdeğer, Muhammed Rıza'dır.

Bu kadar kötü organize olmuş ve yönetimleri düzensiz devletlerin gelirleri hakkında anlaşılır bir açıklama elde etmek her zaman zordur; Hive'nin ki hakkında çok net bir bilgi edinemedim. Molla Murad Ali bana, vezir tarafından kendisine, Eels (İller-İlâtlar)³⁷¹de dâhil olmak üzere tüm ülkenin nüfusunun yaklaşık üç yüz bin aile olduğu ve bunların her birinden hanın grup başına yaklaşık iki Irak tümeni aldığı ve gelirinin yaklaşık altı yüz bin Irak tümeni olduğu bilgisinin verildiğini söyledi. Beder Han'ın ve bir başkasının anlattıkları hemen hemen aynıydı.

Bu hükümdarın askeri gücü farklı şekillerde ifade edilmiştir. Daimi ordusunun on iki ila otuz bin süvari arasında olduğu tahmin edilmektedir. Büyük olasılıkla görevde olmasa bile sürekli olarak on iki ila on beş bin süvariye sahip olabilir, ancak üzerinde nüfuz sahibi olduğu boylar arasında kısa sürede bu sayının iki katını veya ihtiyaç halinde kırk bin kişiyi toplayabilir. Ancak bunlar dış savaş için hiçbir şekilde etkili olmayacaktır; görevde tutulanların büyük bir kısmı hana ait atlara bindirilir. Savaşta ölen ve seferlerde kaybolan tüm atların onun tarafından değiştirilmesi bir kuraldır.

³⁷¹ Hussun Cah Cerni ve bir başkası tarafından bana aktarılan, Hive ye bağlı Eels (il'lerin)veya göçebe boylar aşağıdaki gibidir:

Yomut:15,000, Göklen:20,000, Çovdur (Oğuz):20,000, Kalpak:30,000, Kazak:40,000, İğdir: 15,000, Sarık: 15,000, Özbek: 40,000: Toplam 195,000 ailedir. Çovdur, Muhammed Rahim Han tarafından Ceyhun'un diğer sınırlarından getirildiği söylenir. Bu boylardan bazılarının abartılmış olması muhtemeldir. Göklenlerden herhangi birinin Hive'ye ait olduğunu belirtmek bir hata gibi görünmektedir. Ancak ifadeyi, gerçekliğine veya doğruluğuna özel bir değer atfetmeden, aktarıldığı şekliyle veriyorum. (Fraser, **age**, s. 66). Çovdur, Çavundur veya Çavuldur Türkmenleri, Oğuzların Üçok koluna mensuplardır. XVIII. ve XIX. yy da Mangışlak ve Üst Yurt da yaşadıkları belirtilen Çovdurların, Rus Çarı I. Petro (1682-1725) zamanında Kalmuklar tarafından Kuzey Kafkasya'ya götürülmüşlerdir. Bulundukları bölge dolayısıyla da *Stavrapol Türkmenleri* denilmiştir. Vámbéry; Çovdurların, Hazar ile Aral denizinin güneyinde yaşadıklarını, sayılarının on iki bin çadır olduğunu ve başlıca alt bölümleri ise Abdal, Sakar, Esenlu, Karaçovdur, İğdir, Bozacı, Buruncuk ve Şeyh olduğunu belirtir. 1821'de batılı seyyah Muravyev onları, Çovdur-Esen İli olarak kaydetmiştir. Batılı seyyahlar sayılarının altı ila on iki bin çadır arasında değiştiğini belirtirler. (Ebu'l Gazi Bahadır Han, **age**..., s. 360; Şahsi, **agt**, s. 437; Sümer, **age**, s. 140; Vambéry, **age**, s. 303). İğdir, Çovdurların alt bölümlerinden biri olup onlara tabiidirler. Sarıklar ise daha önce bahsettiğimiz Ersarı boyunun mensup olduğu Salurların, Taşkı Salur (Dış Salur) koluna bağlı olup Horasan ve Mangışlak da yaşamaktadırlar. Vámbéry sayılarını sekiz bin çadır olarak belirtmiştir. (Vambéry, **age**, s. 305). Eels, Eelhant ya da Illeyaut, her şekilde yazıldığı için, İran'ın göçebe boylarını tanımlayan terimdir. Eel, Farsçada tekildir, Eelhaut ise çoğul. Bu nedenle İngilizcede Eelhauts yanlış olacaktır. Farsça tekili benimsemenin ve çoğul yapmak için İngilizce s sonlandırmasını kullanmanın en istisnasız yol olduğunu düşündüm. (Fraser, **age**, s. 82). Eels, olarak bahsedilen bu İngilizce terim, Türkçede "il" kelimesi Arapça terminolojisine göre çoğulu ilât olan aşiretler anlamındadır. Buradaki İller yani ilâtlar, İran'da göçebe veya yarı göçebe boylar için kullanılan terimdir. (Lambton, **agm**, s. 75-78).

Hive'nin bugünkü durumunda beş ana şehir vardır; Hive, hükümdarın veya hanın, başkenti ve yaşadığı yer. Ürgenç, Hazarasp, Zercaun ve Pitnak³⁷²; diğerleri daha az önemli birçok büyük köy olabilir.

Hive şehrinin yaklaşık Nişabur büyüklüğünde olduğu, iyi bir nüfusa sahip olduğu ve dört ila beş bin aileyi barındırdığı belirtilmektedir. Etrafı bir duvarla çevrilidir, ancak bu duvar çok harap durumdadır. Evler genel olarak, kalıcı yerleşim yerlerinden ziyade çadır görünümündedirler; çoğunlukla ahşaptan ya da kille sıvanmış sazlardan inşa edilmişlerdir. Türkmenlerin çadırlarını örtmek için kullandıkları aynı tür numudlarla örtülmüşlerdir. Han bile böyle bir çadırdan yaşar. Onun han divanı ya da dinleyici salonu, toprak zemin üzerine serilmiş bir hasır ve üzerine birkaç sade beyaz numud serilmiş, herhangi bir halı ya da başka bir süsleme içermeyen daha büyük boyutlarda bir başka çadırdır.

Bir zamanlar kalabalık ve müreffeh bir kasaba olan Ürgenç, büyük ölçüde harap olmaya yüz tutmuş olsa da, Amu Nehri'ne yakınlığının özellikle teşvik ettiği bazı ticaretten hala yararlandığı söyleniyor.

Asya'nın bu bölgesinin tarihinde ve mücadelelerinde sık sık adı geçen Hazarasp, çok kalabalık olmasa da büyük bir şehirdir. Bir zamanlar iyi tahkim edilmiş, ancak şimdi hem duvarlar hem de evler çürümeye yüz tutmuştur. Bununla birlikte, Han'ın ağabeyi Kutluk Murad İnak'ın meskeni olarak hizmet veren güçlü bir kale hala vardır. Onunla en iyi ilişkilere sahip olduğu ve tüm büyük devlet olaylarında kendisine danıştığı söylenir. Hazarasp, suları kendisini çevreleyen Amu Nehri'nin kıyısında yer alır. Hive'den bir günlük, Ürgenç'den de aynı mesafeden biraz daha uzaktır; böylece bu üç kasaba birbirleriyle neredeyse eşkenar bir üçgen oluşturur. Geriye kalan iki kasaba olan Zercaun ve Pitnak hakkında kesin bir bilgim yok.

Hive'ye bağlı yerleşim alanlarının kapsamı hakkında net bilgi edinmek kolay olmamıştır: En geniş anlatılar onu Ceyhun kıyısındaki bir şeritle sınırlandırır. Bu şeridin uzunluğu, sadece İllerin (ilâtlar 'ın) yaşadığı bölgeler de dâhil olmak üzere, iki ila üç yüz mili geçmez ve hiçbir yerde genişliği elli milden fazla değildir. Bunun ekili kısımları kasabaların çevresiyle ve özellikle de birkaç fersah için ülkenin köyler, bahçeler ve mısır tarlalarıyla yoğun bir şekilde süslendiği, anlatılan Hive ile sınırlıdır. Bu verimlilik tamamen yapaydır. Ceyhun'dan açılan ve Hive'nin çok ötesinde ülkeyi çeşitli yönlerde kesen kanalların sulamasına bağlıdır. Bu şehrin kendisi nehirden getirdikleri sularla çevrilidir. Muhammed

³⁷² Günümüzde Özbekistan'ın Harezmi iline bağlı bir eyalettir.

Rahim Han'ın kendisi de bu tür bir iyileştirme konusunda çok şey yapmıştır. Bu kanalların kullanımı at ve insan hizmetine verilmiş, ayrıca öngörülen vergilerin ödenmesi üzerine serbest bırakılmıştır. Çöl, Hive'nin güneyinde ve batısında çok uzak olmayan bir mesafede başlar, bu nedenle bu küçük dairenin kuzey ve güneyindeki tarım arazileri, nehrin yakın kıyılarıyla sınırlı olmalıdır.

Hive çevresinde önemli miktarda ipek ve pamuğun yanı sıra mısır da yetiştirilmektedir. Her iki ürün de hammaddelerin yanı sıra Ruslar tarafından Astrahan'dan mal karşılığında alınan eşyalara dönüştürülmektedir. Etraftaki bahçelerde, başta üzüm ve kavun olmak üzere, türlerinin en iyisi olduğu söylenen çeşitli meyveler üretilmektedir.

Hive halkı, İranlı muhbirlerim tarafından çok medeniyetsiz bir ırk olarak tanımlanıyor. Ev alışkanlıkları, yemekleri ve yemek yeme tarzları kaba ve iğrenç.³⁷³ Sadece han değil, tüm vekilleri ve soylularının büyük bir kısmı, hantal ve göbekli adamlar oldukları için, Perslerin iştahlarına düşkünlüklerini hayretle izlediler. Toplum kademeleri arasında çok az tören ya da ayırım gözetirler. Şefler ve seyisler, kesinlikle efendi ve hizmetçi olmadıklarında, neredeyse gelişigüzel bir şekilde birlikte ayakta durur ya da otururlar. Genelde çizme giyerler ve ayakkabı giyen az sayıdaki kişi de, halı kullanılmayan bir odaya girdiklerinde onları çıkarmayı nadiren akıl eder, yere sadece düz beyaz numudlar sererler. Han'ın huzurunda kimse oturmaz, ancak divan hanı ya da dinleyici salonu herkese açıktır; büyük küçük ayırt edilmeksizin bir arada durur, dilekçelerini verir ya da gerektiğinde adalet isterler.

Hive'deki Özbeklerin giysisi, beyaz pamuklu kumaştan bir gömlek ve pantolondan oluşur. Bunların üzerine mavi, kırmızı ve gri çizgili ipek kumaştan iki ya da üç elbise giyilir; hepsi göğüs kısmı açıktır. Böylece (genellikle olduğu gibi) kuşak gevşek olduğunda, (İranlı arkadaşımın da gözlemlediği gibi) göğüs ve göbek çok uygunsuz bir şekilde açıkta kalıyor. Başa geniş tepeli koyun derisinden bir başlık giyiliyor. Han, kıyafetiyle tebaasından pek ayırt edilemez ama özel günlerde sarığına küçük bir mücevher takar, beyaz gömleğinin üzerine altın işlemeli bir Özbek elbisesi giyer. Atının başındaki altın ve mücevherlerden oluşan bir tutam, tek asalet nişanıdır.

³⁷³ Fraser'ın eseri, sadece onun bakış açısını ve değerlendirmelerini değil, aynı zamanda yanında bulunduğu İranlıların değerlendirmelerini de içerir. Bir ülkenin sınırları içinde yaşayan bir ırkı, toplumu, konargöçer halde yaşadıkları için medeniyetsiz olarak tanımlamak yersizdir. Zira konargöçer ve yağmaya dayalı bir iktisadi yapıda yaşamak verimsiz bir coğrafya adına zorunluluktur. Ayrıca yemek tüketme alışkanlıklarına dair değerlendirme bulunmak; küçümsemekten, aşağı görmekten bir başka şey değildir. Çünkü yemek tüketme anlayışı kültürün bir parçasıdır. Kültür ise bir topluma mahsus inanış, duyuş, inanışını oluşturan temel yapısıdır. Bundan dolayı kültür eleştiriye kapalı bir olgudur.

Kadınları güzel ve alımlıdır. Çölde yaşayan Türkmenler gibi giyinirler; başlarına yüksekçe bir başlık takarlar. Başlarına kolay tarif edilemeyecek kadar çok süs takarlar ve bir mendil örterler. Gömlekleri ve pantolonları, uzun elbise ya da cübbeleri erkeklerinkinden farklı değildir.

Ruslar uzun zamandır Hive ile ticari ilişkilere sahipti. Bu ilişkileri çeşitli şekillerde ve amaçlarla güçlendirmeye çalışıyorlardı. Astrahan'dan sonra Bakü Salyan, Derbend ve Lenkeran limanlarına sahip olmaları, onlara Hazar Denizi'nin seyrüseferine ve ticaretine bütünüyle hâkim olma imkânı vermiştir. Hırslı hükümetleri tüm kıyılara sahip olmayı son derece arzulamaktadır. Doğu tarafında bir yerleşim kurmayı uzun zamandır düşünüyorlar. Öğrenebildiğim kadarıyla birkaç noktada kale inşa etmeye çalıştılar. Bunların başlıca olanları Astrabad'dan çok uzak olmayan Ak Kale veya Ak Tepe ve Etrek' in birkaç mil kuzeyinde Yomut Türkmenleri topraklarında, Ruslar tarafından Krasnovodsk³⁷⁴ olarak adlandırılan Balkan körfezinde veya onunla bağlantılı bir liman veya noktada ve yine daha kuzeyde Mangışlak körfezinde bir adadır.

Persler tarafından başka birkaç yerden daha bahsedilmiştir, ancak bunlar daha önce bahsedilen isimlerdeki hatalardan kaynaklanmış olabilir.

Rus hükümeti tarafından bu sahili ve ülkeyi incelemek üzere birden fazla keşif heyeti gönderilmiş, ancak hiçbiri kayda değer bir başarı elde edememiştir. Son olarak yukarıda sıkça bahsedilen Hive görevinde bulunan Bay Muravyev eşlik etti. Yakın zamanda yayınlanan ve Fransızcaya çevrilen eserinin üslubundan, Rus hükümetinin amaçları yeterince açıktır. Astrabad'ın kuzeyindeki Türkmen boylarını, teşvik ettikleri ticari ilişkiler bozulmasın ya da övünme üzerine karakollar kurduklarında boyların kendileri telaşlanmasın diye uzlaştırmaya çalıştılar. Aynı girişimi Hive hükümdarı için de yaptılar. Aynı zamanda, bu devletin yerel ve siyasi durumu hakkında, uzlaşma yollarının başarısız olması halinde, önce sahilde bir dayanak noktası, sonra da Hive'nin kendisini güç kullanarak ele geçirmek için fırsatı kullanmalarını sağlayacak belirli bir derecede bilgi edinmektir. Yazar eserinde, Doğu ticaretinin büyük bir kısmının (ona göre) bu devlete akacağı bir antreponun Rusya için önemine işaret etmekle kalmıyor, aynı zamanda ülkenin zayıf noktalarını ve işgalin ne kadar kolay gerçekleştirilebileceğini de keşfediyor.

³⁷⁴ Ruslar tarafından adlandırılan Krasnovodsk, *kızıl su* anlamına gelmektedir. Türkmenistan'ın 1991'de bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte liderleri Saparmurad Niyazov (1991-2006) buraya *Türkmenbaşı* adını vermiştir.

Arkalarında deniz ve Astrahan’a iki günlük yelken mesafesinde bir ikmal³⁷⁵ limanı varken, Hazar Denizi’nin doğu kıyısında, ya Balkan’da ya da Mangışlak’da, ortak bir yönetimle sadece Hive’yi ele geçirmekle kalmayıp, elinde tutabilecek ve daha büyük girişimler için proje ve hazırlık yapabilecek bir kuvvet geceleyin kurulacaktır.

Bu kurak bozkırlarda bir ordunun ilerlemesinin önündeki en büyük engel su eksikliğidir. Bay Muravyev’in anlattığına göre, Krasnovodsk’dan Hive’ye yaptığı yolculukta yaklaşık on altı gün geçirmiştir. Bu mesafe, onun hesabına göre, yaklaşık yedi yüz verst³⁷⁶ ya da yaklaşık beş yüz mildir ve bu yolculuk sırasında birkaç gün boyunca sürekli olarak içilebilir su bulunmamıştır. Astrabad’dan Hive’ye kervanlarla seyahat eden ve kendileriyle konuştuğum Persler, bu mesafeyi on sekiz ya da yirmi günlük bir yolculuktan fazla tahmin etmiyorlardı; bunun Balkan’a kadar olan kısmı sekiz gün sürüyordu. Bu ifadeye ne kadar itibar edileceğini söylemek zor, ancak farklı zamanlarda birbiriyle bağlantısı olmayan üç saygın kişiden bilgi aldım ve her biri bu yolculuğu birden fazla kez yapmıştı. Rus elçisinin niyetini anlayan Türkmen rehberlerinin, Bay Muravyev’i uzun ve zorlu bir yoldan götürmeye ikna edilmiş olması mümkündür.

Bay Muravyev ve İranlı muhbirlerimin tahminlerine göre, Hive ile Mangışlak arasındaki mesafede daha da büyük bir tutarsızlık var. Bu subay sadece yolculuğun bir ya da iki yerinde, çoğunlukla tatlı su bulunmayan çöllerden geçerek otuz gün sürdüğünden söz eder, ancak güzergâh ya da özel bir açıklama yapmaz. Ülkeyi ve ticareti iyi bilen beş farklı kişi, her biri altı fersah ya da yaklaşık iki yüz elli millik, yaklaşık on günlük bir yolculuk olduğunu tahmin etmekte hemfikirdi. Şüphesiz yol üzerinde su kıtlığı olmasına rağmen, toprağın büyük bir kısmı tuzlu ya da kumlu çöldür, yine de ülke, sürülerini bozkırlarda otlatan göçebe Türkmen boylarının meskûnudur. Kervanlar Hive ile Mangışlak Körfezi arasında sürekli olarak geçip tekrar geçmektedir. Bu hesaplara göre, bu ismin ovası, Balkanların güneyine kadar uzanır ve (Bay Muravyev’in de belirttiği gibi) Ata boyundan Türkmenler yaşıyordu. Tamamen hayvancılıkla uğraşırlar, sürülerinin ürünleriyle geçinirler, çok sayıda at, deve, koyun vb. beslerler ve sütlerinden bir miktar tereyağı yaparlar. Diğer gereksiz ürünleriyle yılda iki kez Hive’ye tahıl almaya giderler. Mangışlak körfezinin bir göle benzediği, denizle sadece dar bir girişle bağlantı kurduğu ve

³⁷⁵ İkmal terim anlam olarak bir askeri veya kurumun teçhizatının, tedarik, bakımının ve her türlü işlemin yapıldığı faaliyetlerdir.

³⁷⁶ Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 verst 1066,8 metredir.

bu körfezde ya da gölde Rusların üzerine bir fabrika ya da kale inşa etmek istedikleri bir ada olduğu anlatılmaktadır.

Bu anlatılara ne derece itibar edileceğini belirlemek mümkün değil, ancak bunlardan şu kadarının çıkarılabileceğini düşünüyorum. Hive'nin Ruslar tarafından işgali, eğer buna karar verirlerse, ciddi bir zorluk teşkil etmeyecektir ve şu anki politikalarına göre, bu girişim muhtemelen çok uzak olmayan bir zamanda yapılacaktır.

Avrupa ile Hindistan arasındaki ticaretin niteliği son birkaç yıl içinde büyük bir değişime uğradığından, bu ulusun amacı gerçekten de ticari açıdan önemsiz bir büyüklüğe sahip değildir; ancak Hindistan ticaretinin çok önemli bir bölümünü bu kanaldan kendilerine yönlendirme beklentileri gerçekten de hayal ürünü gibi görünebilir. Şu anda ticareti yapılan hacimli malların denizden başka bir yolla taşınması olanaksızdır, ancak yine de, yağmaya ve fahiş vergilere karşı güvenliğin sağlanabileceği bu bölgedeki herhangi bir antrepoya büyük miktarda değerli ürün çekilebilir. Çevredeki ülkeler, ilgili topraklardan daha az tehlikeli bir geçişe izin verecek şekilde yerleşmiş bir durumda olsaydı, büyük ölçüde artabilirdi. Söz konusu ileri görüşlü ve hırslı hükümetin, bu kaba ve çöl ülkelerinde, böylesine arzu edilen bir amacı gerçekleştirmeye yetecek bir etkiye sahip olma umudunu ne kadar taşıdığını araştırmak şu anki niyetimiz değil, ancak uzun süredir izlediği politikanın doğası gereği, böyle bir gizli amacın görüş alanında olduğundan şüphe edilemez.

Rusya şu anda sadece Hive'ye değil, Buhara'ya ve Tataristan'ın büyük bir bölümüne, ihtiyaç duydukları Avrupa mallarının büyük bir kısmını sağlamaktadır. Kervanlar Astrahan'dan Orenburg yoluyla bu iki yere giderler, ancak yol uzun ve tehlikelidir, yaklaşık kırk günlük bir yolculuktur. Birçok yerde Hive'nin kuzey ve kuzeybatısındaki bozkırlarda yaşayan Kırgızların ve Kazakların saldırılarına maruz kalırlar: Bu nedenle başlıca ticaret, deniz yoluyla Rus tüccarların mallarını getirdikleri ve Hive' den gelenler tarafından karşılandıkları Mangışlak da yapılmaktadır. Rusya'nın Hive' ye gönderdiği başlıca ürünler arasında demir ve kurşun, kırmızı boya, çeşitli kalitelere baskılı ve düz pamuklular, yünlü kumaşlar ve nakış altın, gümüş, dantel, şeker, çatal bıçak takımı, ateşli silahlar, cam eşyalar, duka altınları ve kürkler. Karşılığında, Buhara'dan ham ve mamul ipek, ham deri, pamuk, siyah kuzu derisi, eski paralar, antikalar; Badahşan'dan lapis lazuli ve yakut, Meşhed'den turkuaz, Kaşmir'den şallar ve çevre ülkelerden çeşitli ürünler alırlar.

Rus mallarından ve tüm ticari mallardan alınan vergi yüzde iki buçuktur. Hive tüccarları, malları üzerindeki Rus vergilerinin çok daha ağır olduğundan şikâyet etmektedirler. Belki de bu yanlış bir beyan olabilir.

Hive'nin dış ticaretinin önemli bir kolu, yağma seferleri sırasında çevre ülkelerden ele geçirilen kölelerin ticaretinden kaynaklanmaktadır. Hive ve Buhara bu talihsiz insanların satıldığı başlıca pazarlardır. Teke Türkmenleri ve Yomutlar, İran'la sözde barış içinde olsalar da ve hatta Hive'nin çevresindeki boylar, mesafe çok uzak olsa da, bu ülkenin topraklarına saldırırlar, köylerin sakinlerini ya da karşılaştıkları yolcuları götürürler ve onları Hive' de pazarda yük hayvanları gibi satarlar. Birçoğu bu çarpışmalarda sık sık öldürülür, dahası çölden geçerken yolun yorgunluğu altında ezilir ve düştükleri yerde ölürlar. Susuzluktan işkence görürler, kurtulma umudu olmadan havanın tüm zorluklarına maruz kalırlar, geri kalanlar sefil bir esaret³⁷⁷ hayatı yaşarlar ya da zengin ailelere ait oldukları biliniyorsa, arkadaşlarının güvencesiz çabalarıyla rahatlatılmak için ağır fidyelerle tutulurlar.

Diğer taraftan, Kırgızlar ve Kazaklar kendi sınırlarında ya da kervanlarla Orenburg'a, Buhara'ya ve hatta Hive'ye giderken Rusları esir alırlar ve onları satmak için bu şehre götürürler. Bu şekilde esaret altında tutulanların sayısına ilişkin çeşitli anlatımlar vardır. Birçok saygın kişi bana, Hive ve bağlı bölgelerindeki İranlı kölelerin sayısının, yetişkin erkek nüfusundan daha fazla olduğunu ve genellikle yüz elli ila iki yüz bin kişi arasında tahmin edildiğini söyledi. Rus esirlerin³⁷⁸ sayısının on iki ila on beş bin arasında olduğunu söylediler. Söylediklerine göre, on ikiden on beşe kadar çok sayıda kölesi olmayan ev yokmuş. Çalışan sınıfın büyük bölümünü oluştururlar, toprağın büyük bölümünü işlerler ve kasabaya akın ederler. Huzursuzluk çıkaranlara verilen ağır cezalar, silahlı adamlar tarafından korku içinde tutulmaları, silahsız olmaları, evleriyle aralarına giren düşman boylar tarafından geçilen uçsuz bucaksız çöl bozkırlarını hatırlamaları ve son olarak,

³⁷⁷ Bununla birlikte, bu kölelerin durumunun ilk başta muhtemel görüldüğünden daha az dayanılmaz hale geldiği kanıtlanmıştır. (Fraser, **age**, s. 71).

³⁷⁸ Astrahan'da kırk yıldan fazla bir süre yaşamış olan bir kişi bana, İmparatoriçe Katerina'nın saltanatının sona ermesinden hemen önce, prensesin Buhara ve Hive' ye, ne kadar Rus esirin esaret altında tutulduğunu tespit etmek için gönderdiğini ve sonuçta Buhara'da 60.000 kişinin bulunduğunu, Hivedekilerin sayısının çok fazla olmasına rağmen hatırlayamadığını söyledi. İmparatoriçe, esirlerin tamamının serbest bırakılması gerektiği ve reddedilmesi halinde bir tehdit ekledi. Özbek hükümdarların cevabı, "Gelin ve onları alın" oldu; bunun üzerine hükümdar, Astrahan'da iddiasını desteklemek için bir ordu topladı ve yürüyüşlerinde ilerlemişlerdi ki, aynı anda bir haberci, hanımlarının ölüm haberini ve halefinin, dış savaflara girmeye niyeti olmadığı için karargâhlarına dönmeleri emrini getirdi. Bu nedenle talihsiz esirlerde kölelikte kaldılar. (Fraser, **age**, s. 71).

aralarında bir işbirliği sağlayacak bir şefin olmaması bile, onların özgürlüklerini yeniden kazanmaya ve anavatanlarına dönmeye teşebbüs etmelerini engellemeye yeter.

Ancak bu kölelerden bazıları sanayi sayesinde ve sahiplerinin lütfuyla önce kendi özgürlüklerini satın alır, sonra da yüksek servet sahibi tüccarlar haline gelirler. Dostum **Hussun Cah Cermin** de böyleydi. Kabul etmek gerekir ki, onlara çoğu zaman efendilerinin karakterinden ve esirleri üzerinde sahip oldukları hakkın doğasından beklenmeyecek derecede hoşgörülü davranılır; ancak istisnalar ne olursa olsun, durumları genellikle içler acısıdır. Bu ülkede kölelerin durumu için uyandırılan o övgüye değer sempatinin ortasında Tataristan bozkırlarında can çekişen zavallı esirlerin, durumları ne yazık ki kurtuluş umudunun ötesinde olsa da, paylarını alacaklarından şüphe edilemez. Çok istekli bir ulusun tehlikeli hırsını kontrol etmek ne kadar önemli olursa olsun, insanlık, Hive'deki esir ticareti gibi barbarlıkla dolu bir sisteme bir son vermek için Rus davasına başarı dilemeye meyilli olacaktır.

Rus elçiliği ve amaçları hakkında yerliler ne düşündüğünü öğrenmek eğlenceli olabilir. Estrabad'ın yerlisi olan ve Bay Muravyev'in Hive'de kaldığı süre boyunca orada bulunan ve dönüş yolunda kafilesine eşlik eden saygın bir İranlı bana, elçiliğin amaçlarının, ticaretin korunması için Mangışlak'da bir Rus kalesi inşa etmek için izin almak, tüccarlarının Hive'nin tüm bölgelerine güven içinde gidip gelmelerine izin vermesini, Han'ın kontrolü altındaki göçebe aşiretleri esir almaktan veya Rus tebaasını satmaktan alıkoymasını, aynı zamanda yabancılar tarafından Hive'ye getirilebilecek olanların satışını yasaklamasını ve son olarak Han'ın Rus hükümetinin üstünlüğünü kabul etmesi, kendisini onun koruması altına sokması ve ona bağlılık yemini etmesi beklendiğini söylüyordu.

Elçi, yeterince kayıtsız bir şekilde karşılandığını, yirmi gün ya da bir ay boyunca Hive'den biraz uzakta bir bahçede esir tutulduğunu ve orada Han ile tek bir görüşme yaptığını, bu sırada cevabını aldığını ve bu amaçla izin verdiğini belirtti. Ticaretle ilgili olarak; gemiler, gelip gidebilirlerdi. Rus esirlerin ticaretiyle ilgili olarak daha önce olduğu gibi, (gözlemledi), hepsi inançsızdı ve uygulama sonuç olarak yasaldı, bu nedenle bunu önlemek için müdahale etmemeliydi. Rusya'nın üstünlüğünü kabul etme önerilerine gelince, isterlerse ülkeyi kılıç zoruyla kazanmaya çalışabileceklerini ve bu başarıldığında, o zamana kadar değil ama o zaman onları üstleri olarak kabul edeceğini söyledi. Elçi daha sonra altın sırma işlemeli bir elbise ve bir attan oluşan bir hilat aldı ve başka bir görüşme yapılmadan uğurlandı.

2.4.2.Buhara Hanlığı

Ek B- III. BÖLÜM

Maveraünnehr; Farklı Kısımları ve Yönetimleri- Buhara Hanlığı- Sınırları- Hükümdar Şah Haydar- Çöküşünün Tarihi- Karakteri ve Tasfiyeleri- Her zaman ki kıyafet- Zamanının Dispozisyonu, Tanışma Törenleri- Hükümdarın Eşi ve Çocukları- Hükümetin Yapısı- Rütbe Önceliği- Mahkeme Düzenlemeleri ve Kıyafet- Gelirlerin Toplanması- Köy Yönetimi-Gelirin Niteliği ve Kaynakları- Milisler- Beyler ya da Begler- Gelirlerin Harcanması- Askeri Güç- Nüfus- Şehrin, Ülkenin veya Çölün Özbekleri- Evleri- Kıyafetleri- Kadınlar- Evlilik Yaşı ve Törenleri- Tacikler- Türkmenler ve Çöldeki Diğer Aşiretler- Şehirler- Çağ- Mevcut Kapsamı- Kamu Binaları-Su- Zararlı- Doktorlar, Eczacılar- Buhara Ticareti- At Pazarları ve Çeşitli Irklar- Develer- Paralar- Altın Ucuz ve Bol- Senet Yok- İklimler ve Mevsimler- Hasat- Üretimler- Ülkenin Etrafındaki Şehirler- Maveräünnehr'in Güney Bölgeleri-Altın Dağ- Altın Kumlu Nehir- Çağlar- Sikkeler- Semerkand- Eski Şöhreti- Şimdiki Durumu-Timur'un Mezarı- Karşı- Şehr-i Sebz ya da Kış -Kurgan Tepe- Hisar.

Transoxiana ya da Maveräünnehr³⁷⁹ adı altında tanınan ve Özbek Tataristan'ının büyük bir bölümünü kapsayan geniş ülke toprakları birkaç eyalete bölünmüştür; bunlardan bazıları güçlü ve bağımsız hükümdarların egemenliği altındayken, diğerleri bazen bu hükümdarlara bağlı olan, bazen de o an için direnme güçlerine göre kendi bağımsızlıklarını savunan şefler tarafından yönetilmektedir.

³⁷⁹ Transoxiana iki nehir anlamına gelmektedir. Batılı tarihçiler tarafından bahsedilen bu terim Maveräünnehr'den bahsedilmektedir. Maveräünnehr “*nehrin ötesi, öte tarafı, nehrin arkası, Ceyhun'un ötesi*” olarak bahsedilmektedir. Bazı Arap kaynaklarda “*Maveraü'l-Ceyhun, Haytal, Biladü'l-Heyatile*” olarak geçmektedir. Türk yazarlarında ise Çay-ardı olarak da kaydedilir. İslam coğrafyacıları Maveräünnehr hakkında, doğusundan Pamir, Reşt ve doğru bir çizgi üzerinde Huttal'a sınır olan Hint arazisi, batısında Taraz' dan itibaren Farab, Sütkend, Semerkand'a tabi Soğd, Buhara tarafından Harezm'e ve Harezm gölüne kadar uzanan yay halindeki çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar ülkesinin kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz' a kadar uzanan düz bir çizgi üzerindeki Karluk topraklarının, güneyinde ise Badahşan ve Harizm denizine kadar düz bir çizgi üzerinde Ceyhun nehrinin yer aldığı ve Huttal'ın da Maveräünnehr'e dahil olduğunu kaydeder. Yakut el-Müşrik'te, Turan Maveräünnehr'in tamamının Eftalitlerin (Akhunlar) ülkesi olduğu bildirilir; Mesûdi ise, bu toprakların içinde bulunduğu yere *kuşan* adını verir. (Çelik, **agt**, s. 16; Osman Gazi Özgüdenli, “Maveräünnehr,” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXVIII, DİA, Ankara 2003, s. 177-180; Emel Esin, **İslamiyet'ten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 155; britannica.com/place/Transoxania, Erişim: 30 Mart 2023; Ebu'l- Fida Coğrafyası, **age**, s. 370; İbn Havkal, **age**, s. 347; Ramazan Şeşen, **age**, s. 160).

Durumu bu kadar değişken olan bir ülkede, nominal bölünmeleri bile tespit etmek kolay değildir; her birinin gerçek durumunu tanımlamak daha da zordur; ancak tespit edebildiğim kadarıyla, son zamanlarda yedi tanedir ve bunlar aşağıdaki gibidir:

Buhara Hanlığı Hükümdarı Haydar Şah'tır.

Hokand ya da Fergana Hanlığı Reisi Ömer Han'dır.

Ura-Tepe³⁸⁰ bölgesi Muhammed Han'a bağlıdır.

Şehr-i Sebz³⁸¹ bölgesi ve eyaletleri Niyaz Beg'e bağlıdır.

Hisar³⁸² bölgesi Seyid Beg'e bağlıdır.

Kubadiyan³⁸³ şehri ve kasabası Murad Ali Beg'e, Kurgan Tepe³⁸⁴ Yar Beg'e bağlıdır.

Bu bölümler arasında Buhara, hem güç hem de genişlik bakımından açık ara en önemlisidir. Bu hanlığın yaşanabilir kısmı, esas olarak çevrelendiği ve büyük ölçüde sınırı olarak kabul edilebilecek olan çöle oranla küçüktür. Batıda ve kuzeybatıda Hive ya da Harezm'den bu şekilde ayrılır. Türkmen ve Karakalpak boylarının çadırlarıyla ince bir şekilde yayılmış geniş çöl arazileri, kuzeye ve kuzeydoğuya doğru uzanır ve sadece Seyhun ya da Jaxartes³⁸⁵ tarafından bölünür; doğuda Hokand ya da Fergana ve Hisar tarafından sınırlandırılır; Ceyhun ya da Amu'nun, aktığı dağlarla birlikte güney sınırını oluşturduğu söylenebilir.³⁸⁶ Bununla birlikte, tüm Asya devletleri gibi, topraklarının genişliği gücüne göre değişir; doğal sınırlarının çok güçlü bir şekilde işaretlenmediği yerlerde, kesin sınırlar zorlukla sınırlandırılır.

³⁸⁰ Günümüzde bir kısmı Özbekistan bir kısmı ise Tacikistan sınırları içerisinde bulunur. Taşkent ve Hocend yolu üzerinde olan ve adı XVI. yy kaynaklarında Ura-Tübe veya Ura-Tepe olarak geçen şehrin, Babür'ün aktardığına göre eski ismi Usruşna, Usruştı veya Usruştur. (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, **Baburnâme (Vekayi)**, Doğu Türkçesinden Çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006, s. 12; Çelik, **agt**, s. 40).

³⁸¹ Kaynaklarda ismi *Keş* ya da *Kiş* olarak geçer ve Farsça "*yeşil şehir*" anlamına gelmektedir. Yeşilliği ve verimliliği ile bilinen şehir Buhara'ya 40, Semerkand'a ise 30 fersahtır. Ayrıca Emir Timur'un (1336-1405) doğduğu şehirdir. (Çelik, **agt**, s. 34).

³⁸² Barthold'un ifadesine göre Moğollar geldikten sonra kurulan şehir, Şehr-i Sebz'in güneydoğusunda yer almaktadır. Kaynaklarda ismi Hisar (Gissar) olarak geçerken bazı kaynaklarda ise Hisar-ı Şadman olarak geçmektedir. Hisar bölgenin ismi olup, Hisar-ı Şadman ise bölgenin merkezine verilen isimdir. Şehir Kâfirnihân nehri etrafında kurulmuş olup nehir, şehrin ortasından geçerek Amu Derya'ya akar. Bundan dolayıdır ki verimli topraklar mevcuttur. (Çelik, **agt**, s. 36).

³⁸³ Günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Seyyah, filozof ve şair olarak bilinen Nâsır-ı Hüsrev'in doğduğu yerdir.

³⁸⁴ Günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer alır ve resmi adı Bohtar'dır.

³⁸⁵ Ortaçağ kaynaklarında "*Jaxartes*," İslam kaynaklarında ise "*Seyhun*" olarak geçen nehir, Sır Derya'dır. Nehir Amu Derya nehrinin de doğduğu Tanrı Dağlarından doğarak, Hokand ve Hocend'i geçtikten sonra Aral Gölüne dökülmektedir. (Çelik, **agt**, s. 21).

³⁸⁶ Ancak Şehr-i Sebz, Buhara ve Ceyhun arasında kesişir. (Fraser, **age**, s. 75).

Hükümdar her Doğu devletinde en önemli unsuru oluşturduğundan, Buhara hakkında söyleneceklerle, Hükümdarı Şah Haydar'ın karakteri ve hükümetinin niteliği hakkında bir açıklama ile başlamak ve daha sonra başkent ve hanlığın diğer başlıca şehirleri veya bölümleri hakkında tespit edilen ayrıntıları; genel olarak ülke ile ilgili ilgi çekici başka ne varsa okuyucunun önüne koymak uygun olabilir. Hükümdarın tahttaki selefleri ve kendi atasının tahta çıkış koşulları hakkında aşağıdaki bilgileri, hükümdarın Meşhed'de yaşayan kardeşi Emir Nasreddin'den aldım. Esas olarak ailelerinin Cengiz Han'dan geldiğini kanıtlamak amacıyla verilmiştir. Bu nedenle ilginç olaylardan yoksun, basit bir soyağacı ayrıntıdan biraz daha fazlasıdır. Üzülerek belirtmeliyim ki, bilgime ulaşan bu türden birkaç olgu, onunla iç içe geçemeyecek kadar yetersiz ve kopuktur. Ancak Emir'in anlatısının³⁸⁷ büyük bir kısmı, özellikle de daha yakın tarihli olaylarla ilgili olan kısmı, aileyi ve tarihini mükemmel bir şekilde tanıyan birçok kişinin ikincil kanıtlarıyla doğrulanmıştır.

Şibani Han, Deşt-i Kıpçak'da ve Hazar'ın kuzey ve batısında, şimdi Rusya'ya tabi olan ülkelerde hüküm süren Cengiz Han'ın soyundan gelen Toktamış Han'ın yerine geçti. Ancak bu ülkelerden Hazar'ın doğusuna sürülünce, ele geçirdiği Buhara'ya çekildi ve burayı başkent yaptı; oradan yavaş yavaş hâkimiyetini Belh, Herat, Merv, Harezm ve Badahşan'a kadar genişletti. Yirmi iki yıl hüküm sürdü ve öldüğünde³⁸⁸ yerine yeğeni Ubeydullah geçti. Ubeydullah amcasının elde ettiği her şeyi elinde tuttu ve buna ek olarak Horasan'ın bir bölümünü ele geçirdi. Bu bölgeler arasında Meşhed'de vardı ve burada büyük bir tahribat yaptı. Halktan çok sayıda kişiyi katletti. Bu Emir yirmi yıldan biraz fazla hüküm sürdü ve varisi olmadığı için yerine Şibani Han'ın kuzeni olan İskender Han geçti. O da seleflerinin kazandığı toprakların tamamını elinde tutmakla kalmadı; oğlu Abdullah Han'ı onların Horasan'daki başarılarını sürdürmesi için gönderdi. Semnan'a³⁸⁹ kadar tahrip etti. İskender Han sadece on iki yıl hüküm sürdü, ancak bu süre zarfında on iki yüz bina inşa ettirdiği söylenir. Yolcuların rahatı için camiler, kervansaraylar ve su sarnıçları yaptırdı. Yerine otuz yıl tahtta kalan Abdullah Han geçti. Oğlu Abdülmümin, sadece altı ay saltanat sürmüştü ki, sarayındaki emirler onu zorbalığa eğilimli bularak ona karşı komplo

³⁸⁷ Bu anlatı esas olarak (Emir ile birlikte Meşhed'de yaşayan) evin bir tür soy tarihçisinden ve Emir'in huzurunda verilmiş ve kelimesi kelimesine aktarılmıştır. (Fraser, **age**, s. 75).

³⁸⁸ Şibani Han, Herat ve Horasan'ı kendisinden alan İranlı İsmail Şah ile yaptığı büyük bir savaşta öldürüldü. (Fraser, **age**, s. 75).

³⁸⁹ Semnan ya da Simnan, günümüzde İran sınırları içerisinde Damgan-Tahran yolu üzerinde bulunan ve Elburz dağlarıyla Deştikevir arasındaki geçiş alanında deniz seviyesinden 1132 m. yüksektir. Kaynaklarda Sengser, Sigsan, Signan, Semina isimleriyle geçmektedir. (Nimet Yıldırım, "Simnân", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXVII, DİA, İstanbul 2009, s. 214).

kurdular ve onu öldürdüler.³⁹⁰ Yerine kuzeni Vali Muhammed geçti. Han, Meşhed'deki kutsal türbenin müftüsü Mirza Ebu Talib'in kızıyla evlendi ve ondan Seyid Nadir Muhammed Han adında bir oğlu oldu. On sekiz yıl hüküm sürdükten sonra, mallarını³⁹¹ artırmadan ya da eksiltmeden öldü; yerine eski bir evliliğinden olan oğlu İmam Kulu Han geçti. Söylendiğine göre; o kadar sade ve çekingen bir mizaca sahipti ve şatafattan o kadar az hoşlanıyordu ki, kendisi için sadece bir at ve hizmetçisi için başka bir at bulunduruyordu. On altı yıl hüküm sürdükten sonra kör oldu ve Belh'de yaşayan üvey kardeşi Seyid Nadir'i çağırarak hükümdarlığı ona bıraktı. Mekke'ye hacca gitti ve orada öldü. Seyid Nadir yirmi dört yıl hüküm sürdü ve büyük hazineler biriktirdi. On iki oğlu vardı; en büyüğü Seyid Abdülaziz Han, çalkantılı ve huzursuzdu. Buhara'daki Özbeklerin reisleriyle ittifak kurdu ve bir vesileyle, babası Herat'a yaptığı bir yolculuktan sonra şehre döndüğünde kapıları ona karşı kapattı ve girişini engelledi. Hükümdar Belh'e çekildi ve Hindistan Hükümdarı Şah Cihan'a³⁹² hükümdarlığı geri alması için ricada bulundu. Bu hükümdar, başlarında kendi oğullarından birinin bulunduğu birlikler gönderdi, ama bunlar yalnızca Hindistan tacı için Belh'i ele geçirmeye gelmişlerdi. Seyid Nadir daha sonra İran'a kaçtı ve burada tahtın ikinci sahibi Şah Abbas³⁹³ onu büyük bir ihtiramla karşıladı ve yönetimi³⁹⁴ geri alması için ona asker teklif etti. Ancak sürgündeki hükümdarın bu çabanın sonucundan korktuğu ve İsfahan'da misafir olarak kalmayı tercih ettiği anlaşıyor.

Bunun üzerine gaspçı Seyid Abdülaziz, Belh'i Hintli istilacılardan geri almak için bir ordunun başında Belh'e doğru yola çıktı. Ancak genç Hint prensi babasının talimatlarına uyarak İsfahan'dan Seyid Nadir'i çağırttı. Şehri onun ellerine teslim etti ve Hindistan'a çekildi. Seyid Abdülaziz o sırada Belh'e ulaşmıştı ve asi oğlunu tuzağa düşürmek isteyen babası, surların içinde bir görüşme önerdi. Bu görüşmede, gerçekte onu yakalayıp

³⁹⁰ Yaklaşık MS. 1587, Hicri 996; Malcolm Tarihi, C.I, s. 525. (Fraser, **age**, s.76).

³⁹¹ Onun döneminde, yaklaşık Hicri 1006 yılında, Horasan'ı işgal eden Özbek ordusu Herat yakınlarında Şah Abbas tarafından büyük bir kayıpla yenilgiye uğratıldı. Malcolm Tarihi, C.I, s. 528.(Fraser, **age**, s. 76).

³⁹² Babür İmparatorluğunun beşinci hükümdarı olan Şah Cihan kardeşleriyle girdiği taht kavgası sonrası, 1628' te başkent Agra'da "Ebu'l-Muzaffer Şehâbeddin Muhammed Sâhib-kıran" unvanıyla tahta geçmiştir. (Cihan Oruç, "Şah Cihan Döneminde Babürlü Devletin Dış Politikası", **Basılmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2019, s. 77).

³⁹³ Şah Muhammed Hüdabende'nin yerine Ekim 1587 yılında Safevi tahtına 17 yaşında oturan Abbas Mirza, tahta geçtikten sonra Şah Abbas lakabını almıştır. 1587-1629 yılları arasında tahta kalan Şah Abbas kendi dönemi boyunca devletin iç ve dış meseleleri ile uğraşmıştır.(Cihat Aydoğmuşoğlu, **Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)**, Berikan Yayınları, Ankara 2013, s. 34).

³⁹⁴ Sir John Malcolm' un *İran Tarihinde*, C. I, s. 581. Durumlarda bazı küçük farklılıklar olsa da, bu olayla benzerlik göstermektedir. Seyid Nadir'in ölümünün İran'da gerçekleştiğinden ve Meşhed'e defnedilmeyi talep ettiğinden bahseder: Bir Özbek'in ve dolayısıyla bir Sünni hükümdarın böyle bir talepte bulunmuş olması pek olası değildir. Evinin tarihçisinin doğru olması ve ömrünü tamamladığı Mekke'ye hacca gitmiş olması daha muhtemel görünmektedir. (Fraser, **age**, s. 76).

öldürmeyi tasarlayarak, yeri ona bizzat teslim edeceğine söz verdi. Ancak oğlu bu oyuna gelmedi; babasına tehditkâr bir cevap gönderdi. Onu hain niyetleriyle suçladı ve yerinin derhal ele geçirilmesini talep etti. Kendi zayıflığının farkında olan baba, gece karşı kapıdan kaçtı ve Mekke'ye çekilerek bir yer inşa etti. Hayatının geri kalanında burada yaşadı ve kardeşi tarafından gömüldü. Abdülaziz daha sonra Belh'i hükümetinin merkezi yaptı; daha önce Buhara'da on altı yıl hüküm sürdükten sonra burada otuz yıl hüküm sürdü. Bu sırada yaşlanmış olan kardeşi Süphan Kulu Han'ı Buhara'dan çağırttı; hükümetin dizginlerini ona bırakarak babasının adımlarını takip ederek Mekke'ye gitti ve orada öldü. Süphan Kulu Han yirmi dört yıl boyunca hükümdarlığını sürdürdü. Ölümünden sonra Buhara'da yerine küçük oğlu Ubeydullah Han geçti, büyük oğlu ise Belh'de hüküm sürdü. Bu ikisi savaşa gitti ve on iki yıl boyunca savaştı. Her ikisi de doğal ölümle öldüğünde, yerine küçük kardeşleri Ebulfeyz Han geçti. Zayıf ve tembel bir yapıya sahip olan, enerji ve yönetme yeteneklerinden yoksun olan bu emir, kısa süre sonra hâkimiyetinin³⁹⁵ büyük bir kısmını kaybetti. Maverâünnehr'in bir kısmıyla birlikte Buhara'dan biraz daha fazlasını elinde tutabildi.

Bu Emir döneminde Nadir Şah, Belh'i ele geçirdikten sonra Buhara üzerine yürüdü. 18 Ağustos 1740'da Ceyhun' u geçti; başkente üç günlük mesafede³⁹⁶ ilerledikten sonra, Han'ın ilerlemesine karşı çıkmaya niyeti olup olmadığını öğrenmek için gönderdi; ancak kendi zayıflığının tamamen farkında olan Ebulfeyz, fatihin kendisini tamamen onun merhametine teslim ettiğine dair güvence verdi. Bunun üzerine Nadir, ailesiyle ilgili sorular sordu ve cevap olarak, hükümdara eş olarak teklif ettiği kızlarından biriyle eşlik etti. Fatihin bir sonraki talebi, Buhara'daki her ev için iki maun buğday ve bir arpa olarak belirlenen belirli bir sübvansiyondur. Buhara maunu, Pers veya Tebriz maununun altmışı ağırlığındadır. Ebulfeyz, ya talebin anlamını yanlış anladı ya da istilacıyı memnun etmek ve uzlaştırmak için, Nadir'in şaşkınlık dolu sorularına, ülkesindeki anlamlarına göre anlaşmalarının şartlarına dürüstçe uyduğu cevabını vererek, eski ölçüyle ölçülen tahıl miktarını gönderdi. Bu uzlaşmacı tavır İran hükümdarının sert zihninde öylesine olumlu bir etki yarattı ki, hükümdarın tahtını elinde tuttuğunu teyit ederek ve başkente bile girmeden Buhara topraklarından ayrıldı.

³⁹⁵ 1736' da (Hicri 1149) ordusu Karşı yakınlarında Nadir Şah'ın oğlu Rıza Kulu Mirza tarafından büyük bir katliamla yenilgiye uğratıldı. Sir W. Jones' in *Mirza Mehdi Tarihi Çevirisi*, C.5, s. 266. (Fraser, **age**, s. 77).

³⁹⁶ Mirza Mehdi, dört fersah yaklaşık on altı mil uzaklıkta olduğunu aktarıyor. Sayfa. 327. (Fraser, **age**, s. 77).

Bu sırada Buhara'daki devlet görevlileri arasında, Mangıt boyundan Rahim Han adında biri vardı. Bu kişi, hükümdar için bir endişe ve kıskançlık nesnesi olacak kadar burada popüler hale gelmişti. Nadir'i, kendisini kısa bir süre sonra Dağıstan'a götürmesi için ikna etti. Fakat bu kişi o kadar kurnaz ve idareciydi ki, İran Şahı'nın gözüne girmeyi başardı; hatta ondan, Buhara'nın asıl Emiri Ebulfeyz Han'ın kontrolünde vali olarak hareket etme yetkisine sahip olduğu bir görev aldı. Hiç şüphe yok ki, hüküm süren Emir, artık asayı sallamak için uygun görülüyordu. Uzun yıllar boyunca onun hükümetinin aktif bir aracı olan Rahim Han, insanların güvenini tamamen kazanmıştı ki; şimdi efendisini tahttan indirmek için geri döndüğünde, herkes tarafından desteklendi. Ebulfeyz Han'ın zayıf bir direnişinden sonra ele geçirildi ve öldürüldü.

Rahim Han on iki yıl hüküm sürdü. Bu süre zarfında güçlü yönetimini, yalnızca son zayıf hükümdarlık dönemindeki çalkantılı veya hoşnutsuz olan egemenlik alanlarının bazı kısımlarını düzene sokmakla kalmadı, aynı zamanda selefinin kaybettiği bazı kısımları da geri kazandı. Sadece bir kız çocuğu bırakarak erkek varisleri olmadan öldü. Rahim Han'ın amcası, büyük saygınlığa ve öneme sahip bir soylu olan, aynı zamanda Şibani Han'ın soyundan gelen ve bu nedenle Ebulfeyz Han'ın yok olan ailesiyle akraba olan Danyal Beg, şimdi ortak rıza ile Buhara tahtına yükseltildi. Rahim Han'ın kızı, ünlü Şah Murad veya Beggy Jan³⁹⁷ olarak bilinen oğlu Emir Masum ile evlendirildi. Danyal Beg kendisinden beklenenleri hayal kırıklığına uğrattı. Zayıf bir prens olduğunu kanıtladı ve yirmi dört yıl süren hükümdarlığı sırasında devleti düzensizliğe düştü ve büyük ölçüde bozuldu. Yerine geçen oğlu Şah Murad, cesur ve aktif bir emir olarak babasının kaybettiği her şeyi geri aldı. Topraklarının sınırlarını bir taraftan Sır veya Seyhun nehrine, diğer taraftan Amu'nun ötesine kadar genişletti. Belh'i Afganlardan ve Merv'i İran tarafındaki valisi Bayram Ali Han'dan geri aldı; ikincisini yok etti ve o zamandan beri ıssız kaldı.³⁹⁸

³⁹⁷Begî Can. Şehzadenin adı Emir Masum'du, ancak tahta geçtikten sonra, bu olaya eşlik eden talihli koşullar sonucunda, Şah Murad veya "*istenen kral*" unvanını aldı. Beggy Jan, babası tarafından kendisine verilen tanıdık bir lakaptı; Beggee, Beg'in kısaltılmış haliydi. Lord ve Jan, İngilizce "hayatım" ifadesine eşdeğer, sevgi dolu bir ektir. (Fraser, *age*, s. 78).

³⁹⁸ Sir J. Malcolm'un değerli *İran Tarihinin* ikinci cildinde, bu hükümdar ile ilgili çeşitli ilginç ayrıntılar bulunabilir. Alıntılanan otoritelerden ve konuyla ilgili kendi araştırmalarımın sonucundan, bunların genel olarak doğru olduğundan şüphem yok. Karakterindeki önemli noktalar, gerçek ya da etkilenmiş büyük dini sadeliği, yaşamının sadeliği, hükümetinin niteliği, askeri ya da daha doğrusu yağma seferleri ve genel politikası, Meşhed'deki oğluyla ve bu konuda çok iyi bilgilendirilmiş diğer kişilerle yaptığım konuşmalarda doğrulandı. Ancak hükümdarlığının daha ayrıntılı bir anlatımı için gerçek kaynakları toplamak için yeterli fırsatım ya da aracım yoktu. Bu nedenle, metinde sadece emirin dikte ettiklerinden yazılanları ekledim ve konuya ilgi duyabilecek okuyucuları, çok daha büyük ve daha eğlenceli ayrıntılarla ele alındığı bahsettiğim esere yönlendiriyorum. (Fraser, *age*, s. 79).

Şah Murad on altı yıl hüküm sürdü; tahta oğlu Haydar Töre, şimdiki adıyla Şah Haydar geçti. Şah Murad'ın yedi kardeşi vardı: Rüstem Beg, Fazıl Beg, Muhammed Beg, Ömer Koşbegi, Muhammed Hüseyin Beg ve bir aptal olan Muhammed Ali Beg. Hükümdarın ölümü sırasında Rüstem Beg ve aptal, sandıkta ya da sarayda, diğerleri ise şehirdeydi. Sarayı ve hazineyi ele geçirme girişiminde bulundular, ancak meşru varisi destekleyen halk tarafından karşı çıkılınca kaçtılar. Sadece Rüstem Beg ve aptal kaldı. Babasının ölümünü öğrendiğinde Karşi³⁹⁹de bulunan son hükümdarın en büyük oğlu Haydar Töre, gecikmeden başkente geldi; soyluların ve halkın desteğiyle tahtı ele geçirdi. Tacın güvenliğini sağladıktan sonra, çoğunu esir alıp öldürdüğü,⁴⁰⁰ asi amcalarını takip etmekte vakit kaybetmediği; ancak Buhara'da kalan Rüstem Beg ve aptalın zarar görmeden orada yaşamasına izin verildi.

Şah Murad'ın üç oğlu vardı: Haydar Töre, Seyid Muhammed Hüseyin Töre ve Nasreddin Töre'dir. İkincisi, babasının ölümü sırasında Semerkand⁴⁰¹ valisiydi. Ancak hayatı için

³⁹⁹ “Evkyrgan” adıyla bilinen Karşi şehri, Araplar tarafından “Nesef,” İranlılar ise “Nahşeb” olarak adlandırmışlardır. Şehrin kuruluşu XIV. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Aynı yüzyılda Moğol Kebek Han ve Kazan Han kendilerine birer saray yaptıkları ve sarayın şehirden uzak bir mevkide olduğu için bu mevkkiye “saray” anlamına gelen “Karşi” olarak adlandırmışlardır. Karşi şehri Buhara'nın güneydoğusundadır. Şehr-i Sebz'den yaklaşık 165 kilometre batıda, Kaşka Derya nehri kenarındadır. Şehir Emirliğin en önemli ikinci ticaret, endüstri ve siyaset merkezi olarak bilinmektedir. Ticaret de bu kadar önemli olmasını sebebi Afgan Türkistan'ına giden kervanlar burada geçmektedir. Günümüzde ise şehir, Özbekistan da Kaşkaderya yönetim merkezinin bulunduğu şehirdir. (Süleyman Merdanoğlu, Nasriddin Muhammediev, **Özbekistan Kılavuzu**, Özbekistan Altın Miras Vakfı, Ankara 1997, s. 72-73; Çelik, **agt**, s. 32).

⁴⁰⁰ Bu kardeşlerden biri, bana söylediğine göre, çok suçlu olduğu koşullar altında affedildi. Beggy Jan'ın Merv' i kuşattığı ve yok ettiği sırada, Vali Bayram Ali Han öldürüldü; karısı ile ailesi Buhara'ya esir olarak götürüldü. Oğullarından biri olan Muhammed Hüseyin Han, hükümdarın ve şimdiki hükümdarın gözünde büyüdü; ancak ailesinin yok edilmesinin intikamını alma umudunu sürekli beslediği anlaşıyor. Hükümdarın gözünü korkutmak için Meşhedli Mirza Hidayatullah'a bir mektup yazarak, mahkûmiyetinin ardından Şia inancını terk ettiğini ve Sünni inancını benimsediğini bildirdi. Bu mektubun hükümdarın eline geçmesine özen gösterdi. Böylece hükümdarın güvenini kazandıktan sonra, bir ziyafetten dönerken onu öldürmek için kardeşlerinden biriyle (adından emin değilim) komplo kurdu, ancak plan, uygulamaya konulacağı gün deşifre edildi ve her ikisi de kaçtı. Muhammed Hüseyin Han'a ne olduğunu bilmiyorum, ama hükümdar yaşadığı Şehr-i Sebz'e götürüldü, affedildi ve nafaka olarak o kasabanın yakınında bir köy verildi, birkaç yıl önce burada öldü. Bu durumu Meşhed' deki Emir Nasriddin Mirzadan öğrendim.(Fraser, **age**, s. 79).

⁴⁰¹ Asıl önemini 1371 yılında Timur' un şehri başkent yapmasıyla alan ve Buhara şehrinden sonra gelen Hanlığın en önemli şehri olan Semerkand, M.Ö. 535 yılında Pers hükümdarı Cyrus tarafından Zerefşan nehrinin güney kısmında yüksek bir mecca da kurulmuştur. Şehir Buhara'nın 240 kilometre doğusuna yer almaktadır. Çinlilerin Kang-Li olarak adlandırdığı şehir, eski yeri bulunduğu yerden 2,5 kilometre uzaklıkta olup Kale-i Efrasyap olarak belirtilmektedir. Şehrin yeryüzündeki dört cennetten biri olduğunu belirten şair ve ulemalar, bağ ve bahçelerinin olduğunu, havasının ve suyunun güzel olduğunu aktarmaktadırlar. Ayrıca mimari olarak medrese ve türbelerin birçoğu burada bulunmaktadır. Toprağının verimliliği ve suyun bolluğunun Zerefşan Nehri'nden açılan kanallar sayesinde olduğu bilinmektedir. Bu durum da şehrin ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. Çin, Rusya, Hindistan, Afganistan ve İran'dan gelen mallar sayesinde önemli bir ticaret güzergâhı haline gelmiştir. Şehirde Tacikler, Özbekler, Kırgızlar, Araplar, Afganlar ve Türkmenler yaşamaktadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik, **agt**, s. 30-31; Seda Yılmaz Vurgun, “XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)”,**Basılmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2013, s. 63; Seda Yılmaz Vurgun, “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1/1 (2016), s. 138-15). Şehrin nüfusunun Meyendorf

endişelendi ve belki de bu nedenle, halen kaldığı Hocend'⁴⁰²de bulunan Ömer Han'ın himayesine kaçtı. Nasreddin Töre, babasının sağlığında Merv'in yönetimini bir görev olarak almıştı ve bu görevde yaklaşık on altı yıl kaldı. Bu sürenin sonunda, Hanın kulaklarını isyan hikâyeleriyle, kardeşinin kulaklarını da hayatına karşı yapılan uygulamalarla dolduran ortak düşmanların kötü niyetleri sayesinde, kardeşine karşı çıkması durumunda yardım almak için Meşhed Emiri ile entrika çevirmeye ikna edildi. Ama hayal kırıklığına uğrayınca, Merv'de daha fazla kalmaktan korkarak ve on dört yıldır misafir olarak kaldığı, rütbesine göre oldukça silik ve muhtaç durumda olduğu Meşhed'e kaçtı.⁴⁰³

Şah Haydar yumuşak, barışçıl ve hırssız bir mizaca sahiptir; hayırsever, adil ve hatta bağnazlığa varan bir dindarlığa sahiptir. Bu son nitelik gerçekten de karakterinde o kadar güçlü bir özellik oluşturur ki, tebaası ve yabancılar ondan bir hükümdardan çok bir derviş ya da dindar olarak söz ederler. Babasının aşırı titizliğini uygulaması da, yine de giysisi, sofrası ve donanımı en basit türdendir; ilki genel olarak düz beyaz ya da devetüyyü rengindedir, ikincisi çoğunlukla sebze yemeği ve ekmekten oluşur, çok az hayvansal gıda vardır; ayrıca her gün oruç tutar ve geceleri uyanıktır. Bu sadeliği o kadar ileri götürdüğü söylenir ki, özel harcamalarını, Yahudilerin Müslüman inancına geçmesiyle topladığı parayla sınırlar; bu paranın özel bir kutsallık taşıdığına inanır. Sonuç olarak, bu tür din değiştirmeleri sağlamak için hiçbir zahmetten kaçınmaz. Saatlerce, hatta günlerce insan içine çıkmadan, meditasyona ya da çalışmaya dalar. Edebiyatın çok büyük bir teşvikçisidir. Buhara'nın öğrenme ve bilgili insanlar için sahip olduğu isim, Şah Haydar'ın hükümdarlığı altında hiçbir şekilde azalmamıştır. Gerçekten de, onun sarayında bir derviş ya da bir molla olmanın bir asker ya da soylu olmaktan çok daha iyi olduğu yaygın bir yorumdur. Babası gibi, davaları dinlemek ve karara bağlamak amacıyla açık toplantılar düzenler; bu sistemin

50.000; Schuyler ise 30.000 olduğunu belirtmişlerdir. Vambery şehrin dış görünümünü beğenmediğini ancak toprak ve verimliliğinin diğer Türkistan eyaletlerinden üstün olduğunu belirtir. Hanikov şehrin altı kapısı olduğunu aktarır. Bunlar; Dervaze-i Buhara, Dervaze-i Paikobah, Dervaze-i Hazreti Şah-ı Zinde, Dervaze-i Kalendar Han, Dervaze-i Suzan Giran ve Dervaze-i Hoca Ahrar. (Baron Von Meyendorf, **A Journey from Orenburg to Bokhara in The Year 1820**, İngilizceye Çev. Captain E.F. Chapman, Foreign Department Press, Kolkata 1870, s. 31; Eugene Schuyler, **Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000, s. 253; Khanikoff, **age**, s. 123).

⁴⁰² Hocend ya da Hucend şehri, Maveräünnehr'in en önemli şehirlerinden olup, günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Seyhun Nehri kıyısında kurulmuştur. (Rıza Kurtuluş, "Hucend", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XVIII, DİA, İstanbul 1998, s. 272-273).

⁴⁰³ Kaçışının koşulları başka bir yerde daha ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.(Fraser, **age**, s. 80).

tüm Özbek Hükümdarları tarafından uygulandığına inanıyorum; ancak özellikle imam rolünü oynamayı, kürsüden halka dinleriyle ilgili konularda nutuk atmayı çok sever.

Hükümdar yaklaşık kırk beş yaşlarında, uzun boylu, yakışıklı, açık ve çiçekli bir ten rengine sahip, biraz sarıya çalan ve yuvarlak bir sakalı var. Başında Özbek şapkası ve Özbek sarığı var; etrafı Arap imamı gibi sarılmış. Vücudunda kısa bir ceket ve üzerinde bir *jame* veya *cübbe*; belinde bir bıçak ve ayaklarında Özbek çizmeleri var. Çok zeki ve güvenilir bir yerli seyyah tarafından verilen, zamanını nasıl değerlendirdiğine dair bir açıklama, bu hükümdarın karakteri, hükümetinin ruhu ve niteliği hakkında adil bir fikir vermek için başka her şeyden daha iyi hizmet edecektir.

Gece yarısı kalkan hükümdar, bir süre kendini sayısız duayı tekrarlamakla meşgul eder. Sabah namazını tekrarladıktan sonra tefsir ve gelenekler üzerine kırk elli âlime okur ve ders verir. Sonra iki dizinin üzerine, yeşil kadife bir masnadın⁴⁰⁴ üzerine oturur ve tüm hanlar hükümdarın önüne ayrı ayrı gelir. Kapıdan geçerken, saygı duruşunda bulunurlar ve yüksek sesle “Selamun Aleyküm” diye seslenirler. Sonra ayaklarının üzerine oturarak yerlerini alırlar. Hükümdarın naibi de “Selamun Aleyküm”ü⁴⁰⁵ iade eder. Hükümdarın huzurunda seyyidler⁴⁰⁶ ve ulema⁴⁰⁷ sağda, Hanlar ise solda yer alır ve ayaklarının üzerinde otururlar. Mecliste hükümdarın karşısında yer alan yere hâkim bey oturmaz. Hükümdarın hizmetçileri sol tarafta, hükümdara yakın bir yerde dururlar. Huzurda bulunan tüm seyyidler, ulema ve hanlar, moda ve renk olarak tek tip kıyafete sahiptir. Hükümdara ilk kez takdim edilen her kişi, Özbek kıyafetini giymelidir.

Hükümdarı beklemeye gelen tüm yabancılar, ancak hükümdar tarafından izin verildikten sonra takdim edilebilirler; takdim törenleri şu şekildedir. Bir cobedar,⁴⁰⁸ onu huzur odasının kapısında kolundan tutar ve hükümdarın önüne, “Selamun Aleyküm” selamını verdiği mesafeye yerleştirir. Daha sonra birkaç adım ilerler; iki hizmetkâr onu kollarından tutarak hükümdarın yanına götürür. Eğer hükümdar elini öpmesi için işaret ederse, öne çıkar ve töreni gerçekleştirir; eğer oturması için işaret ederse, hizmetkârlar onu uygun yere götürür.

⁴⁰⁴ Masnad, hükümdarların oturduğu yükseltilmiş koltuktur. Bir tür taht diyebiliriz.

⁴⁰⁵ Rütbesi ne olursa olsun, gerçek bir müminin “Selamun Aleyküm!” ya da “selam seninle olsun” sözüne karşılık vermek tüm Müslümanların görevidir. Hükümdarın işleriyle çok fazla meşgul olduğu için geçen her şeyle ilgilenemeyeceği düşünüldüğünden, bunu naibi ya da vekili tarafından yapmak için izin alır. (Fraser, **age**, s. 81).

⁴⁰⁶ Hanlığın en önemli iki sınıfından biri olan Seyidler, Hz. Muhammed’in kızları ile evlenen Hz. Osman ve Hz. Ali’nin nesillerinden gelenlerdir. (Vurgun, **agt**, s. 92).

⁴⁰⁷ Ulema adaletin ve dinin başıdır. (Fraser, **age**, s. 81).

⁴⁰⁸ Makam asa taşıyan, asa taşıyıcısı ya da subay: Bu terim özellikle Hindistan’da kullanılır. (Fraser, **age**, s. 81).

Burada oturduktan sonra ellerini "*el hayr*"⁴⁰⁹ (iyilik) ile kaldırır; daha sonra işini belirtir veya dilekçesini verir. Eğer bir Pir zâde (kutsal bir kişi veya bir azizin soyundan gelen) ise, ayrılırken yaklaşık iki yüz tenge⁴¹⁰ hediye alır. Bu şekilde, cömertliğini koşullara göre ayarlar, karşılama dan memnun olan herkesi para ya da ülkenin nadide eşyalarından oluşan hediyelerle uğurlar.

Tanıştırma törenleri sona erdikten sonra, şikâyetleri olan ve her sabah hükümdarın kapısına gelenler, cobedar tarafından öne çıkmaya çağrılır; kendilerini hükümdarın önünde çok uzak olmayan bir mesafede, uygun soruşturmaları yapar ve Kuran'a göre karar verir. Bazı kanun kitapları da hükümdarın yanında, masnadın üzerinde durur. Öğle vakti, beş ya da altı seçkin müfessir, hükümdarın huzuruna çıkar ve edebi tartışmalara girerler. Hükümdarda onlarla birlikte bu tartışmaya katılır ve daha sonra, baş imam olarak, öğle dualarını okur. Ardından, takdim edilmek ya da şikâyet etmek için gelenler, sabahki gibi huzura kabul edilirler. Gün batımından bir saat sonra, gerekli soruşturmada n sonra, devlet ve adalet işlerine karar verir. Daha sonra ikindi namazları için baş imam olarak hareket eder ve akşama kadar tövbe ve oruçlara ait şeyleri okur. Bundan sonra, biraz tatlı ve hafif yiyecekler yiyerek orucunu bozar; sonra akşam dualarını okur, ancak bundan biraz sonra, yine çok ılımlı olan ana yemeğini yer. Gecenin yaklaşık iki saati geçtiğinde, yatma zamanı dualarını okumak için bir kez daha baş imam olarak hareket eder; sonra Seh-rekat⁴¹¹ duaları arasında söylenir. Yatma vakti ile gece yarısı arasındaki süre boyunca sarayında yarım saat dinlenir.

Hükümdar, genellikle geced en önce bir dizi sebep gönderir. Eğer herhangi biri uzun uzadıya anlatırsa, hem hükümdarın öfkesinden korktuğu için hem de bütün halk yasaları çok iyi bildiği için, yasaya aykırı davranmaya cesaret edemeyen kadıya gönderir. Öyle ki, adaletsizlikten dolayı kadıyı azledip cezalandıracak olan hükümdarın önüne kesinlikle yasadışı bir karar getireceklerdir.

Çarşamba akşamı hükümdar annesinin evinde kalır. Çarşamba sabahı ise yaya olarak şehrin yaklaşık beş mil doğusundaki Hazreti Hoca Bahaeddin Nakşibend'in⁴¹² mezarını

⁴⁰⁹ İyilik etmek ve hayırlı iş anlamlarında kullanılır.

⁴¹⁰ Yaklaşık altı peni değerinde bir madeni paradır. (Fraser, **age**, s. 81). Peni, İngiliz sterlinin alt birimidir. 1 sterlinin yüzde birine denk gelir. Ayrıca tenge ise günümüzde Kazakistan para birimidir.

⁴¹¹ Teheccüd namazından bahsedilmektedir.

⁴¹² Nakşibendi tarikatının kurucusu Bahaeddin Nakşibend'dir (1318-1389).

ziyarete gider; Fatiha'yı⁴¹³ tekrarladıktan sonra biraz sadaka dağıtır ve ardından atına biner, şehre geri döner.

Şehirde herhangi bir kişi öldüğünde hükümdara haber vermekle görevli bir kişi vardır ve hemen atına binerek eve gider; cenaze namazını kıldırırken imamlık yaptıktan sonra eve geri döner.

Hükümdar, surların altındaki büyük camide imamlık yaparak her zaman hutbeyi⁴¹⁴ kendisi okur. İlk duadan sonra tüm hizmetkârları camiden çıkar, şehir kapısının karşısında iki sıra halinde dizilirler. Hükümdar daha sonra birkaç han ve hizmetkârla birlikte camiden çıkar, önlerinde çobedarlar vardır. Böylece saltanatın ihtişamı içinde iki sıra arasında, tahta ulaşana kadar şehre geçer. Şehrin ve banliyölerin tüm ileri gelenleri ona görevlerini yerine getirmeye gelir ve “Selamun Aleyküm” dedikten sonra sırasıyla evlerine çekilirler. Her Cuma günü kendilerini bu şekilde takdim eden orduya ait hanların sayısı, genellikle bine yaklaşır ve bazen bini aşar.

Hükümdarın dört karısının yanı sıra bazı cariyeleri de vardır. On altı yaşında Töre Han adında bir oğlu vardır. İki erkek kardeşi vardır; biri Kalmuk bir anneden doğan Nasreddin Han, Meşhed'de yaşamaktadır ve Emirzade olarak adlandırılır. Diğeri, annesi Hoca Ahrar ailesinden olan Muhammed Hüseyin Han, şu anda Şehr-i-Sebz'de, hâkimi Niyaz Ali ile birlikte, ancak gerçekte Şah Haydar'dan bağımsızdır.

Hükümetin niteliği, bir dereceye kadar, daha önce anlatılanlardan çıkarılabilir. Hükümdar tamamen mutlak, tüm otorite ve gücün kaynağıdır. Sadece ulema ve din adamları hükümdarın onlara dikkat etmesini gerektirecek kadar etkiye sahiptir, çünkü onları gücendirerek otoritesini zayıflatabilir. Şah Haydar tarafından öylesine mükemmel bir şekilde kontrol edilmektedirler ki, son zamanlarda en saygın kişilerden bazıları, en ufak bir karışıklık olmaksızın, bu hükümdar tarafından öldürülmüştür. Bununla birlikte, sivil ya da askeri tüm sınıfların üstünde yer almaktadırlar.

Cuybar hocaları bu kutsal şahsiyetlerin en büyükleridir. Halife Ebubekir'in soyundan geldikleri anlaşılan bir aileye mensupturlar. Kutsallıklarından ve soylarından daha çok, büyük mülklerinden dolayı o kadar büyük bir ağırlığa sahiptirler ki, bir dereceye kadar hükümdardan bağımsız olarak kabul edilebilirler. Bununla birlikte, hükümdarın huzurunda

⁴¹³ Dua şekli (Fraser, **age**, s. 82).

⁴¹⁴ Hutbe, hükümdar için duaların okunduğu ve gerçek inancın insanlığa sağladığı faydalar için şükranların sunulduğu, minberden okunan bir tür vaaz ya da söylevidir (Fraser, **age**, s. 82).

ilk sırada yer almazlar. Bu ayrıcalığa, hükümdarın sağında, masnad ya da yükseltilmiş bir koltukta oturan nakib⁴¹⁵ ya da seyyidlerin başı gibi görünmektedir; ondan sonra baş kadılar,⁴¹⁶ müftüler,⁴¹⁷ ulemanın geri kalanıyla birlikte hepsinin atamaları hükümdar tarafından yapılır.

Omrahlar⁴¹⁸ ya da orduya mensup soylular hükümdarın önünde ikinci sırada yer alır ve solunda otururlar. Bunlardan ilki birliklerin kumandan, ardından “kendi derecelerindeki” subayları gelir; daha sonra da makamlarına göre gulamlar ve gizli köleler gelir. Görevi vezire en yakın olan hâkim beg⁴¹⁹, kralın önünde durur. Bu memur saraydaki en yüksek rütbeye sahiptir, sivil bir makam olarak adlandırılabilir, hükümdarın güvenine sahiptir, vergilerin toplanması onun sorumluluğundadır ve hükümdar başkenti terk ettiğinde şehrin ve kalenin yönetimini ona bırakır.

⁴¹⁵ Buhara devlet teşkilatı içerisinde üst makamlardan biri olan nakiblik, hanın iç ve dış meselelerinde yardımcı olan, yanında bulunan hana yakın ve güvenilir kişilerdir. Görevleri tam olarak belirli olmasa da devlet içerisinde idari, askeri ve diplomatik alanlarında yetkileri vardır. Hanlık içerisinde diğer bazı görevliler gibi nakibler de, Hz. Ali'nin soyundan gelen seyyidler arasından seçilir. Şibani Hanedanı olmak üzere Astrahan ve Mangıtlar döneminde önemini korusa da XIX. yy da yetkileri kısıtlanmaya başlamıştır. Hanikov bu konu hakkında, Emir Nasrullah döneminde yetkilerinin kısıtlandığını aktarır. (Ükten, **age**, s. 80; Khanikoff, **age**, s. 246; Macit, **age**, s. 173).

⁴¹⁶ Buhara devlet teşkilatı içerisinde ulema sınıfını oluşturanlar arasında ilk olarak kadılık makamı, üç gruba ayrılmaktaydı. Bunların en başında şeyhülislam ikincisi kadîü'l-Kudat (baş kadı) ve üçüncü olarak kazasker (askeri kadı)'dır. Bunların içinden kadîü'l-kudat yani baş kadı, Orta Çağ İslam Türk İslam Devletlerinde kadîü'l-kudat olarak gördüğümüz baş kadı, adli teşkilatında görev yapmaktadır. Baş kadılar, medreselerdeki müderrislerin tayini, öğrencilerin eğitim işleri, devletin ve özel vakıfların idaresi, kadı, imam ve hatiplerin tayinleri ve azilleri ve ana görev olarak adli işlerle ilgilenmektedirler. Ayrıca Buhara Emirliği'nde düzenin ve şeriatın koruyucusu olarak bulunmaktadır. Buna istinaden Osmanlı Devleti'nde şeyhülislam, ulemanın ve adliyenin başıdır ve ayrıca hükümdar karşısında son derece saygı ve itibar görmekte, kendi görevini bırakmadığı takdirde görevinden alınamamaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'ndeki şeyhülislama benzeyen kadı kelan, devlet içinde büyük bir güce ve saygınlığa sahiptir. Ulema sınıfının başında bulunur ve devletin en güçlü bürokrati olan koşbegi ile protokolde paralellik göstermektedir. Buhara Hanlığı içinde, çarşıların idaresi ve denetimi olmak üzere, sosyal hayatı düzenlemektedir. (Selim Serkan Ükten, “Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar”, **V. Uluslararası Erciyes Bilimsel Araştırmalar Kongresi**, 16-17 Nisan 2021, ed. Dr. Necip İhsan Arıkan, Kayseri 2021, s. 400; Kaan Akar, “XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve İstilahlar”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2018, s. 385-386).

⁴¹⁷ Buhara devlet teşkilatı içerisinde ulema sınıfının ikincisi sırasında yer alan müftüler, alam ve müftü asker (askeri müftü) olarak ikiye ayrılmaktaydı. En yüksek dereceli müftü alem'dir. Görevleri davaların karar bağlanması, sonuçlarını incelemek ve doğru bir karar verdikleri tespit etmeleri ve dilekçelere mühür vurmaktır. Müftü asker veya askeri müftü ise yine dilekçelerin yazılması ve toplanması, hükümdar seferde iken veya ülkenin farklı bölgelerine seyahat ettiği zamanlarda, askeri olaylar ile ilgili hukukî kararlar verme yetkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte kazasker ve müftü askerin diğer bölgelere seyahat ettiği zamanlarda, bu bölgenin kadısı, gelenekler doğrultusunda hükümdardan herhangi bir izin almaksızın görevinden azledilebilirdi. Ayrıca bundan bağımsız olarak okullarda müderrislik yaparlar. (Ükten, **agm**, s. 400; Kaan Akar, “Nikolay Vladimiroviç Hanikov'a Göre Buhara Hanlığı'ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar”, **İRTAD**, S. 5, 2020, s.77).

⁴¹⁸ Müslüman mahkemesinde yüksek rütbelilerdir. Kazaskerden bahsediyor olabilir.

⁴¹⁹ Buhara devlet teşkilatı içerisindeki atalık makamından bahsedilmektedir.

Sarayın, düzenlemeleri bakımından Kabilinkine çok benzediği, ancak çok daha görkemli olduğu söylenir. Emirler, zengin altın brokarlar ve işlemeli geniş kumaştan elbiseler giyerler ancak mücevher takmazlar. Ulema ve Seyyidler, özellikle Benares'ten⁴²⁰ getirilen ve noreen-khan ve sal-e-abreshim⁴²¹ olarak adlandırılan, biri mavi, diğeri gümüş gibi çok beyaz bir kumaştan yapılmış, kolları sarkan giysiler giyerler. Önde gelen erkekler, sarık ve terlik giyerler; sıradan insanlar genellikle çizme giyerler. Bazıları sarık yerine başlarına Kirman ya da Herat şalı sararlar.

Ülkenin hükümdarı çeşitli görevlerini yerine getirirken katı, zahmetli ve tarafsız bir adalet dağıtıcısı olduğunda, hükümetinin alt birimleri de benzer bir tavır alacak ve kolayca düzenlenecektir. Buhara şehrinin kendisinde ve çevresindeki ekili arazinin büyük bölümünü kapsayan yedi tümende, kralın kendisi o kadar çok gözetimde bulunur ki, yüksek rütbeli ve çok güvenilir delegelere çok az ihtiyaç duyulur. Mehter⁴²² adı verilen bir memur başkentteki gümrük bölümünden sorumludur ve emlâkdarlar ya da alt düzeydeki tahsildarlar tarafından desteklenir. Tüm adalet konularında hükümdara çeşitli rütbelerdeki kadılar yardımcı olur. Her bir tümene, bir hâkim ya da vali atanır. Bu kişi, hâkim gibi görevini doğrudan hükümdardan alan bir vezir tarafından görevlendirilir.

Bu tümenler, birçok köy içeren bölgelerdir ve her köy ayrı bir hükümet sistemine sahiptir. Baş yetkili Aksakal⁴²³ ya da ihtiyardır; saygınlığı, bilgeliği ve öğrenimi göz önünde bulundurularak halk tarafından kendi aralarından atanır; makamı kalıcıdır ve aslında genellikle kalıtsaldır. Görevi kötüye kullanma dışında asla değiştirilmez. Görevi tüm anlaşmazlıkları çözmek, gelirleri ve askeri toplamaktır. Bu konulardaki kararlarına, kendisi

⁴²⁰ Varanasi olarak da bilinen bu şehir, Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletindedir.

⁴²¹ Hindistan geleneksel kıyafetleri olan sâri olabilir.

⁴²² Mehter, Hokand Hanlığında gümrükten sorumlu, vergi denetçisi veya vergi müfettişidir. Buhara Hanlığında mehterin karşılığı ise zıkyatçı ya da zekâtçı olarak geçer ve aynı görevi yapmaktadırlar. (Akar, **agt**, s. 222-276).

⁴²³ Ak sakal kelime anlamıyla beyaz sakaldır. İran'ın sufi reisidir. (Fraser, **age**, s. 84). Ak sakal, Orta Asya ve Türkistan hanlıkları içerisinde önemli rol oynayan sosyal bir unvandır. Türk dillerinde beyaz sakal anlamında olup, kelime itibarıyla de yaşlı, bilgeli, saygın, tecrübeli, ermiş, kudretli kişiler için kullanılmaktadır. Hanlıklar içerisinde ak sakal yerel yönetimin bir parçasıydı. Hükümdar köy halkının düzeni ve vergilerin toplanması konusunda ona güvenirdi. Bu açıdan bakıldığında köy yönetimi ak sakal tarafından yapılmaktadır. İnsanların bir arada yaşamasına, birbirlerini desteklemesine ve aralarında çıkan sorunları çözmekte yardımcı olurlardı. Ayrıca sulama, ekonomik ve ticari görevleri bulunurdu. Pazar yerlerinin kurulması, malların kontrolü de ak sakal tarafından düzenlenirdi. (Şerali Koldaşev, "The Role of the Institute of Aqsaqal (Consolor) in the Diplomatic Relations Between Kokand Khanate and the Ching Empire (1760-1864)", **International Jurnal of Scientific & Tecnology Research**, V. 9, Is. 2, 2020, s. 3865- 3874). Demezov'un aktardığına göre aksakal; şeyh ya da mahallenin eski tüccarlarından, bilgeliğine ve dürüstlüğüne herkesin güvendiği yaşlı kimselerdir. Bu kişi kendi mahallesinde tüccarlar arasında meydana gelen irili ufaklı yüzlerce meseleyi çözmekle yükümlüdür. (Sümeyra Ünal, "Petr İvanoviç Demezov'un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2019, s. 99).

gibi alt bölümler tarafından seçilen kişiler yardımcı olur. Aksakal, köyde evlenen her erkekten bir hediye ya da hilat alır. Hasat zamanında her sakinden bir miktar tahıl alır, ancak bu pay sabit değildir. Katkıda bulunanların saygınlığına bağlı gibi görünmektedir.

Aksakal tarafından toplanan gelir, deh-yek⁴²⁴ ya da toprak ürünlerinin ondalık vergisidir. Zekât⁴²⁵ ya da sürülerin kırkta biri ve para ile gerçekte zekâtın bir kolu olan ve tüm ticari malların kırkta biri olan gümrükten oluşur.

Deh-yek, tüm özel mülklerde tahıl ölçülerek ve “onda biri aynı olarak” tahsil edilir. Hanlığın mülkü olan ve *Has* adı verilen arazinin ürününün üçte biri alınır. Hayırseverlik ve dini amaçlar için tahsis edilen ve gelire hiçbir şey ödemeyen başka bir arazi tanımı daha vardır.

Zekât, sürülerden narh yoluyla toplanır. Aksakallar, para veya kişisel mülk üzerinden toplananların değerlendirilemeyeceği hesabın alınmasında sayıların gizlenmemesine dikkat ederler. Tahsildarlar, mal sahipleri tarafından teklif edilen her şeyi almaya teşvik edilirler, ancak bu zikir Kuran tarafından emredildiği için, onu ödemek dini bir görev olarak kabul edilir.

Gümrükler, malların giriş veya çıkışında olağan şekilde tahsil edilir.

Askerin ya da kara mergen⁴²⁶ toplanması şu şekilde gerçekleşir: Aksakal köydeki her erkeğe ailesinin sayısı ile orantılı olarak bir miktar para ya da tahıl ödetir. Bu tahsilatla, kendi yandaşı olan bir grup asker arasından gerekli sayıda adam sağlar.

Aksakal’ın yanı sıra, koşullara göre her köye ya da iki veya üç köye birlikte atanan naib adında bir memur vardır. Kral tarafından atanan hâkimin vekilidir. Her zaman köyün yerlisi ya da yabancı olan bir molla; tüm işlerde hükümdar adına hareket eder, tıpkı Aksakal’ın köyün adına yaptığı gibi. Anlaşmazlıkların çözümünde olduğu gibi, her ikisinin de çıkarları söz konusu olduğunda işbirliği yaparlar. Bu naibler, sık isimle çağrıldıkları kadıların görevini yerine getirir ve yılda bir kez değiştirilirler. Ayrıca, hükümdarın gelirlerinin toplanmasına yardımcı olmak amacıyla naiblere bağlı emlakdarlar ya da memurlar vardır.

⁴²⁴ Farsça deh on, yek bir sayısıdır.

⁴²⁵ Zekât, Müslüman yasası tarafından alınmasına izin verilen ya da daha doğrusu ödenmesi emredilen bir tür yasal sadakadır (Fraser, **age**, s. 84).

⁴²⁶ Buhara askeri teşkilatının büyük bir bölümünü oluşturan nökerler (boy birlikleri), kendi arasında Mergen (atıcı-nişancı) ve neyze-dest (sürgücü-mızrakçı) olarak ikiye ayrılmaktaydı. Atıcılar tüfek kullanmaktadırlar. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ükten, **age**, s. 14).

Ayrıca çoğu köyde beg⁴²⁷ adı verilen önemli kişiler vardır. Bunlar aslında Özbeklerin soyluları ve eşrafıdır. Bulundukları yerde çoğu zaman Aksakal'ın kendisinden bile daha yüksek bir nüfuza sahiptirler, ancak bu nüfuzlarını tamamen zenginliklerinden alırlar. Çünkü gerçek ya da devredilmiş bir yetkileri yoktur. Aile zengin ve güçlü olmaya devam ettiği sürece bunu kullanamazlar. Öyle ki bazen nüfuz ve servet kaybına rağmen ayakta kalabiliyor.

Çeşitli gelir kaynaklarından toplanan miktar ya da bunun harcamalara oranı hakkında, Meşhed'deki Emirden bile hiçbir bilgi alamadım. Bir tüccar toplanan gümrüklerden belli belirsiz bahsetti. Buhara'da günde bir maun (yaklaşık 500 lb.) altın üretildiğini söyleyen bir başkası da aynı derecede çılgın ve hayali bir hesaplama yaptı, ancak erişebildiğim hiçbir kaynak bu konuda gerçek bir bilgi sağlamadı. Söylendiğine göre, gelirlerinin tamamı olmasa da büyük bir kısmı hükümdar tarafından ordusuna, dini, hayırsever ve ilmi kurumlara yapılan tüm yardımlar da dâhil olmak üzere ulemaya ve kendi harcamaları da hükümetin diğer beklenmedik durumlarına harcanır. Duruma göre kişi başına bir ila dört tenge⁴²⁸ olmak üzere, Müslüman inancına sahip olmayan tüm yerleşik halktan alınan baş vergisinden karşılanır.

Buhara'nın askeri gücü ile ilgili olarak anlatılanlar büyük farklılıklar göstermektedir: Bazı kişiler bu sayıyı yüz bin kişi olarak belirtirken, diğerleri otuz bine kadar düşürmektedir. Bu hesaplardaki büyük tutarsızlık (Asyalıların bu tür konulardaki doğal yanılgıları bir yana bırakılırsa), büyük ölçüde, sürekli hazır tutulan askeri güç ile acil durumlarda çağrılacak askeri güç arasındaki karışıklıktan kaynaklanıyor olabilir. Birincisinin sürekli maaşla tutulan otuz ila kırk bin atlıdan oluşması, milislerden ve boylardan belirtilen en büyük miktarı aşan bir verginin toplanması olasıdır. Daimi ordu, çeşitli rütbelerdeki subayların emrinde birliklere ayrılmıştır ve yılda iki kez düzenli olarak maaş alırlar. Maaşlarının miktarı da aynı şekilde farklı şekillerde ifade edilmiştir; bazılarının göre yılda

⁴²⁷ Kelime *biy*, *bay*, *boy*, *bey* şeklinde farklı telaffuz edilmektedir. Ancak her durumda aynı kelimedir ve "büyük bir adam" ya da Batı'daki karşılığıyla bir lord anlamına gelir. Bazı ülkelerde karşılığı han kelimesi, diğerlerinde biraz daha düşük bir rütbedir. Dişil olarak kullanıldığında, "*begüm*", bir dişil için, genellikle kraliçe anlamına gelir. (Fraser, **age**, s. 85). İslam öncesi ve sonrasında Türk Devletlerinde kullanılan beg "*bek*", Doğu Türkçesi'nde "*big*", Kazaklarda ve Kırgızlarda "*biy*" kullanılan unvan Osmanlı Türkçesi'nde bey şeklini almıştır. Begüm ise Hindistan Türk saraylarında hanımlar için kullanılmaktadır. Genellikle farklı kullanışları olsa da hepsi aynı anlam olan boyların başından bulunan reisler için kullanılan unvandır. (Orhan F. Köprülü, "Bey", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VI, DİA, İstanbul 1992, s. 11).

⁴²⁸ Altı peniden iki shilling kadar (Fraser, **age**, s. 85.) Shill, eski İngiliz gümüş parasıdır.

yirmi tilla⁴²⁹ ve yirmi maun tahıl, bazılarına göre ise sadece altı tilla ve altı maun tahıldır. Askerin kimliğine ve muhtemelen hangi birlik ya da hizmette yer alabileceğine göre değişir. Tümünün süvari olduğu anlaşılan birlikler çok uzun bir mızrak, bir kılıç ve bir kalkanla silahlandırılmıştır. Belli bir sayıda, belki de üçte birinde fitilli tüfek vardır. Başka silahı olmayanların hepsi bellerinde uzun bıçaklar veya hançerler vardır; hatta bazıları iki tane taşır. Askerler Yarkend tarzında giyinmişler; kinkab⁴³⁰ ve adres⁴³¹ ceketler giymişler ve bellerinde şallar var. Cesur oldukları, açlığa, susuzluğa ve yorgunluğa sabrettikleri söyleniyordu. Ama İranlı muhbirlerim onları küçümsüyor, asker olmadıklarını söylüyor ve karakteristik bir kibirle, birkaç bin Pers atlısının Buhara'yı kolayca yağmalayacağını ve ordusunu yeneceğini ekliyorlardı.

Bu hükümdarlığın nüfusu, Maveraünnehr'in geri kalanındaki gibi, Özbekler, Tacikler ve Türkmenlerden oluşur. Bunların çeşitli boylarından olan Özbekler en kalabalık olanıdır; çölde çadırların yanı sıra şehirlerde ve köylerde yaşarlar. Bu konuda sohbet ettiğim herkes tarafından bu halk hakkında verilen karakter çok olumluydu. Dürüst, adil, samimi, iyi huylu, genellikle iyi niyetli oldukları ve hiçbir şekilde zalim ya da hain olmadıkları söyleniyor. Kendi aralarındaki kavgalar nadirdir ve yine de nadiren kanla lekelenir; hiçbir şekilde komşularının çoğu gibi özel ve öldürücü intikamlara o kadar güçlü bir şekilde bağlı değildirler. Ahlaki karakterleri, çevre ülkelerinkini karartan daha kötü suçların⁴³² çoğuyla lekelenmez. Misafirperver ve naziktirler. Duyduğum kadarıyla, yabancılar sınırlarının tehlikelerinden geçtikten sonra muhtemelen iyi muamele görür ve güvende olurlar.⁴³³

⁴²⁹ Tilla, yaklaşık on kuruşun altı bozuk para değerinde olduğu anlaşılan altın bir sikkedir. (Fraser, **age**, s. 86).

⁴³⁰ İpekli ürünlerden biridir.

⁴³¹ Adres, Buhara'da üretilen bir ipek türüdür. Kıyafetlerine ilişkin bu tanımlama, sanıyorum ki, sadece bazı özel birlikler ya da büyük olaylardaki üniformalar için geçerli olmalıdır (Fraser, **age**, s. 86).

⁴³² Dürüst olmak gerekirse, bunun inkâr edildiğini ve Meşhed'de iken, yeterince bilgi sahibi olması gereken birkaç kişinin bana, bu iğrenç ahlaksızlıkların bazılarının Buhara'da, İran'dakinden daha dostça ve hatta daha açık bir şekilde var olduğunu söylediğini gözlemlemeliyim: Bu, belki de Taciklere atıfta bulunmuş olabilir. Bu suçlamanın ne kadar doğru olduğunu söyleyemem. Ancak bir yolcunun görevi, olayın her iki tarafını da belirtmek ve gerçeği gelecekteki soruşturmanın kararına bırakmaktır (Fraser, **age**, s. 86).

⁴³³ Orada karşılaştığım bir Goçan yerlisi bana, eğer tamamen doğruysa, bu genel kuralın istisnasız olmadığını kanıtlamaya yeterli olacak kendi hikâyesini anlattı. Ticari bir macera için bir kervanla Buhara'ya gitti. Bir akrabasının evine sağ salım vardı, ancak gelişile ilgili bazı haberler hükümdarın kulağına ulaşınca çağırıldı; ülkesi ve işi hakkında sorgulandı. Verdiği yanıtları yalın gerçeklerden ziyade aldığı bazı tavsiyelere göre düzenlediğini itiraf eder. Sonuç ne kadar yanlış bir tavsiyede bulunduğunu kanıtlar, çünkü hükümdar onu bir sahtekâr olmakla suçlayarak hapsedilmesini emreder. Bu hemen yapıldı ve iki gün iki gece boyunca hapisanede kaldı. Bu süre zarfında kendisine hiçbir yiyecek verilmedi, ancak tüm yolculara önce yalvararak, sonra da hakaret ederek seslendi (söylediği gibi, kaderinin krizini hızlandırmak istiyordu, her ne olursa olsun), ancak hepsi etkisizdi. Sonunda, ülkenin kendi bölgesinden bir Persli tutsak, onun durumuna acıyarak, hapsedilişinin üçüncü gününde gizlice ona biraz ekmek ve su getirdi; kısa bir süre sonra hapisaneden çıkarıldı ve ortak pazarda elli iki İran tümenine satıldı; atı ve malları da ele geçirildi. Bununla birlikte, giysilerini sakladı ve öyle oldu ki, kuşağına bir miktar para yerleştirdi; bir süre sonra bununla özgürlüğünü

Bu karakter, Buhara'nın her yerinde çok yaygın olan köle satışı uygulamasıyla tutarsız görünebilir; ancak bu alışveriş esas olarak, gayretli Sünni olan Özbeklerin kendilerini sürekli savaş halinde gördükleri ve köle olarak satmanın sadece yasal değil, aynı zamanda övgüye değer olduğu, Şiilerin satışıyla cezalandırılır. Ancak bu âdeti, Özbekler ülkeyi ele geçirmeden çok önce, savaşta aldıkları esirleri sattıkları ve hatta esir almak için yağma gezileri yaptıkları anlaşılan, çevrelerindeki kaba ve vahşi aşiretlerden öğrenmiş gibi görünüyorlar.

Ülkenin ekilmemiş bölgelerinde yaşayan Özbekler, iki yüz ila bin aileden oluşan gruplar halinde yaşarlar; bu gruplara aul⁴³⁴ denir. Birçoğu bir urug⁴³⁵ ya da boya aittir. Bu boyların Türkmenler gibi belirli bir reisi yoktur; ancak her aul kendi begleri ya da beyleri tarafından yönetilir. Bu beyler genel olarak zenginliği, karakteri ya da yetenekleri ve bunun sonucu olarak sahip olduğu nüfuz nedeniyle ortak rıza ile seçilmiş gibi görünürler. Büyük aullarda hükümdarın, bey seçiminde söz hakkı vardır, ancak daha küçük aullarda buna pek dikkat edilmez. Bu begler tüm şikâyetleri dinler ve doğası gereği çok ciddi olmayan tüm anlaşmazlıkları çözer; daha ciddi durumlarda, aynı urugun birkaç begi danışmak için toplanır; eğer meseleyi çözemezlerse, taraflar kadiya gönderilir. Her zaman hükümdar tarafından atanan bu görevliye büyük bir saygı duyulur. Beglerin sahip olduğu nüfuzun büyük bir kısmı, tüm ihtilaflıları sevk etme ve tüm suçluları kadiya gönderme yetkisinden kaynaklanır.

Begler geliri toplar. Hükümdar, bir amil⁴³⁶ ya da tahsildarı, yasal yetkiye sahip gizli bir kişi ve on askerle birlikte, çölde bulunan sürülerden ve sürülerden vadesi gelen (kırkta bir olan) koyunları, develeri, öküzleri veya diğer hayvanları toplayan dilenciye gönderir ve daha sonra bunlar için bir fiyat belirler. Zekât aynı olarak alınmadığından, mal sahibinin para olarak ödemesi gerekir.

Görünüşe göre tüm bu boylar hükümdara büyük bir saygı duyuyor ve o da bu kontrolü çeşitli şekillerde sürdürmeye özen gösteriyor. Çok sayıda güçlü boyun bitişik aullarda bir

kazandı. Bununla birlikte, Buhara ve civarında dokuz ay kaldı; bu süre zarfında gözlemlerde bulundu ve bana bu şehirle ilgili pek çok ayrıntı verdi. Köle pazarının haftada iki kez kurulduğunu, satılık esirleri olan herkesin onları getirip teşhir ettiğini ve tüm pazarlıkları yapmayı iş edinen simsarların olduğunu anlatır. Buhara'daki İranlı esirlerin sayısının Özbeklerinkinden fazla olduğunu ve bu milletten altı ila on altı köleye sahip olan kişilere rastlamanın yaygın olduğunu iddia etmiştir. (Fraser, **age**, s. 87).

⁴³⁴ Taşınabilir köy anlamındadır. (F. Esin Özalp, "A Historical And Semantical Study Of Turkmens And Turkmen Tribes", **Unpublished Master's Thesis**, Department Of International Relations Bilkent University Ankara, Ankara 2008, s. 122).

⁴³⁵ Urug ya da urug; aileler birliği ve boy birliği anlamına gelmektedir.

⁴³⁶ Hükümdarlık içerisinde vergi toplamakla yükümlü kişidir.

arada yaşamasını engelliyor ve hatta bunu doğrudan önlüyor ki bunu basit bir emirle kolayca yapabilir: Bu nedenle çölde, bitişik aullarda çeşitli boyları görmek yaygındır.

Uruglar, devlet dairelerinde, yasalara uygun sosyal alt bölümler olarak mükemmel bir şekilde tanınır ve her biri üyelerinin kusurundan sorumlu tutulur. Bu nedenle, herhangi bir obadan bir kişi tarafından bir cinayet işlenirse, katil bulunup teslim edilmediği sürece, yirmi bin aileden oluşsa bile tüm aşiret kan bedeli ödemek zorunda kalır. Bir cinayetin işlendiği yeri duyan tüm köyler ve sakinleri, suçtan ve kan bedelinden sorumlu sayılır; ancak cinayetlerin soyguncular tarafından ve ıssız yerlerde işlenmesi dışında çok nadir olduğu söyleniyor.

Özbeklerin çadırları ya da daha doğrusu evleri, daha önce bir tanımı verilen Türkmenlerinkine benzerdir. Kalın siyah keçelerle kaplı ince çıtalardan bir çerçeve çalışmasıdır ve bunlara kara ev (siyah evler) veya kirgah⁴³⁷ denir. Zenginlerin evlerinin tabanları halı ve numudlarla, fakirlerin evleri ise battaniye ya da deve kılından yapılmış hasırlarla kaplıdır. Sahip oldukları tek baca, yağmur yağdığında üzerine bir parça siyah keçe çekebildikleri, açık kafes şeklindeki çatıdaki bir deliktir.

Giysileri yazın pamuklu, kışın yünlü bir gömlek ve dondan oluşur; bunun üzerine ipek ya da yünlü bir şalvar giyerler; soğuk havalarda bellerine bir kuşak bağlarlar; koyun derisinden bir poşu⁴³⁸ ya da kalın keçeden bir palto sararlar. Yazın giydikleri baş giysisi, kalpak⁴³⁹ adını verdikleri ipekten boyalı bir başlıktır; kışın ise kürkle astarlanmış geniş kumaştan küçük bir başlık giyerler, bunun etrafına genellikle kareli ya da beyaz bir türban takılır; aslında gerçek ulusal baş giysisini oluşturur. Bacakların etrafına çorap yerine kumaştan sargılar sarılır ve yazın ayakkabı giyilmesine rağmen, kışın kahverengi renkte ve dize kadar uzanan çizmeler en genel kullanımdır. Bununla birlikte, daha zengin sınıflar, her zaman giyilen ve dışarı çıktıklarında üzerine aynı maddeden ama daha kalın bir tür ayakkabı geçirdikleri siyah tüylü deriden yapılmış bir tür çorap kullanırlar.

Kadınlar bir çift pantolon, giyenin durumuna göre, ipek ya da pamuktan diz altına kadar uzanan bir şalvar giyerler. Bunun üzerine erkeklerinki gibi bir entari giyerler ki, bu entari ayak bileklerine kadar uzanır; aslında her iki cinsin giyimi birbirine çok benzer. Başlarına

⁴³⁷ Kirgah olarak bahsedilen terim, çadırıdır. XIX. Yüzyılda Buhara'yı ziyaret eden Burnes, *Khirgahs ya da Kirgah* hakkında, Türkmen çadırı olduğunu bahsetmekle beraber; dağılımında bir düzen yoktu ve çatılarının üst kısmında siyahlık olmasaydı, birçoğunu dev bir arı kovanına benzetmek kötü bir kıyaslama olmazdı, şeklinde aktarır. (Burnes, **age**, s. 246).

⁴³⁸ İpekli bir kumaş türüdür.

⁴³⁹ Kuzu veya koyun derisinden yapılan başlık, koni şeklinde yukarıya doğru darlaşmaktadır.

ipek ya da pamuklu bir mendil bağlarlar ve saçlarını Türkmen kadınları gibi ipek, altın ya da gümüş süslerle örerek Çinliler gibi başlarının arkasından aşağıya sarkıtırlar. Süslenmeye çok düşkünlüdürler; genellikle altın boncuklardan oluşan, birbirine dizilmiş arpa boynuzu gibi kolyeler, burun deliklerinde burun halkaları ve kulak halkaları takarlar. Çizme ve ipek eldiven giyerler. Kişinin üzerine burka adı verilen ipek bir örtü ya da çarşaf atarlar, bu örtü onu baştan ayağa gizler, İranlılarda olduğu gibi gözlerin yakınında görmek için küçük bir ağ deliği bırakılır. Ancak bu gizleme sadece yaşlı kadınların yüzlerini açarak dolaştığı şehir halkı için geçerlidir. Uruglar arasında böyle bir gizlenme yoktur, kadınların hepsi açık bir şekilde görünür ve Avrupa'da olduğu gibi peçe takmadan çalışmak, kıyafet yapmak, yemek pişirmek, su taşımak gibi ev işlerini sürdürürler.

Erkeklerde evlilik yaşı on altı ile yirmi, kadınlarda ise on ile on beş arasındadır. Bir kız yirmi yaşına kadar evlenmeden kalırsa, ebeveynleri cezai ihmalden suçlu sayılır. Evlilik biçimleri aşağıdaki gibidir. Oğlanın babasının bir arkadaşı kızın babasına evlilik teklif eder; genellikle on tilla⁴⁴⁰ olan fiyatı belirler. Oğlan daha sonra kıza hediye olarak birkaç koyun ve birkaç giysi gönderir; ardından oğlanın babası kendi akrabalarına ve kızın akrabalarına bir akşam yemeği verir: Daha sonra onları evlendiren kadını çağırırlar. Kızın babası onu giydirir, süsler ve ev eşyaları alır; ama asıl masraf damada ve akrabalarına düşer. Yeni evli çift evlendikten sonra ayrı bir ev kurar.

Özbeklerin yiyecekleri neredeyse Türkmenlerinkiyle aynıdır; çoğu kırsal insanının sığır etine tercih ettikleri at etine düşkün oldukları söylenir: Bunun reddedildiğini duydum, ancak hangi ifadenin doğru olduğunu bilmiyorum. Kısırak sütünün bir deri içinde birkaç saat boyunca şiddetle çalkalanmasıyla hazırlanan ve kırmızı adı verilen milli ve sarhoş edici içkiye düşkünlükleri konusunda hiçbir şüphe yoktur. Doğası gereği oldukça ölçülü olan Özbek, bu favori içkinin mevsimi boyunca sık sık aşırılığa ve sarhoşluğa sürüklenir. Çayı da çok severler ama bu içeceği hazırlama yöntemlerini daha önce anlatmıştım.

Tacikler hakkında çok az şey biliyorum. Bu adın kendisi çok belirsiz, halk dilinde Türklere karşıt olarak kullanılıyor ve ikincisinin yaptığı gibi, meslekleri barışçıl olan, alışkanlıkları yırtıcı ya da askeri olan ve bazen de, sanırım, kentlerin sakinleri olan bir mezhep ya da sınıfı ima ettiği anlaşılıyor. Taciklerin tamamen şehirlerde ve köylerde yaşadıkları; barışçıl mesleklerle uğraştıkları, tüccar, esnaf ya da tamirci oldukları, çok ahlaksız ve yozlaşmış

⁴⁴⁰ Yaklaşık beş gine.(Fraser, **age**, s. 89). Gine, eski İngiliz altınıdır.

olarak tanımlandıkları ve neredeyse her açıdan Özbeklerin tam tersi oldukları ve bu ulusun sayısına ancak küçük bir oran oluşturdıkları kesindir.

Türkmenler hakkında çok az şey söyleyebilirim. Ancak alışkanlıklarını tanımlamaya çalıştığım aşiretlerden önemli ölçüde farklı olmadığına inanıyorum. Buhara'ya bağlı olduğu düşünülen aşiretlerin veya ailelerin sayısı hakkında bir tahmin bile bulabileceğim hiçbir veriye sahip değilim. Çöllerinin şu ya da bu bölümünde dolaştıkları fark edilen boyların adları arasında Kazaklar, Nogaylar, Kalmuklar, Kırgız, Salur Gazanlar, Naymanlar, Kara Kalpaklar var ama daha kaç tane olabilir ya da bunların hepsinin tam anlamıyla Türkmenler olarak adlandırılıp adlandırılmayacağını söyleyemem. Özellikle Ceyhun Nehri kıyılarında ve dağınık halde bulunan yerlerde yaşayan çok seyrek bir nüfus oluştururlar. Çöl boyunca uzanırlar ama Buhara'nın güney ve güneydoğusundaki daha verimli ve iyi sulanan topraklarda, ekili arazinin miktarına göre az ya da çok sayıda bulunurlar.

Böyle bir bilgi eksikliğiyle, Buhara⁴⁴¹ Hanlığı'nın nüfusunu tahmin etmeye yönelik herhangi bir girişim boşuna olacaktır. Nüfusun büyük kısmı gerçekten de en kalabalık kasabalarında ve onlara bağlı köylerde bulunmaktadır. Ancak bunları bile değerlendirme imkânımız yok; bu nedenle, gelecekteki ve başarılı bir seyyahın⁴⁴² çabalarının, uzak olmayan bir zamanda, bu boşluğu dolduracak ve bu ilginç sayımla ilgili bilgilerimizi genişletecek gerçeklere sahip olmamızı sağlayabileceğini ummalıyız.

⁴⁴¹ Bay Elphinstone'un, Kabil'deki elçiliğinde eşlik eden ve dikkatini bu konuya yöneltten beyefendilerden biri olan Bay Irvine'in, Buhara'nın tüm nüfusunu 3.600.000 olarak tahmin ettiğini görüyorum. Bu tahmini hangi verilere dayanarak yaptığını bilmiyorum ve elbette gerçeğe ne kadar yaklaştığını değerlendiremem. (Fraser, **age**, s. 90).

⁴⁴² Asya araştırmalarına eklenen "Journey to the Lake Mansroar," adlı kitabın yazarı olarak edebiyat dünyasında tanınan Bay Morecroft, şu anda bu uzak ve ilginç ülkelerden bazılarını keşfetmekte olduğundan, bu sonucun çok uzak olmadığı umulabilir. Niyeti Leh ya da Ladakh'tan (ki oraya güvenli bir şekilde ulaştığı zaten biliniyordu) Kaşgar ve Yarkend üzerinden Buhara'ya gitmekti. Bu girişimci seyyahın hayatı bağışlanırsa, halk, onun endüstrisi ve gözlem yetenekleri sayesinde, şimdiye kadar nispeten bilinmeyen bu bölgelere çok fazla ışık tutulacağına dair makul bir şekilde büyük umutlar besleyebilir. (Fraser, **age**, s. 90). William Moorcroft, asıl eğitimini veterinerlik üzerine almış ve veterinerlik konusundaki araştırmalarını gerçekleştirmek üzere 1808 yılında İngiltere tarafından Hindistan'a görevlendirilmiştir. Uzmanlık noktasını atlar üzerine kaydıran Moorcroft, Himalaya Dağlarının ötesine, Batı Tibet taraflarına doğru bir keşif gezisi düzenlemiştir. Çalışmaları sadece atlar ve hayvanlar üzerine görünse de bölgedeki savaş, siyasi çatışmalar ve barış gibi konuları notlarına eklemiştir. Bu notları İngiliz hükümetine sunması üzerine Afganistan merkez olmak üzeri Türkistan'a doğru ikinci bir gezi düzenlemiştir. Yolculuk Hindistan'dan başlayıp Yarkent, Keşmir, Kabil üzerinden Belh ve Buhara'ya geçilerek son bulmuştur. Ancak eserini vefatı üzerine 1841' de Horas Hayman Wilson tarafından "*Travels in the Himalayan, Provinces of Hindustan and The Panjab Ladakh and Kashmir in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara*" iki cilt halinde yayınlanmıştır. Burada bahsedilen eseri de "*A Journey to Lake Masarowara(in Under, a Province of Tibet)*" dır. (Kadir Ferah, "16-19.Yüzyıllar Arasında Türkistan'a Gelen Yabancı Seyyahlar," **Basılamamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2020, s. 135).

Buhara'nın kendisi, çok uzak bir dönemden beri Asya şehirleri arasında seçkin bir yere sahiptir; çok azı daha çok sayıda veya daha kanlı devrimlere tanıklık etmiştir. İran tarihi üzerine yazan en eski yazarlar tarafından bahsedilir. Yakub b. Leys'in, Mu'temid-Alellah tarafından bu eyaletin ve Belh'in yönetimiyle görevlendirilmesi, Hicri 256'da kaydedilir. Yirmi yıldan biraz daha uzun bir süre sonra, Samanî Hanedanı'nın ilk hükümdarı İsmail'in eline geçti ve halefleri, Hicri 470 yılında büyük Melikşah'ın⁴⁴³ Ceyhun'u geçerek tüm Maverâünnehr'i egemenliği altına alana kadar ellerinde tuttular. Hicri 594 yılı civarında, Buhara tekrar yabancıların eline geçti, ünlü Muhammed Şah Harezmî tarafından alındı, kısa bir süre hâkimi oldu, ancak Hicri 617'te Cengiz Han'ın karşı konulmaz gücü tarafından elinden alındı. Bu güçlü ama bir o kadar da vahşi fatih, şehir halkına af ve dokunulmazlık güvencesi verdikten sonra; ki bu güvenceler çoğunlukla yerine getirilmiştir, düşmanı Muhammed Şah'ın ordusuna mensup bazı subayların, akrabaları olan bazı şehir halkı tarafından korunduğunu öğrenince öfkelenerek, bu büyük ve zengin şehrin ateşe verilmesi için emir verdi. Yerleşim yerlerinin büyük bir kısmı ahşaptan inşa edildiğinden, yıkımı tamamlanmıştı. Zengin ve kalabalık çarşılarının ve yoğun nüfuslu yapılarının üzerine doğan güneş, geceleri tüten bir kül yığınının üzerine batıyordu. Bunların arasında, tuğladan inşa edilmiş bazı camiler ve kamu binaları dışında ayakta kalan tek bir ev bile yoktu.

Babasının kana susamış ve zalim olduğu kadar, yardımsever ve insancıl olduğu anlaşılan fatihin oğlu Oktay Han, Buhara'yı yeniden inşa etti ve bir dereceye kadar eski refahına kavuşturdu. Asya, Doğu'dan gelen bir fırtına tarafından tekrar boğulana ve büyük Timur'un kolları önlerindeki her şeyi ezip geçene kadar, Cengiz'in neslinde kaldı. Timur'un soyundan gelenler, yaklaşık Hicri 900 yılına kadar şehrin ve ona bağlı noktaların mülkiyetini ellerinde tuttular; bu tarihten sonra şehir, bütün Maverâünnehr, Harezm, Belh ve Tataristan'ın diğer vilayetleriyle birlikte, o zamandan beri ellerinde olan Özbeklerin eline geçti.

Bu şehir şu anda çok büyük bir alana yayılmıştır; surların içinde İsfahan'dan daha az yer kapladığı, ancak iyi durumda ve tamamen oturulan evlerden başka bir şey içermediği ve hiçbir harabenin karışmadığı gösterilmiştir. Etrafı topraktan yüksek bir duvarla çevrili,

⁴⁴³ Melikşah, İran'ın Selçuklu hanedanının üçüncüsüdür. (Fraser, **age**, s. 91). Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'nde dedesi Sultan Alp Arslan (1064-1072) sonra tahta veliaht tayin edilmiştir. Melikşah (1072-1092) yılları arasında tahta kaldığı süre boyunca Çin'den Boğaziçi'ne, Akdeniz'e Kafkaslardan ve Aral gölünden Hint Denizi ve Yemen'e kadar genişletmiştir. Sadece Selçuklu Devleti değil, Türk-İslam Devletleri içerisinde parlak bir devri teşkil etmektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 228).

duvarın üstü yanmamış tuğlalarla örülü ve belli mesafelerde tuğladan kuleleri var, ancak duvarın durumu hiç de iyi değil, çünkü toprak çürümeye yüz tutmuş durumda; muhbirim ne duvarın ne de kulelerin tek bir topun darbesine bile dayanamayacağını söyledi.

Bu duvarda on iki kapı vardır ve her birinden sıra sıra evlerin ve bahçelerin bulunduğu kesintisiz bir pazar hattı üç ya da dört farsang (on ya da on iki mil) boyunca ülkenin içlerine doğru uzanır. Böylece duvarların dışında kalan yoğun yerleşim alanı içindekinden çok daha fazladır. Buhara'nın nüfusuyla ilgili olarak Emirzade'den aldığım da dâhil olmak üzere en iyi hesaplar, surların içinde 120.000 hane olduğunu, banliyölerin ve yakın bölgelerin bir o kadar daha fazla olduğunu belirtti. Bu büyük bir abartı olabilir ama bence bu şehrin, Pekin ve Çin'deki diğer bazı kentler ile Hindistan'daki bir ya da iki kentle, Kalküta dışında, Asya'da bildiğimiz diğer kentlerden çok daha fazla bir nüfusa sahip olduğuna şüphe yok.

Kale, şehrin kuzeydoğu tarafındaki bir tepenin üzerinde durmaktadır; yerde yatan, arabasız, irili ufaklı on altı top ve havan topu vardır; yakınında, hükümdarın cuma günleri hutbe⁴⁴⁴ okuduğu ve imamlık yaptığı, iyi inşa edilmiş büyük bir cami vardır. Bu cami ve kalenin önündeki Registan Pazarı denilen yerde her gün öğle vakti bir pazar kurulur; bu pazarda çamurdan yapılmış bir darağacı vardır; bu darağacının altında katiller, yol kesiciler ve üç kez hırsızlık yapanlar hükümdarın emriyle, kazaskerin⁴⁴⁵ hükmüne uygun olarak idam edilir ve darağacına asılırlar.

Şehrin merkezinde taş ve kireçten inşa edilmiş, bir kubbesi olan çehar-su⁴⁴⁶ vardır. İçinde dört sokak vardır, bunlardan biri sonunda kapalıdır ve içinde kitapçılar vardır. Bu çar-suda

⁴⁴⁴ Camilerde yapılan ve kralın refahı için duaların edildiği törendir. (Fraser, **age**, s. 92). Terim anlam olarak bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma anlamına gelen hutbe, Cuma ve bayram namazları sırasında dini öğüt ve nasihatlerin yanı sıra; hutbelerde hükümdar ad, unvan ve lakaplarının hatipler tarafından zikredilerek kendisine dua edilmesidir. Türk-İslam devletlerinde hükümdarlık alametlerinin biridir. Hükümdar tahta çıktıklarında hâkimiyetlerini duyurmak ve meşrulaştırmak adına başta halifeye bağlılıklarını bildirerek hutbe okutmaktadırlar. (Mustafa Baktır, "Hutbe," **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XVIII, DİA, İstanbul 1998, s. 425-428; Yazıcı, **age**, s. 295; Akar, **agt**, s. 6).

⁴⁴⁵ Buhara devlet teşkilatında kadılık makamı üç gruba ayrılmaktaydı. Bunlar; şeyhülislam, kadîü'l-kudat (Baş Kadı) ve kazasker'dir. Kazasker genel anlamda askeri davalara bakan, askerlerin hukukî başvurularını kabul edip, onlar için mahkeme kararları vermektedir. Baş kadı "kadîü'l-kudat bağlıdır. Dört makam içerisinde ikinci sırada bulunan müftü grubunda yer alan askeri müftü (müfti-i asker) ise hükümdarın seferler ve ülkenin diğer bölgelerine seyahati esnasında, askeri olaylar ile ilgili hukuki kararlar vermekten sorumludurlar. Ayrıca bu askeri harekâtlar sırasında, bölgelerin yerel kadıları da gelenek üzerine handan herhangi bir izin alınmaksızın onlar tarafından makamlarından azledilirdi. (Ükten, **age**, s. 79; Ükten, **agm**, s. 400).

⁴⁴⁶ Çarşı anlamında kullanılan çehar-su, Farsça dört taraf anlamına gelmektedir. Çehar-su, dört yolun kesiştiği merkezdir. Buhara'da bulunana en önemli çehar-su pazarı hakkında Schuyler; Registan'da açık pazardır. *Erk*'ten Divanbeyi Medresesine kadar merkezi işgal etmektedir. Hokand' da ki pazar kadar

her sabah bir pazar kurulur. Çoğunlukla hava koşullarından korunmak için üstü kapalı olan birkaç pazar ve yolcular için bir dizi kervansaray daha bulunmaktadır.

Buhara'da camiler ve medreseler (ya da üniversiteler) diğer tüm yapıların ötesinde bol miktarda bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Cengiz Han'ın şehri ilk ele geçirdiğinde halka vaaz verdiği ve hala ayakta olan yapıdır. Bu sonunculardan seksen kadarı, çoğunlukla taş ve kireçten inşa edilmiş olup, kırk ila iki ve hatta üç yüz oda içermektedir. Karşi kapısı yakınındaki Kökeltaş⁴⁴⁷ ve Bahaeddin Nakşibendi'nin Zarut medreselerinden, her birinin üç yüz odası olduğu özellikle belirtilmiştir. Her medresede bir öğretim görevlisi vardır ve her oda iki öğrenci içerecek şekilde hesaplanmıştır. Her medresenin kendisine tahsis edilmiş bir arazisi ve pazarda kiralari yılda yüz ila beş bin rupi arasında değişen ve öğretim görevlisi ile öğrencilere destek olan bazı dükkânları vardır. Birçok iyi niyetli ve dindar adam, yüz bigha⁴⁴⁸ ekilebilir arazi ve birkaç dükkân ile medrese inşa eder ve vakfeder. Hükümdar bu tür kurumların hepsine zekât veya vergilerden cömertçe yardım eder, çoğu durumda ayda beş ila on beş tilla' ya kadar izin verir. Bunların yanı sıra, dini nedenlerle ziyaret edilen ve bazıları zengin bir şekilde donatılmış ve son derece süslü olan bir dizi dergâh veya dindar insanların türbeleri vardır.

Buhara'daki evler genel olarak iki ve hatta üç katlı, ham tuğladan inşa edilmiş ve genellikle ahşap iskeletle güçlendirilmiş; daha düşük nitelikte olanlar ise çamur ve tuğla parçalarıyla doldurulmuş aynı ahşap çerçevelerden inşa edilmiştir. Hepsinin üzeri kireçli çimento ile sıvanmış ve birçoğunun içi ve dışı boyanarak güzel bir şekilde dekore edilmiştir.

Kasabanın su ihtiyacı, yaklaşık yirmi mil kuzey doğusundan geçen ve Semerkand yakınlarındaki tepeleri geçtikten sonra sadece kasabanın içini değil, çevresindeki tüm

gösterili değildir; ilginç ve tuhaftır. Ancak özel ticaret mallarının dahi satıldığı eski bir ticaret merkezidir (Schuyler, **age**, s. 429.)

⁴⁴⁷ Kökeltaş Medresesi hakkında Hanıkov; 150 odası vardır. Müderris (profesör) maaşları 360 tilla 339 tutar; öğrenciler üç sınıfa ayrılır; Pest Kadam veya yıllık kurs çalışmaları Sarf'tan Tayzib'e kadar olanlar yılda üç tilla alırlar; Tayzib'den Molla Celal'e kadar ilimlerin geçtiği Miane kursunda öğrenciler üç buçuk tilla alırlar. Molla Celal'i tamamlayan ve kurs çalışmalarını bitiren Pest Kadam'da öğrenciler yılda beş tilla alırlar. (Khanıkoff, **age**, s. 106). Günümüzde medrese Özbekistan'da sınırları içerisinde tarihi bir yer olan Buhara da bulunmaktadır. Buhara'nın en büyük medresesi 140 hücreli Kukeldaş; XVI. yüzyılın ortasında, Buhara hanı Abdullah Han'ın yüksek görevlilerinden biri tarafından yaptırılan 80 metreye 60 metrelik ve iki katlı bu yapı günümüze kadar ulaşmıştır. (Vurgun, **agt**, s. 257).

⁴⁴⁸ Bigha arazi ölçü birimidir. Standart bir boyutu yoktur. Özellikle kuzey Hindistan'da yaygın olarak kullanılmaktadır.

bahçeleri sulayan birkaç kanalı besleyen Kohik⁴⁴⁹ nehrinden karşılanmaktadır. On beş günde bir su, kasabanın rezervuarlarına akıtılır; bu su hem kasaba hem de kale sakinleri tarafından tüm amaçlar için kullanılır, çünkü kasabanın çevresinde hiç kuyu yoktur. Bununla birlikte, sağlıklı bir içecek gibi görünmemektedir, çünkü bahar ve yaz aylarında kullanıldıktan sonra genellikle hastalık hüküm sürmektedir; özellikle *Gine kurdu*⁴⁵⁰ halk

⁴⁴⁹ Kohik adıyla geçen bu nehir Orta Asya'nın en önemli nehirlerinde biri olan Zereşan Nehri'dir. Nehrin ismi İslam öncesi ve sonrası dönemde Sogd olarak da bilinmektedir. (Bregel, **age**, s. 2). Kaynaklarda "*Kohik, Kuhek, Kuvan, Semerkand ve Âb-ı Kuhek*" olarak geçmekle beraber isim olarak Farsça "altın saçıcı nehir" anlamına gelmektedir. Ayrıca altın taşıyan anlamın geldiği söylene de XVIII. yüzyıla kadar bu isme rastlanmadığı belirtilmiştir. Buna ek olarak bu ismi zenginliği ve bolluğu dolayısıyla aldığı belirtilmektedir. Bölgenin en eski şehirleri burada kurulmuştur. Nehir Amu Derya kadar büyük olmasa da ondan daha fazla nimet taşıdığı belirtilir. Nehir özellikle tarımsal amaçlarda sulama olanağı sağlamaktadır. Etrafında bulunan şehirlere kanallar yoluyla su sağlamaktadır. (Vurgun, **agt**, s. 14; Çelik, **agt**, s. 20).

⁴⁵⁰ Günümüzde Afrika ülkelerinde sıkça rastlanan gine kurdu, deri altında kılımsı bir solucan şeklinde ortaya çıkan bir hastalıktır. "Rişta" veya "Medine Kurdu" adıyla da bilinen bu hastalık, genellikle suda bulunan solucan, kurt vb. parazitlerin vücuda girdikten sonra deri altına yerleşerek, bulunduğu yerde iplik sarmalı haline gelerek, şişerek apse oluşturur. Fraser gibi birçok seyyah da bu hastalığın özellikle Buhara'da yaygın olarak görüldüğünden bahseder. XVI. Yüzyılda İngiliz Jenkinson bu konu hakkında Buhara'da her üç kişiden birinin bu hastalığa yakalandığını belirtmektedir. Budrin ise hastalığın; özellikle yaz aylarında kirli nehir suyunun kaynatılmadan kullanıldığı için vücutta yayıldığından bahseder. Vücutta bazı apselerin ve yaraların oluştuğu ve ciddi ağrılara neden olduğunu belirtir. Apsye yapan solucanın vücuttan çıkartılırken dikkatli olunması gerekmektedir. Tedavi sırasında solucan vücuttan çıkartılırken hastanın aşırı bir acı hissedecek ve yaradan kan gelene kadar devam ettikleri ve çıkartıldıktan sonra pamuklu kumaşla sarılarak yapıldığını belirtir. Solucanların uzunluğu konusunda iki arşın veya daha fazla olabileceğini ayrıca ekler. (Şadıman Güven, "Rahip Budrin' in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820)," **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2022, s. 82.) Alexander Burnes, Buhara'daki hastalıklar arasında en acı verici olanının Gine kurdu veya "rishtu" olarak adlandırılan "dracunculus" olduğunu ve Buhara'da her yıl yaklaşık dörtte birinin bu hastalığa yakalandığını belirtir. Hastalığın Buhara ile sınırlı olup yazın su depolarından kötü kokulu hayvanları içmesi insanların bu hastalığa yakalanacaklarına dair inanç vardır. Hastalığın tedavisinde solucan iğne ile çekilir ve çıkartılır. Fakat solucan alınsa da iyileşmesi üç aydan kısa süre sürmeyeceğini ifade eder. Meyendorf bunlara ek olarak Buharalıların bu hastalığa bir çare bulamadığını ekler. (Selim Serkan Ükten, "Seyyahların Gözüyle 19. Asrın İlk Yarısında Buhara Emirliği", **Seyyahların İzinde Türkistan**, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2021, s. 143; Burnes, **age**, s. 180-182; Kürşad Köse, "İngiliz Seyyah Alexander Burnes' e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2017, s. 108; Meyendorf, **age**, s. 29; Murat Özkan, **Türkistan'ın Keşif Çağı (Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara)**, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul 2019, s. 104). Hanikov, bu hastalığın semptomlarını gösterenlerde vücutların bazı bölümlerinin şiştiği ve apse yaptığını; hastanın sıklıkla kemiklerde akut ağrılar ve sürekli içe doğru ısı, kavrulmuş ağız ve devamlı susuzluk hissettiklerini belirtir. Solucanın vücuttan dikkatli bir şekilde çıkarılması gerektiği aksi takdirde daha fazla solucan içe doğru kaçabilir ve daha fazla vücuda nüfuz eder. Bu duruma "gizli rishta" olarak da belirtilir. Hastalığın sebebiyet verdiği suyun kirliliğinden bahsedilerek suyun kaynatılarak tüketilmesine dikkat çekmektedir. (Khanikoff, **age**, s. 62-63; Oğuz, **agt**, s. 96). Ole Olufsen, verilen bilgilere ek olarak, solucanın deriden çıkartılması için Buharalılar bir berbere giderler. Berber kurdun başını ezerek dolayıp çıkaran küçük aletlere sahiptir. Şayet berber tecrübeye sahipse operasyon başarı ile gerçekleşir ve hasta iyileşir. Fakat kurtçuk operasyon sırasında parçalanırsa hastalık devam eder ve son derece ağrılı iltihaplanma başlar. Bu durumda operasyona devam edilir. Buharalılar genellikle vücutlarında 10 ile 20 arasında değişen kurtçukla dolaşır ve riştaların vücutlarında kalmasından hayli rahatsızlık duyduklarını aktarır. Bu hastalığın ayrıca sık sık tekrarladığını da aktarır. (Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country: Journeys and the Studies in Bokhara*, William Heinemann, London 1911, s. 442-443). Seyyah ve doktor olan Johann Martin Honigberger, Kabil'de bu hastalığa yakalanan birini ameliyat yaptığını belirtir. Tedavi sırasında solucanın bulunduğu bölgeye kesik attığını ve yarayı birkaç gün açık bıraktıktan sonra, şişmiş kısımların balmumunu yağı sürüp sarılanması ile iyileştirdiğini aktarmaktadır. (Mehmet Alpar, "19. Yüzyılda Buhara Hanlığı' nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIII/2 (2013), s. 205; Mir İzzet Ullah, "Travels Beyond the Himalaya", *The*

arasında o kadar yaygındır ki, çok az kişi bundan kaçabilmektedir. Bunun sonucunda, bölge halkı bu hastalığın tedavisinde çok becerikli hale gelmişlerdir. Kurdun bulunduğu yeri hissettikten sonra deride küçük bir yarık açarlar ve kurdun başını dışarı çıkararak hafif bir kuvvetle çekmeye devam ederler ve tamamı çıkarılana kadar kesiği üç veya dört parmak genişliğinde genişletirler.

Ateş ve bağırsak şikâyetleri de yaygındır, ancak hekime yeterince ihtiyaç varmış gibi görünse de, raporlara inanacak olursak, tıp bilimi Buhara'da çok düşük bir seviyededir; uygulayıcılar çoğunlukla Kabil, Peşaver ve diğer yerlerden gelen cahil sahtekârlardır; hekimlerin sahip olduğu itibar ve kazandıkları büyük karlar onları cezbetmektedir. Doktorun, hastasıyla ilgilenmesinin ve gerçekleştirmeyi önerdiği tedavinin bedeli karşılığında anlaşması yaygın bir şeydir. Hayır, çoğu zaman bunu önceden talep eder, bu durumda hasta ölürse, mirasçılar tarafından tıp profesörüne karşı sık sık şikâyetlerde bulunulur ve kan bedeli bile talep edilir. Ancak açık bir cehaletin kanıtlanabileceği durumlar dışında buna asla izin verilmez. İyi hekimler ne kadar az olursa olsun, eczacılar Buhara'da daha çoktur, çünkü bir seyyah çarşılarında en az elli eczacı dükkânı olduğundan bahseder.

Buhara gibi bir yerde bulunan ve nispeten ılımlı ve adil bir hükümetin barış ve güvenliğinden yararlanan bir şehrin ticareti, etrafındaki ülkelerin düzensiz durumuna rağmen, geniş olmaktan kaçınmaz. Burayı tanıyan birçok kişi bana, her gün büyük miktarlarda malın gerçekten buraya getirildiğini ve buradan götürüldüğünü beyan etti. Rusya ile Orenburg üzerinden İran'la, Meşhed üzerinden Herat, Kabil, Peşaver, Shikarpur,⁴⁵¹ Bedahşan, Kaşmir, Çin (Hitay) ve bunlara bağlı tüm ülkelerle düzenli bir ilişki sürdürülmektedir.

Buhara ile Rusya arasında yılda ikiden fazla kervan geçmez; ancak her kervan dört ila beş bin deveden oluşur ve yolculuk yaklaşık üç ayda tamamlanır. Rusya'dan getirilen ürünler arasında demir, çelik, bakır, pirinç, gümüş, vermilyon⁴⁵², mercan, hırdavat, bazı kaplama eşyalar, altın ve gümüş işlemler, bakır tel kaplamalı veya yaldızlı kürkler, geniş kumaşlar, pamuklu mamuller, beyaz ve renkli koşinil,⁴⁵³ rafine şeker, beyaz ve mavi kâğıt ve bu

Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, C. VII, London 1843, s. 335; Mohan Lal, Travels in the Panjab, Afghanistan, & Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat; and A Visit to Great Britain and Germany, London 1846, s. 131; Schuyler, age, s. 144).

⁴⁵¹ Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinde bulunan bir şehirdir.

⁴⁵² Çin kırmızısı olarak bilinen renk, zincifre adlı minerale üretilmektedir.

⁴⁵³ Koşinil bir böcek türüdür. Kökboyası olarak kullanılan bu böcekler kırmızı rengi vermektedir.

türden çeşitli eşyalar bulunmaktadır. Rusya'ya ihraç edilen ürünler arasında siyah kuzu derisi, bazı pamuk ve ipek mamulleri, lapis lazuli, yakut, turkuaz, antika taşlar ve madeni paralar bulunmaktadır.

İran ve Kirman'dan şal ve yünlüler, Yezd ve İsfahan'dan ipekliler, İsfahan'dan altın ve gümüş işlemler, aynı şekilde Kaşan'dan bakır eşyalar ve diğer eşyalar, somun şekeri ve ham şeker, sal-amonyak,⁴⁵⁴ Hamedan derisi, turkuaz ithal ediyorlar. İran'a siyah koyun ve kuzu derileri, camlet⁴⁵⁵ ya da deve kılından yapılmış kumaş, kaba renkli ipek mendiller, biraz lapis lazuli, Hindistan'dan çivit, koşinil, tütün, basma ve pamuklu mamuller gönderirler.

Kabil, Peşaver, Shikarpur ve bu bölgelerden yün, sarık, beyaz pamuklu kumaş, basma, her şekilde şeker, boya için sarı çubuk, baharat, karabiber, hukuk kitapları alırlar. Karşılığında at, bakır, adres yelekleri ve kumaş, nurin-han ve diğer çeşitli imalatlar, kaplamalı ve yaldızlı bakır tel, turkuaz, mercan, ipek ve ipekli eşyalar, çay ve Çin eşyaları gönderirler.

Bedahşan'dan lapis lazuli, yakut ve diğer bazı kristaller ya da taşlar alırlar.

Kaşgar, Yarkend ve Çin'in diğer bölgelerinden büyük miktarlarda çay, Çin malı ve genel olarak Çin'in tüm ürünleri getirilirken karşılığında firuze, mercan, koyun, kuzu ve tilki derileri gönderilir.

Buhara'da hatırı sayılır bir at ticareti yapılmaktadır. Registan Pazarı'nda her Cumartesi, Pazartesi, Çarşamba ve Perşembe günü şehrin dışında, Hoca Bahaeddin Nakşibendi'nin türbesinin yakınında bir pazar kurulmaktadır. Ancak burada çok sayıda iyi veya değerli hayvan bulunmadığı görülmektedir. Karabeer⁴⁵⁶ adı verilen bir tür, çekiş gücü ve yolculuklardaki dayanıklılığı nedeniyle en değerli ırklardan biridir. Miyankal ve Şehr-i-Sebz civarında yetiştirilir ve oradan Buhara'ya getirilir. Ceyhun'un her iki yakasındaki Türkmenler tarafından yetiştirilen Türk atı, etkinliği ve güzelliği nedeniyle değerlidir, ancak artık nadir bulunan Karabayır kadar iyi veya değerli kabul edilmez. Kazak atları Yarkend ve Kaşgar'a doğru bol miktarda bulunurlar. Semiz, küçük cüsseli ve genellikle hırılıtlı bir tempoya sahiptirler, sıcağa karşı sabırsızdırlar. Buhara kışın yeterince soğuk olmasına rağmen, yazın sıcağı Kazak atlarını tutmayı zorlaştırır. Bu atlar, birkaç yıl önce

⁴⁵⁴ Suda kolayca çözünebilen renkli kristal yapıda bir tuzdur. Amonyumun klörünün doğal mineral halidir.

⁴⁵⁵ Deve veya keçi kılından yahut ipek veya pamuklu kumaştan yapılan dokuma bir kumaş türüdür.

⁴⁵⁶ Karabayır, Türkler'in Orta Asya'da yetiştirdiği en eski at ırklarından biridir. Dayanıklılığı ve güçlü olduklarını dikkat çeken bu at cinsi, Türkmen aygırı ve Kırgız kısrığının çiftleşmesi ile elde edilir. İsmi Özbeklerin karabayır aşiretinde alması dolayısıyla Özbek atı olarak adlandırılır. (Ükten, **age**, s. 227; Ünal, **agt**, s. 127; Şahsi, **agt**, s. 423).

Kazak ülkesinde ot kıtlığı nedeniyle koyunların büyük bir kısmının ölmesi ve tahıl kıtlığı nedeniyle atlarını beslemekte zorlanan halk, geriye kalanların çoğunu öldürüp yemek zorunda kalmıştır.

Pazardaki sıradan küçük atların fiyatı on ila on beş tilla'dır; daha iyi türler yüz, hatta yüz elli tilla'ya kadar yükselebilir. Ancak bunların sayısı azdır ve pazara getirilmezler. Ancak mal sahiplerinin ahırlarında tutulurlar ve komisyoncular tarafından alıcılara gösterilirler. Elli ila altmış tilla getirecek olanlar en çok sayıdadır. Kısraklar sadece cazip bir fiyat teklif edildiğinde satılır; çünkü mal sahibi genellikle onları damızlık olarak tutmak ister. Genel olarak, Buhara'da bol miktarda küçük ve kaba at bulunmasına rağmen, İran ve daha iyi Türkmen cinsleriyle karşılaştırılabilir ya da İranlı beylerin binmeye tenezzül edeceği; çok daha azının hayranlık duyacağı; ancak güçlü ve ülkeye yeterince uygun olduklarına inanmaya yönlendirildim. Çok büyük ve güçlü bir eşek cinsine sahipler: Bunlar yol için çok değerli olduğundan katırların tanesi beş ila yirmi tilla'ya satılıyor. Develerin Horasan'da kullanılanlarla hemen hemen aynı cinsten olduğu görülüyor. Kazak devesi iki hörgüçlü ve çok tüylüdür. At gibi, sıcağa dayanamaz. Toprakta ya da tepelerin arasında yeterince iyi gider; ancak tek hörgüçlü deveye hiçbir şekilde eşit değildir.

Ticaret dengesinin Buhara'nın lehine olduğu anlaşıyor; çünkü değerli madenler o kadar bol ki, oraya altın ya da gümüş götürmek avantajlı bulunmuyor. Yabancıların çoğu buraya yabancı para getirmekle o kadar büyük kayıplara uğruyor ki, paralarını mal şeklinde taşımayı tercih ediyorlar. Değeri en az sikkenin ise Kabil'den gelen altın tilla olduğu söyleniyor. Kambiyo senetleri ne yaygındır ne de pek anlaşılır; ama herhangi bir tüccar uzak bir yerdeki; örneğin Shikarpur'daki temsilcisine bir sipariş verdiğinde ya da bir başkasını karşılamak için bir senet aldığında, genellikle yüzde yirmiden yirmi beşe kadar çok yüksek bir kambiyo oranı talep eder.

Buhara'nın para birimi, hükümdarın adı ve ünvanlarıyla basılan tillalar ve tengelerden oluşur, ilki bir miskal ağırlığında altın bir sikkedir, ikincisi ise bir dirhem ağırlığında gümüş bir sikkedir; bir tilla da yirmi bir tane vardır, tengenin değeri yaklaşık altı penidir; dolayısıyla bir tilla yaklaşık on şili ve altı penidir. Ağırlık ve ölçüleri hakkında kesin bir bilgim yok. Bu nedenle erzak fiyatları hakkında kesin bir şey söyleyemem, ancak bu konuda toplayabildiğim kadarıyla çok ucuz görünüyorlardı.

Buhara'da soğuk çok şiddetlidir; kışın nehirler donar ve neredeyse üç ay boyunca öyle kalır. Ceyhun Nehri kervanlar için geçilebilir hale getirilir. Bu dönemde rüzgâr kuru ve

delici derecede soğuktur, ancak kar bazen üç ay boyunca yağsa da, asla diz derinliğinden fazla değildir. Baharın üç ayı boyunca, batı tarafından her üç ya da dört günde bir hafif yağmurlar gelir. Yazın ilk iki ayı çok sıcak geçer, rüzgâr genellikle kuzeybatıdan eser ve sık sık kavurucu olur, ancak hava zaman zaman hafif sağanak yağışlarla serinler. Yazın son ayında hava soğumaya başlar ve sonbahar çok hoştur. Sonbaharda batıdan gelen şiddetli yağmurlar vardır.

Bu ülkede iki hasat vardır. Tohumu yağmurların başlangıcında ekilen ve altı ay içinde biçilen ilkbahar hasadı ve sonbaharda ekilen ve bir sonraki yaz biçilen sonbahar hasadı.

İlkbahar mahsulü bir tür buğday ve arpa, sorgum, mast,⁴⁵⁷ nakood, coonjid, arzun, safra, pamuk, kökboyası, tatlı ve sulu kavun, salatalık vs. oluşur. Bu ekim sulama yapılmadan başlatılır, ancak yağmurlar bittikten sonra yağmurlardan elde edilenler, ihtiyaç duyduklarında tarlalar, İran çarkı⁴⁵⁸ adı verilen araçlarla kuyulardan sulanır.

Sonbahar mahsulü başka bir buğday ve arpa türünden (ki bu tahılların ana mevsimidir) ve az miktarda sorgumdan oluşur. Bu ürün için toprak önce bir gece boyunca sulanır ve üç gün boyunca ıslanmaya bırakılır, daha sonra sürülür ve tekrar sulanır. Daha sonra ekilir ve tırmıklanır (bizimkine benzer bir aletle). Mısır ilkbahara başladığında ya da ekildikten yaklaşık kırk gün sonra tekrar sularlar ve bir karış yüksekliğe ulaştığında bir kez daha kar tarafından korunmaya bırakılır, ta ki bahar ılıman hava ve onu besleyecek yağmur getirene kadar. Haziran ayının başında kesilir.

Buğday ekimini kavun ekimiyle takip ederler, ardından toprağı at gübresiyle gübrelerler ve bir sonraki bahara kadar nadasa bırakırlar. Sonbaharda buğdayı ayıklarlar ve büyürken gübrelerler, ayrıca tahıl salkımlarını da inceltirler.

Sulama, sonbahar hasadı sırasında, nehir kuyularının akarsularının kısmen doldurulmasıyla sağlanan suyollarıyla gerçekleştirilir; yalnızca bahçelerin sulanması ve ilkbahar mahsulünün ara sıra ve daha az sulanması için kullanılır.

Doşab⁴⁵⁹ üzümünden hazırlanır; şeker yerine kullanıldığı anlaşıyor. Gerekli olan bir türü Semerkand, Şehr-i Sebz ve Hisar'dan temin edilir; ayrıca başka ve daha uzak bölgelerden ithal edilenler de vardır. Ancak Buhara'da az bulunur ve pahalıdır; bu nedenle her ikame

⁴⁵⁷ Ashoka ağacıdır.

⁴⁵⁸ Bir tür Pers kuyusudur. Kuyu içerisinde ahşaptan yapılan bir tür değirmene benzeyen su çarkıdır. Öküzler yardımıyla su taşınmaktadır.

⁴⁵⁹ İncir, üzüm ve tut gibi meyvelerin şiresinden hazırlanan bir tür pekmezdır.

teşvik edilir. Zeruncabin'den temin edilen başka bir sakarin maddesi vardır, yerde bulunan bir tür manna.⁴⁶⁰

Özbekler arasında tarımsal ve hayvansal amaçlarla kullanılan hayvanlar, Horasan'da yaygın olarak bahsedilenlere çok benzer. Ancak öküzler tarafından çekilen arabalar odun, gübre ve benzeri amaçlar için kullanılır. Ülkenin bazı bölgelerinde seyahat etmek için üstü kapalı bir araba da kullanılır, ancak bunları çekmek için atların kullanılıp kullanılmadığını bilmiyorum.

Buhara'nın meyvelerinin mükemmel olduğu söylenir. Elmalar, armutlar, ayvalar, erikler, şeftaliler, kayısılar, kirazlar, incirler, narlar, dutlar, üzüm, kavunlar, vs. vs. mevsiminde bol miktarda bulunur. Misk kavunlarının büyüklük ve lezzet açısından dikkate değer olduğu, genellikle yirmi kilo ağırlığında olduğu ve yılın yedi veya sekiz ayı boyunca taze ve iyi kaldığı belirtilmektedir.

Şehrin ve banliyölerinin ötesindeki ülkenin verimli ve iyi ekili olduğu, en az kırk mil boyunca köyleriyle yerleşimin dolu olduğu ve bu durumun özellikle beş günlük yolculuk mesafesindeki Semerkand yönünde olduğu ve bunlardan sadece birinin bu dairenin ötesinde ıssız bir ülkeden geçtiği, çölün başladığı ve neredeyse tamamen Buhara ve çevresinin bulunduğu vahayı çevrelediği belirtilmektedir.

Arasında yer aldığı iki büyük nehrin kaynaklarına yaklaşan Maveräünnehr'in yukarı ya da güneydoğu kısmı, Bay Elphinstone⁴⁶¹ tarafından Puştikur, Belut-taug, Mustag ve diğerleri olarak adlandırılan bu yüce kütlelerden çıkan ya da bunlarla bağlantılı olan sıradağların çoğunu kapsayan düzensiz ve dağlıktır. Dağları ya da nehirleri isimleriyle tanımlamak zordur, hatta çoğu zaman imkânsızdır. Benim muhbirlerim gördükleri ülkeleri, belirli dağ sıralarına ya da geçtikleri akarsulara isim vermekten çok daha kolay bir şekilde tanımlayabiliyorlardı. Bu uzak bölgeyle ilgili çok az şey öğrenebildim, ancak

⁴⁶⁰ Bu, İran'da küçük çalılarının üzerinde bulunan gezungabinden farklıdır. Bombay Literary Transactions'da Yüzbaşı Frederick'in bu konudaki makalesine bakınız. (Fraser, **age**, s. 96).

⁴⁶¹ Mountstuart Elphinstone, Afganistan tasviri konusunda önemli bir yazardır. Diplomat ve tarihçi olan Elphinstone, mütevazı koşullara sahip küçük bir İskoç asilzadesi olan on birinci Elphinstone'nun dördüncü oğluydu. Elphinstone'nun çeşitli diplomatik ilişkiler sonucu Afganistan'da bulunduğu sırada, Afgan muhbirlerinden bilgi toplayarak önemli eserlerinden biri olan "*An Account of the Kingdom Caubul*"e aktarmıştır. 1819'da Hindistan Doğu Şirketi tarafından Bombay valisi olarak atanmıştır. Burada 1827'ye kadar kaldığı sürede Hindistan ve Müslümanlar hakkında bilgiler edinmiştir. Ancak yayınlanmamıştır. Özellikle Hindistan hakkında önemli bilgiler içeren yazılı nüsha daha sonra Britanya'da "*The Rise of the British Power in the East*" şeklinde yayınlanmıştır. Kendisi özellikle hukuk ve eğitim alanındaki reformlarıyla tanınmıştır. (Malcolm E. Yapp, "Mountstuart Elphinstone," **Encyclopaedia of Iranica**, C. VIII, Fasikül.4, 2011. Erişim 24 Mart 2023. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/elphinstone-mountstuart-COM_9009).

öğrendiklerim coğrafi açıdan herhangi bir işe yaramayacak kadar belirsiz ve tatmin edici değildi, hatta ülke hakkındaki genel bilgimizi artıracak nitelikteydi. Bu nedenle herhangi bir coğrafi tanımlama girişiminde bulunmayacağım, ancak gözlem altına alınan bu tür yerleri veya gerçekleri not etmekle yetineceğim.

Bu güneydoğu bölgesinin Buhara'ya ait olan kısmında, Altın Dağ⁴⁶² adında bir dağ olduğu ve bol miktarda altın bulunduğu bilgisini aldım. Yağmur mevsimi boyunca buradan çıkan akarsular tarafından kumlarla birlikte yıkanan metal, koyun derilerinin kumla birlikte dolanması gibi klasik bir yöntemle toplanıyor. Daha sonra cıva ile karıştırılarak metal amalgamasyon yoluyla ayrıştırılır. Görünen o ki, cıvayı ısı yoluyla uzaklaştırarak altını saf halde bırakma sanatını öğrenmişler. Gümüş de bulunur, ancak bu metallerden herhangi birinin bahsettiğim yöntem dışında başka bir yolla elde edildiğini bilmiyorum.

Ayrıca, Altın Dağ'da heykel ve yazılı kayalar⁴⁶³ bulunduğu konusunda bilgilendirildim, ancak heykellerin neyi temsil ettiğine dair anlaşılır bir açıklama alamadım. Bununla birlikte, ülkenin bu kısmı muhtemelen antikacılar için zengin bir alan sağlayacaktır, çünkü üzerine dağılmış birkaç antik kent alanı vardır; bunların kalıntıları arasında mücevherler, madeni paralar, madalyalar ve çeşitli antika mutfak eşyaları ve silahlar bulunabilir. Kendisi de bu tür eşyaların tüccarı olan bir kişi bana Hocauban adlı bir kentten söz etti. Bu kentin kum altında kaldığını, yağmurdan sonra insanların bu tür eşyaları aramak için kazı yapmaya gittiklerini ve özellikle altın ve gümüşten çok sayıda tabak, çanak çömlek bulduklarını; bunların hepsi için Rus tüccarların hazır bir pazar bulduklarını, bu tür metal eşyalar için ağırlıklarının beş katını, oyma mücevherler için de çok yüksek bir fiyat vereceklerini söyledi. Meşhed'de başkaları tarafından gerçekten talep edilen fiyatlar ve kendisinin tek tek eşyalar için teklif ettiği fiyatlar beni Buhara tüccarlarının, haklarında pek az şey bilebilecekleri şeyler için hazır ve muhtemelen cahil alıcılar bulduklarına ikna etmeseydi, bu tür şeyler için verdiği fiyatlardan gerçekten çok şüphe ederdim ve beni alışveriş yapmaya teşvik etmek için bir hile olduğuna inanırdım. Meşhed'de bir kişinin koleksiyonunda, hepsi kesinlikle Grek veya Roma işçiliğine ait ve bazıları olağanüstü

⁴⁶² Türki dilinde "Altın Tepe" anlamına gelir. Kohik veya Soğd olarak da adlandırılan Zerefşan (veya altın saçan) nehri ondan akar ve Semerkand'dan geçer.(Fraser, **age**, s. 97).

⁴⁶³ Verdiği bilgilerden sık sık yararlandığım Mir İzzet Ullah, Hokand'dan Semerkand'a giderken Ura-Tube ile Semerkand arasındaki yolun yarısında, Hanuti denilen yerde gördüğü yazılı bir kayadan bahseder. Yazıt, Sultan Abdullah Han Sahib Kıran'ın Hicri 977'de, 400.000 kişilik bir orduya sahip olan Taşkent, Türkistan ve Deşt-i Kıpçak hanlarıyla karşılaştığına, onları yendiğine ve birliklerinden o kadar çok kişiyi öldürdüğüne, öldürülenlerden tepeler oluştuğuna ve yanından geçen derenin bir ay boyunca su yerine kan aktığına tanıklık etmektedir. Burası Hanutee de yılan bolluğuyla dikkat çeker, ancak soğuk havalarda olduğu için Mir hiç yılan görmemiştir.(Fraser, **age**, s. 97).

güzellikte olan, hem cameo⁴⁶⁴ hem de intaglio⁴⁶⁵ olmak üzere yüz kadar küçük ve büyük oyma mücevher gördüm. Bazılarının alıcısı olmayı çok istiyordum, ama onlara biçilen değer o kadar yüksekti ve o zamanlar imkânlarım o kadar sınırlıydı ki, bunları karşılayamazdım. Örnek olarak, hiçbirini bir inç' in sekizde beşini geçmeyen oval taşlar, karnelyan, lal taşı ve kırmızı akik için parça başına dört veya beş gine istendi. Bunlardan birinin üzerinde tam hızda bir aslan kesilmişti, diğerlerinin üzerinde iyi işlenmiş kafalar vardı. Bilgilerini aktardığım Selim Beg, yaklaşık bir buçuk santim uzunluğunda ve bir santim genişliğinde, bir kraliçenin başını ve omuzlarını taşıyan, tacı, süsleri ve saçları taşın kırmızımsı kahverengi tabakasından oluşan zarif bir şekilde kesilmiş bir kırmızı akik cameo için yedi ya da sekiz yüz sterlinden az olmayan bir para teklif etti. Bir İranlı için sahibi, bu mücevheri herhangi bir bedel karşılığında vermeyi reddetmiştir.

Beş günlük ya da yaklaşık yüz elli millik bir yolculukla, Buhara'nın neredeyse doğusunda, ünlü Semerkand şehri yer alır. İlk iki gün, yolcuyu yaklaşık altmış mil boyunca, birbirini izleyen köyler, bahçeler ve tarlalar arasından geçirerek büyük ve kalabalık bir köy olan Kermine' ye⁴⁶⁶; üçüncüsü bir köy olan Ziyaeddin'⁴⁶⁷e; dördüncüsü önemli bir kasaba olan Kette-Kurgan⁴⁶⁸; beşincisi ise Semerkand'a götürür.

Bir zamanlar imparatorluk merkezi olan ve büyük Timur'un gözde başkenti olan bu saygıdeğer şehir, şimdi bir harabe yığınının biraz daha fazlasıdır. Gerçekten de, bu konuda duyduğum her şeyi doğrulayan çok saygın bir yerli seyyahın⁴⁶⁹ bize söylediğine göre; Şah Murad'ın zamanına kadar burası sadece harabe değil, aynı zamanda çöl, "kurt ve aslanın uğrak yeriymiş." Ama bu hükümdar burayı yeniden iskân etmek için büyük çaba sarf etmiş ve nüfusu hâlâ az olsa da her geçen gün artıyormuş. Eskiden Buhara'dan daha geniş bir alanı kaplıyordu. Rivayete göre; on iki fersah (yaklaşık kırk sekiz mil) olduğunu

⁴⁶⁴ Kabartmalı değerli taştır.

⁴⁶⁵ Oyma taş türüdür.

⁴⁶⁶ Kaynakta ismi Badiye-i Hurdak ve Kermine olarak geçen şehir, günümüzde asıl adını Nevai olarak, Özbek Şair Ali Şir Nevai'den almaktadır. Şehir, Miyankal vadisinde yer alan Zereşan Nehri'nin sol kısmında bulunmaktadır. Buhara'ya 100 kmdir. Kette Kurgan üzerinden Semerkand'a 160 km'dir. Geniş bir düzlük üzerine kurulan şehir Zereşan Nehri'nin kanalları aracılığıyla sulanmaktadır. Ticarete de önemli olan şehir özellikle pamuk ticareti endüstrisinin önemli bir kolunu oluşturmaktadır. Şehire genel olarak emirlerin çocukları, devlet idaresi öğrenmesi için gönderilmektedir. (W. Barthold, **age**, s. 103; Merdanoğlu, Muhammadiev, **age**, s. 84; Vurgun, **agt**, s. 70; Çelik, **agt**, s. 36). Olufsen şehrin canlı bir ticaret kasabası olduğunu ve nüfusunun 12bin kişi olduğunu aktarmaktadır. (Olufsen, **age**, s. 571).

⁴⁶⁷ Semerkand ile Buhara arasında bulunan bir köydür.

⁴⁶⁸ Miyankal vadisinde bulunan şehir, Semerkand ile Kermine arasındadır. Semerkand'a 70 kilometre Karşi'ye 145 kilometredir. Bölge halkı ipek böceği yetiştiriciliği, pamuk ve pirinç ekimi ile uğraşmaktadırlar. Zereşan'dan açılan kanallar vasıtasıyla sulanmaktadır. En iyi tütünün Kette-Kurgan ve Karşi'de yetiştirildiği de belirtilir. (Çelik, **agt**, s. 39; Olufsen, **age**, s. 497).

⁴⁶⁹ Mir İzzet Ullah. (Fraser, **age**, s. 99).

söylediği orijinal duvarlar hiç şüphesiz toz haline gelmiş olsa da, şehir hala çamurdan bir duvarla korunmaktadır. Aynı malzemelerden yapılmış bir kaleye sahiptir, ancak ana binalar ve evlerin çoğu taştan inşa edilmiştir.

Bu yerde Timur'un Türbesi hala görülebilir, çok yüksek bir kubbesi olan büyük bir yapıdır ve bir zamanlar Şah Murad tarafından sökülen altın kitle ile kaplıydı. Bu binanın içinde, yeşil taştan⁴⁷⁰ büyük bir bayrakla örtülmüş, mücevherlerle süslenmiş ve üzerine büyük Timur'un soy ağacı yontulmuş olan mezar bulunmaktadır. Türbenin hizmetkârları çok fakirdir. Muhammed Şah zamanına kadar Delhi sarayından para yardımı alırlardı, ancak o zamandan beri bu kaynak kesildi. Yukarıda bahsedilen yerli seyyaha, Timur hanedanının torunlarından Hindistan'da hala varsa, atalarının türbesinin ve hizmetkârlarının Semerkant'daki hüznü durumundan haberdar edilmeleri için ciddi bir dilekte bulundular.

Burada da Uluğ Beg'in rasathanesi⁴⁷¹ vardı; ancak Şibani Han tarafından bu ülkeleri ele geçirdiğinde yok edildi ve şimdi bir toz yığınının başka bir şey değil. Hoca Abdullah Ahrar,⁴⁷² Ebu Mansur Maturidi⁴⁷³ ve Hidayat'ın yazarı Şeyh Burhaneddin Ali'nin⁴⁷⁴ ve diğer birçok ünlü kişinin türbeleri buradaydı; ancak hepsi terk edildi ve çürümeye başladı. Şehirde pek çok seçkin medrese vardır; bunların en iyisi Hanum'⁴⁷⁵dur. Şimdi hepsi harabe halindedir ve geniş binaları boştur. Ancak, her ikisi de Yalangtuş Bahadır tarafından inşa

⁴⁷⁰ Bu taşın bir bezor olduğunu duyan Nadir Şah, (orduya asker toplamak için Semerkant'a gönderilen) yeğeninden taşı ve içinde yattığı türbenin brazen kapılarıyla birlikte Meşhed'e göndermesini istedi. Ancak taş kaldırılırken dört parçaya ayrıldı ve bir süre sonra Nadir, hem taşın hem de kapıların Semerkant'a geri getirilmesini emretti.(Fraser, **age**, s. 99). Bezor bir inci taşıdır. Brazen ise mahkam taşı olarak bilinmektedir. Ancak taşın bu taşın yeşim taşı olduğu bilinmektedir.

⁴⁷¹ Timur'un torunu, Şahruh'un büyük oğlu olan Uluğ Bey, matematikçi ve astronom âlimidir. Bir âlim olan Uluğ Bey iki yıl sekiz ay kadar 1447-1449 yılları arasında Timurlu Devleti'nin dördüncü hükümdarı olarak tahta bulunmuştur. Kendisi bu iki bilimin yanı sıra mimari alanında Semerkand'da iki medrese yaptırmıştır. Bunlarda biri olan Uluğ Bey veya Semerkand rasathanesi 1421 yılında yaptırdığı üç katı bir gözlemevidir. Dönemin ünlü âlimleri olan Ali Kuşçu, Kadızade-i Rumi ve Gıyaseddin Cemşid vs. âlimleri birlikte çalışmıştır. (Yavuz Unat, "Uluğ Bey," **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XLII, DİA, İstanbul 2012, s. 127-129; W. Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 117). Rasathanenin içindeki meridyen yayı; 40 metre yarıçaplı, kayaya yontulmuş ve üst tarafı tuğlalar ile desteklenmiş bir kemerdir. Sekstant üzerinde, Arap sembolleri ve rakamlarının kazındığı beyaz mermer levhalar bulunmaktadır. Merkezi meridyen yayı, gözlemevini kuzey ve güney olarak ikiye bölmüştür. Kuzey kesimdeki odalar haç planlı, güney kesimdeki odalar ise dikdörtgen şeklinde planlanmıştır.

⁴⁷² Asıl ismi Ubeydullah Ahrar olan Hoca Abdullah Ahrar, Nakşibendi'ye geleneğiyle tanınan bir âlimdir. Eserleri; Fıkârat, Risâle-i Havrâ, Risâle-i Validiyye ve Ruka'at(Murâselât)'dır.

⁴⁷³ Müfessir ve fakih olan Mâtürîdî, Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusudur.

⁴⁷⁴ Fergana'daki Marginan veya Margilan'ın yerlisiydi (Fraser, **age**, s. 99). Asıl ismi Burhâneddin Merginânî'dir. Fakih, imam, muhaddis ve müfessirdir. En fazla bilinen eseri de burada geçen Al-Hidayat'dır.

⁴⁷⁵ 1399-1404 yılları arasında yapılan bu medrese Semerkand'ın en önemli ve mimari yapısıdır. Medrese Emir Timur (1370-1405)'un eşi Bibi Hatun (Saray Melik Hanım) tarafından yaptırılmıştır.

edilen Şirdar Medresesi⁴⁷⁶ ve Tilla Kari Medresesi⁴⁷⁷ (veya yaldızlı medrese) gibi bazılarında hala ikamet edilmektedir. Semerkand kadısı, kadı kelan, çok saygın bir karaktere sahip olan Mir Ebu Seyid, ilkinde baş ustaydı. Şehirde ayrıca altı kubbesi⁴⁷⁸ olan çok büyük bir kubbe vardır. Her iki taraf da bir pazar oluşturmaktadır. Burada Pazar ve Çarşamba günleri düzenli olarak at pazarları kurulmaktadır. Burada atlar Buhara'dakinden daha ucuzdur. Kasabanın içinden akan su, etrafındaki güzel bir ülke ve nimetlerine ek olarak güzel bir iklime sahip hoş bir yer olarak ün yapmıştır.

Buhara'nın güney doğusunda dört günlük yolculuk mesafesinde bulunan Karşı bölgesi ve kasabası yer almaktadır. Kasabanın büyük bir önemi yoktur. Ancak hükümdarın burada bir avlanma yeri vardır ve babasının ölümüne kadar bölgenin yönetimini elinde tutmuştur. Su bakımından oldukça fakirdir ve çevresindeki topraklarda buğday ve arpadan başka pek az ürün yetiştirilir.

Keş olarak da adlandırılan Şehr-i-Sebz, Buhara'nın yaklaşık yüz mil doğu güneydoğusunda yer alır ve geniş araziden alçak tepeler zinciri ile ayrılır. Bu bölgenin çok güzel bir iklime ve bol miktarda suya sahip olduğu, yemyeşil ve zengin ormanların olduğu, meyve ve tahıl açısından verimli olan, güzel köylerle ve vadilerle dolu olduğu söyleniyor. Şehr-i Sebz' in kendisi ve çevresi, ağaç, su ve dağın birleşiminden dolayı güzel olduğu için özellikle bahsedilmektedir. Yirmi ila otuz bin arasında nüfusu vardır ve güzel bahçelerle çevrilidir. Ancak müstahkem olduğunu anlamadım.

Bu bölgenin büyük bir kısmı sadece sözde Buhara'ya bağlıdır. Danyal Bey'in zamanından beri bu ülkenin hükümdarları hevesle bölgenin tamamını kontrolleri altına almaya çalışmışlardır, ancak dağlar ve çöllerle çevrili olan ve istilacılara aşılmaz engeller çıkaran ülkenin zorluğu nedeniyle her zaman engellenmişlerdir.

Şah Haydar sonunda bazı bölgeleri ele geçirmeyi ve elinde tutmayı başardı. İhtiyaç halinde bir birlik asker sağlamayı kabul etmesi üzerine reisi Niyaz Bey ile barış yapmayı kabul etti, ancak Şah Haydar'a olan bağımlılığını ne ülke parası ne de hutbe yoluyla başka hiçbir şekilde kabul etmedi.

⁴⁷⁶ Semerkand'da Timur Devleti'nin gücünü ve hâkimiyetini temsil eden yapılardan biridir. Timurlu mimari ve süsleme geleneğini devam ettiren yapıtlardan biri olan Şirdar Medresesi, Askeri Vali Yalangtuş Bahadır tarafından İmam Kulı Han'a ithafen yaptırılmıştır. (Yaşar Çoruhlu, "Şîrdâr Medresesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIX, DİA, İstanbul 2010, s. 191-192).

⁴⁷⁷ 1646-1660 yılları arasında yaptırılmıştır. Uluğ Bey Medresesi ve Şirdar Medresesi ile birlikte Registan meydanının ters istikametinde yer alan üçüncü medresedir. (Çoruhlu, **agm**, s. 191).

⁴⁷⁸ Muhtemelen büyük bir kubbe, her biri bir pazarı oluşturan altı küçük kubbe ile çevrilidir (Fraser, **age**, s. 100).

Buhara'nın kuzeydoğusunda, on bir günlük mesafede bulunan Ura-Tube bölgesi, Fergana ya da Hokand Hanlığına bağlıydı. Tıpkı onun gibi Yüz boyundan Özbeklerle meskûndü. Ancak Şah Murad ve halefi Şah Haydar, uzun yıllar boyunca buraya karşı seferler düzenlemeye devam ettiler, sonunda Şah Murad başkenti ele geçirmeyi başardı ve kendi adına bir vali atadı. Bu hükümdarlar her zaman hasat zamanında elli bin kişilik bir orduyu ülkeye getirirler ve üç ay orada kalıp ülkeyi yakıp yıktıktan sonra geri çekilirlerdi. Onlara karşı koyacak yirmi binden fazla askeri olmayan Ura-Tüpe'nin reisi, başkentine ve güçlü ambarlarına sığınmak zorunda kaldı. Sonunda burası ele geçirilene ve tüm ordu bastırılana kadar saldırılar düzenledi.

Şah Haydar ilk başta Yüzleri ülkenin farklı bölgelerine dağıttı, ancak o zamandan beri onları yeniden bir araya getirdi ve hem son reisle hem de Buhara'daki hükümdarın ailesiyle akraba olan Muhammed Han'ı vali olarak atadı. Görünüşe göre Muhammed Han, Hokand hükümdarının bir saldırısını püskürterek önemli bir hizmette bulunmuş ve böylece Şah Haydar'ın hükümeti kendisine vermesini sağlamıştı, ancak şimdi ne kadar Buhara'ya bağlı sayılabileceği veya hükümdara şiddetli bir mücadele olmadan otoritesini kabul ettirip ettiremeyeceği şüpheli görünüyor. “İki höyük arası” anlamına gelen Ura-Tüpe kelimesi, kalabalık bir nüfusa sahip olan ve çamurdan bir duvarla korunan kasabanın durumunu tanımlamaktadır.

Buhara'nın on bir günlük doğusunda⁴⁷⁹ yer alan Hisar bölgesi verimli ve iyi sulanan bir bölge olarak tanımlanmaktadır. Baş kasabası Dehno büyük ve kalabalıktır. Eskiden Buhara'dan bağımsızdı, ancak başkentinin Kurgan Tepe'nin Allah Verdi Tauz tarafından kuşatıldığı bir zamanda, o zamanlar Karşı hükümdarı ve valisi olan, şimdiki hükümdar gidip bu reise saldırdı. Ordusunu bozguna uğratarak onu öldürdü. Hem Hisar'ı hem de Kurgan Tepe'yi ele geçirdi. Bununla birlikte, eski reisi Seyid Beg'in, muhtemelen kızını kendisine eş olarak alan Buhara hükümdarı ile dostane bir anlayışa dayanarak, Hisar'daki gücü olmasa da rütbesini hala koruduğu anlaşıyor. Kurgan Tepe şimdi Hisar'a bağlı ama onunla ilgili hiçbir bilgim yok.

⁴⁷⁹ Bu mesafeden çok emin değilim, ancak bunun gerçekten uzak olmadığına inanıyorum. (Fraser, **age**, s. 101).

2.4.3.Hokand Hanlığı

EK B- 4.KISIM

Hokand ya da Fergana Hanlığı- Sınırları- Bölümler- Genişliği- Mevcut egemenlik- Ömer Han- Hükümet- Gelir ve askeri teşkilatı- Yerleşik halkı- Köylerin yönetimi- Kış eğlenceleri- Mevsimler, ürünler- Özbekler- Kıyafetleri- Hokand şehri- Hocend- Hokand ve Buhara arasındaki savaş- Bedaşşan- Konumu- Ülkenin niteliği- Kasaba reisleri- Lapis lazuli ve yakut madeni- Belh- Kasabaların isimleri- Tarihi kökeni- Mevcut yıkıcı durum - Sözde sağlıklı hava- Raporun nedeni- Diğer kasaba ve şehirler- Reisleri- Siyah giysili kâfirler- Ceyhun nehri güzergâhı- Bununla ilgili tahminler- Kaşgar ve Yarkend- Kaşgar kasabası- Büyüklüğü- İç düzenlemeler- Yarkend yolu- Yarkend kasabası- Eski ve şimdiki durumu- Yerleşik halkı- Yönetim sistemi- Gelirleri- Vergiler- Gümrük yönetimi- Çin'in bu dönemde Müslüman devletleri fethi- Bu devletler Çin egemenliği altında mutlular- Hussun Mervi tarafından ülkenin durumunun değerlendirilmesi- Adaletin sıkı yönetimi ve mükemmel polis- Selim Beg tarafından onaylanması- Gözlemlerin sonuçlanması.

Günümüzde Hokand olarak adlandırılan Fergana Hanlığı, Mâverâünnehir'in anlatılmayı bekleyen tek önemli bölümüdür. Ancak, bu ilginç ülkenin benim sunabileceğimden çok daha ayrıntılı ve yeterli bir tanımının yakında okuyucuya verileceğini ummak için nedenler olduğundan, bu konuda çok özet bir bildirimle yetineceğim.

Doğuda Buhara'dan Aksu⁴⁸⁰ (Beyaz Nehrin) yatağının iki hanlığı ayırdığı sarp ve ulaşılmaz bir dağ zinciriyle sınırlanır. Güneyde onu Bedaşşan ve Çitral⁴⁸¹den ayıran dağlık araziye sahiptir. Karategin⁴⁸² onu güneybatıda sınırlar. Doğu ve kuzeydoğuda Çin'e bağlı Kırgız ve Kazakların yaşadığı dağlar vardır. Kuzeybatıda ise, dağlar ve çöllerle son zamanlarda otoritesi altına alınan Taşkent bölgesi yer alır. Bu hanlığın bölümleri Hokand, Hocend,⁴⁸³ Margilan,⁴⁸⁴ Andican,⁴⁸⁵ Uş,⁴⁸⁶ Sekt, Vudi, İsfara,⁴⁸⁷ Gurum-Seran, Çust,⁴⁸⁸

⁴⁸⁰ Pamir ve Hindukuş Dağlarının birleştiği ve kaynağını Tanrı Dağlarından alan Aksu(Penç Irmağı) nehrinden bahsetmektedir.

⁴⁸¹ Günümüzde Pakistan sınırları içerisinde yer alan bir şehirdir. Çitral "Kaşgar ya Kaşkar" olarak adlandırılmaktadır. Çin'deki Kaşgar ile karıştırılmamalıdır. Kabil nehrinin bir kolu olan Kunar Nehri ile birleştiği yerin yukarısındaki Çitral nehrinin uzun vadisini kapsar (Bababekov, **agm**, s. 244).

⁴⁸² Tacikistan sınırları içerisinde yer alan yüksek dağlık bölgedir.

⁴⁸³ Maveraünnehr'in en önemli ve kalabalık şehirlerinden olan Hocend, Fergana vadisinde ki Sır Derya nehrinin sol kıyısında kurulmuştur. Çin kaynaklarında Hu-ch'an ve Hujan olarak geçmektedir. İslam kaynaklarında ise Hucende olarak geçmekle beraber şehir hakkında kale, şehristan ve rebaddan ibaret olduğunu ve nüfusunun kalabalık olduğu belirtilmiştir. İpek yolu üzerinde kurulu olan şehir iç ve dış şehirden oluşmaktadır. Şehir de bağ, bahçe ve bostan fazladır. Evleri dağınık haldedir. Kendi ürettikleri mahsul kendilerine yetmediğinden dolayı Fergana ve Uşruşene' den ürün getirilmektedir. Mir İzzet Ullah, ayrıca

Kurama,⁴⁸⁹ Nemengân⁴⁹⁰ ve Taşkent'tir. Bütün bu bölgelerin, isimlerini aldıkları az ya da çok önemli kasabaları vardır. Hokand'ın güney doğusundan yaklaşık dört günlük yolculukla ortaya çıkan Sır Derya ya da Seyhun Nehri ülkeyi ikiye böler. İlk sekiz bölge nehrin solunda, diğerleri ise sağ kıyısındadır.

Hokand topraklarının uzunluğu iki yüz milden biraz fazla, genişliği ise yaklaşık yüz elli mil olarak hesaplanır. Ülkenin genel tanımı dağlıktır. Vadiler ve ovalarla bölünmüştür. Bunlardan Seyhun ya da Sır Derya Nehri ve kollarına yakın olanlar daha zengin ve verimli, daha uzak olanlar ise kurak ve verimsizdir. Yüzeyine dağılmış çok sayıda yetiştiricilikle uğraşan birçok köy bulunur, ancak birçok yerde göçebe aşiretlerin sürüleri için meralar sağlar.

halkının Türkçe ve Tacikçe konuştuğunu eklemektedir. (Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 179; Kurtuluş, **agm**, s. 272-273; Mir İzzet Ullah, **age**, s. 327).

⁴⁸⁴ Margilan, Özbekistan'ın Fergana ilinde bulunan bir şehirdir. Kaynaklarda Merginan veya Marginan olarak geçen şehir Fergana'nın 30 kilometre uzağında yer almaktadır. Şehir vadide önemli olmakla birlikte bir ticaret merkezidir. İpek ve şal yünleri bol bir şekilde bulunur. Kaliteli ipeği ile bilinmektedir. Surları kilden ve harap durumdadır. Ünlü Hükümdar Büyük İskender'in mezarının burada olduğu bahsedilmektedir. Babür, Margilan halkının Farsça konuştuğunu belirtmiştir. (Şeşen, **age**, s. 234- 243; Mir İzzet Ullah, **age**, s. 325; Bababekov, **agm**, s. 74).

⁴⁸⁵ Fergana bölgesinin eski başkenti olan Andican ya da Andükan, hububatı çok ve meyveleri boldur. Av ve kuşu çoktur. Kaliteli ipek üretilir. Semerkand gibi çömlekçilik ve çinicilik de gelişmiştir. Şehrin üç kapısı vardır. Halkının Türkçe konuştuğu ve yazdı dili konuşma diline yakındır. (Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 172; Zahirüddin Muhammed Babur, **Vekayi Babur'un Hatıratı**, çev. Reşit Rahmeti Arat, C. 1, Ankara 1987, s. 4).

⁴⁸⁶ Günümüzde Kırgızistan sınırlarında içerisine dâhil olan Uş şehri, Fergana'nın önemli bir diğer şehridir. İpek yolu üzerinde yer alan şehir, önemli ticaret ve kültür merkezidir. Şehir hakkında, cesur, savaşçı ve zengin bir halkı olduğu belirtilir. Havası güzel, akarsuyu ve çarşısı boldur. Camileri genellikle çarşı ortasında bulunmaktadır. Her Salı Pazar kurulmaktadır. Şehirde Türklerin hal ve hareketlerinin gözlemlendiği bir dağın tepesinde karakol bulunmaktadır. Ayrıca şehrin üç kapısı; Dervaze-i Kuh, Dervaze-i Ab ve Dervaze-i Mugkede bulunur. Üçüncü olan Mugkede ateşe tapan mabedi kapısı anlamındandır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülnisa Aynakulova, "İslam Müelliflerine Göre Ortaçağda Oş Şehri", **BELLETEREN** 65, 2001, s. 911-920; Babur, **age**, s. 5).

⁴⁸⁷ Seyhun nehrinin güneyinde Türkistan sıradağlarının eteklerine kadar uzanan bölgedir. Kaynaklara ismi Esfara, Esfarah, Esbara, Asbara olarak geçen İsfara şehrinde, şeftali ve kayısı ürünleri yetiştirilmektedir. Halkının tamamen sart ve dağlı olup, Farsça konuştukları da belirtilir. Ayrıca güney Kazakistan'da yeniden inşa edilen Asfara/Asbara ile İsfara karıştırılmamalıdır. (Babur, **age**, s. 6; Habib Borjan, "Esfara," **Encyclopaedia Iranica**, Vol. VIII, Fas. 6. Erişim: 4 Nisan 2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/esfara>).

⁴⁸⁸ Özbekistan'da Namangan vilayetinde bulunan bir şehirdir.

⁴⁸⁹ Kurama şehri, Özbekistan'ın Taşkent vilayetinde bulunmaktadır. Schuyler, şehrin Zerefşan sonra en zengin ve nüfusu çok olan bir bölge olduğunu, halkının Özbekler ve Kırgızların yanında kurama olarak da adlandırılan belirsiz bir nüfusa sahiptir. Bunun sebebinin Orta Asya'da aşiretlerden kaçanların buraya gelip yerleştiğini ifade eder. (Schuyler, **age**, s. 324).

⁴⁹⁰ Özbekistan'ın en önemli ticaret merkezlerinden olan Nemengân şehri, Fergana vadisinin güney batısında yer almaktadır. Şehrin tarihi çok eskilere dayanmakla birlikte asıl gelişimi Ahsî şehrinde gerçekleşen deprem sonucu buraya göç almasıyla başlamıştır. İbret'in Fergana Tarihi'nde, Buhara Hanlarından Abdullah Han serdabe denilen yerde bir sofa yaptırır. Burada kaldığı süre zarfında bir tarafı dağ bir tarafı nehri olan ve havası güzel olduğu için içlerinden "ağalık" unvanı taşıyan birine şehir inşa edileceğine dair emir vermiştir. Ayrıca bu nehrin bulunduğu taraf tuz ile dolu olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı Nemengân ismi, nemek "tuz" gân "kaynağı" olarak adlandırılmış olsa da Nemek Kân Farsça Nemekgân ile yazılıp daha sonra nun-i zaide(n fazlası) ile Nemengân olmuştur. Aslı ise Nemek Kân'dır. (Bulduk, **age**, s. 106; Tagaev, **agt**, s. 127).

Hokand'ın şuan ki hükümdarı, yaklaşık on dört yıldır hükümetin dizginlerini elinde tutan Ömer Han'dır(1809-1822). Bir tiran olan ve halkın Ömer Han'ın tahta çıkmasına yardım ederek kendisine karşı suikast kurduğu kardeşi Âlim Han'ı öldürerek tahta geçti. Her ikisi de Hokandlı Emir Narbuta Han'ın oğullarıdır. Ömer Han'ın hükümetinin niteliği, çoğu bakımdan Buhara'ya benziyor. Ancak ulemanın bu kadar büyük bir ağırlığa sahip olduğu ya da ilim ve dinin bu kadar ayrıcalıklı bir etkiye sahip olduğu görülüyor; ne hükümdar halka vaaz veriyor ne de adalet mahkemelerini bu kadar gösterişli bir şekilde düzenliyor. Ama bana anlatılanlara inanacak olursam, yönetiminde ne uyanıklık ne de adalet eksikliği var. Tam tersine, diğer Özbek devletlerinin yağmacı alışkanlıklarından uzak, köle ticaretini yapmayan ya da onlara sahip olmayan ve aralarında seyahat edenlerin tamamen güvende olduğu mutlu ve memnun bir halkı yöneten yumuşak, iyi ve adil bir hükümdar olarak tanımlanıyor.

Ömer Han'ın gelirleri hakkında hiçbir bilgim yok. Ancak devlet vergilerinin oranı ve tanımı ile bunların toplanma biçimleri Buharıninkilerle hemen hemen aynıdır. Sanırım askeri sistem şu açıdan farklıdır. Ordunun daimi kısmına daha az düzenli ödeme yapılır ve muhtemelen toprak tahsisi için hizmet eder. Boyların katkıda bulunduğu daha az düzenli kısım otuz bin kişiyi bulabilir, ancak bunların hiçbirinin sahada iki aydan fazla kalamayacağı söylenir. Çünkü yanlarında taşıdıkları malzeme tükendiğinde dağılmak zorunda kalırlar. Silahları genel olarak mızrak, kılıç ve kalkandan oluşur. Birkaç silahları vardır, ancak diğer saldırı silahlarına oranla çok küçüktürler. Zırh, ok ve yay kullanılmaz.

Halkın büyük çoğunluğu Özbekler ve köylerde yaşayan Tacik'dir. Özbekler şişman, açık tenli, son derece sessiz, iyi huylu, neşeli ve misafirperver bir halk olarak tasvir edilir. Ata binmeyi, avlanmayı, şahin avlamayı ve kırmızı sarhoş olmayı çok severler. Ayrıca Kırgız, Karakalpak, Kazak, Ming vs. gibi göçebe aşiretlerde “ülkenin yüzeyine” bolca dağılmıştır. Bunlar barışçıl ve dürüstlerdir.

Bu ülkedeki köy yönetimi sistemi, Buharıninkiyle aynı ilke üzerine kurulmuş gibi görünüyor. Gelirleri toplamak üzere bir sulh yargıcı halk tarafından, bir diğeri de hanlık tarafından atanır. Köyler yüz ila bin evden oluşur. Genellikle birbirini kesen iki sokaktan ya da ortasında caminin bulunduğu uzun bir sokaktan oluşurlar. Çoğu köyde misafirleri ağırlamak için bir mihman-hane⁴⁹¹ vardır. Yoksul halk kışın orada toplanır, paçalarını bir

⁴⁹¹ Bir tür misafirhanedir. Evin en güzel odası olup salona açılan kabul salonudur. Bektaşilerce sadece erkek misafirleri ağırlamak için kullanılan misafirhanedir. (Gabriel Banvalot, **Eski Yurt Orta Asya'dan**, çev.

araya getirir, birlikte çay içer, şarkı söyler, hikâyeler anlatır, şakalaşır ve okuyan birini dinlerler. Gençler bazen bir çember oluşturarak dans eder, bu sırada ellerini çırpırlar. Kış mevsimi eğlence mevsimi gibi görünüyor, çünkü o zaman en güzel kıyafetlerini giymiş gruplar halinde köy köy dolaşıp eğleniyorlar, ama yılın geri kalanında zamanlarını çalışmaya ayırıyorlar.

Mevsim değişiklikleri Buhara'dakinden çok farklı değildir. Çok az kar olmasına rağmen kış şiddetlidir. Üç ay boyunca sürekli ateş yakılır ve kışın gün çok kısa olur. İlkbaharda hafif yağmurlar, güçlü batı rüzgârları ve bulutlu hava vardır. Yaz mevsimi çok sıcak ve kavurucu geçer, sonbaharın sonuna kadar da pek yağmur yağmaz. Ürünlerin yer değişimi Buhara'dakiyle hemen hemen aynıdır. Ülkede çok miktarda ipek üretilmekte ve çeşitli kumaşlara dönüştürülmektedir. Tüm tarlaların etrafına dut ağaçları dikilir ve pamuk da çokça yetiştirilir. Söğütler, Kavaklar, Selviler. Avrupa'da bilinen her türlü meyve burada yaygındır. Çınarlar nadirdir, ancak tepelerde yüksek çamlar, Kavaklar, Badem, Ceviz ve Antepfıstığı ile kaplıdır.

Hokand Özbeklerinin yemekleri Buhara halkınıninkiyle aynıdır. Çayı çok severler ve günde en az üç kez içerler. Başlıca yemekleri akşamlarıdır ve genel olarak pilavdan oluşur. Çöldeki aşiretler az çay içer; daha çok haşlanmış et, çorba ve ekmek yerler.

Elbiseleri normal Özbek kıyafetinden önemli ölçüde farklı görünmüyor. Ancak kadınlar, Fars kabasına veya Hindistan ungurcaya daha çok benzeyen, ayaklarına kadar uzanan ve kapitone ipekten yapılmış bir elbise giyerler; başında erkeklerden daha küçük ipek veya şal türbanları giyerler ve şekil bakımından farklılık gösterir. Hindistan kadınları gibi küpeler ve burun halkaları vardır. Kasaba ve köylerdeki kadınlar, diğer Müslüman devletlerindeki gibi örtülüdür. Baştan ayağa kadar burka⁴⁹² ya da peçe takarlar.

Hokand şehri çok modern bir tarihe sahiptir. Narbuta Han'ın zamanından önce küçük bir köydü. Ancak hükümet merkezi haline gelmesiyle o kadar büyüdü ki, şu anda elli binden fazla ev barındırıyor. Duvarı yok ve sokakların çoğuna, kıyısında bulunduğu Sır ya da Seyhun Nehrinden su giriyor.

Ülkenin eski başkenti Hokand'ın güneyinden yaklaşık altmış mil batıda bulunan Hocend, Sır'ın sol kıyısında inşa edilmiş, büyük üne sahip bir şehirdir. Çamur ve taştan bir duvarla

Reşat Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, 1884, s. 40; Baha Tanman, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları(Tekkeler)", **TÜRKLER**, C. XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 234).

⁴⁹² Baştan aşağı her tarafı örten örtü veya çarşafır.

çevrilidir. Eski refahını kaybetmiş olmasına rağmen hala otuz bin ev içerdiği söylenmektedir. Havası ve suyu mükemmel sayılır. Meyveleri lezzetli, insanları kibar ve misafirperverdir. Farsçayı Türkçe kadar iyi anlar ve konuşurlar.⁴⁹³

Buhara hükümdarı Haydar Şah, birkaç yıl önce Hokand'ı kendi egemenliği altına almaya çalışmış ve bu amaçla toplayabildiği seksen bin kişilik bir kuvvetle Hokand üzerine yürümüştür. Ancak bu ülkeye geçişi zorlama girişiminde engellenmiş ve amacından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Hükümdarlar arasında bir barış imzalanmadı; ancak iki devlet arasındaki sınırın doğası, her iki taraftaki herhangi bir girişimi işgalci taraf için son derece tehlikeli hale getirecek kadar güçlüdür. Bu nedenle taciz edilmeden ve rahatsız edilmeden kaldılar.

Buhara'nın güneydoğusunda, daha doğrusu doğu güneydoğusunda, yaklaşık yirmi günlük yolculuk mesafesinde ve Hokand'ın neredeyse güneyinde, Bedaşan bölgesi yer alır. Edinebildiğim en iyi bilgilere göre, Amu Derya Nehri'nin yukarı kısmını, kol vadilerini ve bunlarla bağlantılı dağlık ülkeyi kapsar. Belki de bu nehrin kaynaklarına kadar, bu bölgenin seviyesi büyük olasılıkla, daha aşağıda sol kıyıyı işgal eden Belh eyaletinin aşağı ve kuzey kısmından kademeli olarak yükselir. Dağlık ve bol ağaçlık bir ülke olarak tanımlanmaktadır. Etrafı bahçelerle çevrili, tepelerin küçük girinti ve çıkıntılarında yer alan köylerde yaşayan medenileşmemiş ve vahşi insanlar vardır. Başlıca kent, Belh'den yüz elli milden daha uzak olmadığı söylenen Feyzabad'⁴⁹⁴dır. Ancak önemli bir başka kent daha vardır ve bu kent vilayetle aynı adı taşır. Bu ülkenin insanları, alışkanlıkları ya da hükümetlerinin doğası hakkında çok az gerçek bilgi edinebildim.

Bu bölgenin uzak dağlarında bilinen en zengin lapis lazuli ve yakut madenlerinden bazıları bulunur. İlki gri bir matris içinde bazen oldukça kalın damarlar halinde bulunur. Bu taşın zaman zaman birkaç Tebriz maun ağırlığında ve büyük levhalar halinde işlenebilen dilimlere elde edilir. Ürün satılmak üzere Buhara'ya getirilir, buradan kısmen İran'a, ancak çok daha büyük miktarlarda Rusya'ya taşınır. Buhara'daki fiyat, yaklaşık beş maun ağırlığı için altı tümenden biraz daha azdır. Rusya'ya taşındığında, orada maliyetinin üç katına satılacaktır. Yakutlar beyaz bir toprakta büyük kristal kütleleri halinde bulunur ve bunlar

⁴⁹³ Hocend'de ya da yakınında bir turkuaz madeni vardır, ancak burada bulunan taşlar yeşilimsi bir renktedir ve Horasan'daki Nişabur'dakilerden çok daha az değerlidir. Kirman'da çok önemsiz bir yerde daha var: Bu madenlerin, bilinen dünyada gerçek turkuaz veren tek madenler olduğuna inanıyorum. (Fraser, **age**, s. 106).

⁴⁹⁴ Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Bedaşan vilayetinde bulunan merkezi şehirdir. Hanıkov Feyzabad hakkında, bahçeleri olan medreselere sahiptir ama ciddi bir çürüme tehlikesiyle karşı karşıya olduğundan bahseder (Khanikoff, **age**, s. 120).

kırıldıklarında genellikle ince taşlar üretirler. Bazı büyük ve kaba kristaller bana uzun sivri altıgenler veya sekizgenler halinde gösterildi. Bana söylendiğine göre, burada zümrüt de bol miktarda bulunuyor. Ancak bunların sadece yeşil renkli kristaller mi yoksa gerçek taşlar mı olduğunu bilemiyorum, çünkü bana hiçbir örnek getirilmedi.

Buhara'nın güneyinde ve doğusunda yer alan, başkentleri yaklaşık on beş günlük yolculuk mesafesinde olan büyük ve çok ilginç Belh eyaletinin bugünkü durumuna ilişkin olarak, üzümlere belirtmeliyim ki, bilgilerim çok sınırlıdır. Bay Elphinstone'nun konuyla ilgili olarak topladığı bilgilere çok az şey ekleyebilirim ya da hiçbir şey ekleyemem. Bu vilayetin güney kesimi, Hindukuş'un büyük kütesinden ve Orta Asya'nın diğer güçlü dağ sıralarından ayrılan tepeler zinciri üzerinde uzanan kırık ve düzensizdir. Kuzey ve batı kesimleri daha düzdür. Ülke genel olarak kumlu olmaktan ziyade sert ve çakıllı bir yapıya sahip olup, zengin ve verimli noktalarla serpiştirilmiştir; sanırım tüm eyalette hiç tuz çölü yoktur.

Amu Nehri'nden yetmiş ya da seksen mil uzaklıkta bulunan başşehir Belh, geniş bir düzlük üzerine kurulmuştur ve muazzam melankolik bir harabe yığıdır. Düzenli bir şekilde inşa edilmişti, sokaklar birbirini dik açılarla kesiyordu; Şiraz'daki Vakil Pazar tarzında kemerli ve tonozlu bazı görkemli pazarlar, buna karşılık gelen kervansaraylar ve birçok muhteşem cami ve medreseler içeriyordu. Ancak şimdi sağlam tuğla duvarlardan inşa edilmiş; zamanın ve yok edicinin eline dayanmış olan bu tür binalar dışında hiçbir şey kalmadı. Bir zamanlar dünyanın en büyük imparatorluğunun muhteşem başkenti olan bu “*şehirlerin anası*”⁴⁹⁵ birkaç yüzyıl öncesine kadar yüz binleri bulan sakinleri, şimdi birkaç bin kişiye inmiş ve geniş ıssızlığın ortasında seyrek bir şekilde dağılmış durumdadır.

Belh vilayetinin özellikle şehrin çevresinin kötü havasıyla dikkat çektiğini sık sık duymuştum. Konuyla ilgili bilgi almak için başvurduğum Emirzade meseleyi hafife aldı ve durumun şundan kaynaklandığını söyledi: Büyük Timur burayı ele geçirdiğinde, çok

⁴⁹⁵ Bay Elphinstone, Asya'nın bu unvanla ilgili iddialarına dikkat çeker ve bu iddialar, bilinen tarihi tarafından iyi bir şekilde desteklenir. Çünkü Büyük İskender'in zamanından önce, en ünlü ve en iyi krallarından bazılarının, özellikle de Pişdadi hanedanının hüküm sürdüğü büyük bir imparatorluğun başkenti olma ayrıcalığına sahipti. Bunlar belli bir dereceye kadar efsanevi olarak kabul edilse de, Belh'in büyük tarihi, çok uzak hükümdarların başkenti olarak belirlenen yer olmasından çıkarılmalıdır. Aynı zamanda Baktriya'nın Yunan krallarının başkentiydi. (Fraser, **age**, s. 106). İran'ın mitolojik hanedanlıklarından biri Pişdadiler hakkında Şehnâme, Avesta ve Hüdaynâme'de bahsedilmektedir. Hanedanlığın kurucusu Huşeng, ilk insan ve kralların ilki Kayumers'in torunu ve Cemşid ve Feridun'un atasıdır. (Firdevsî, **Şehname**, çev. Necati Lugal, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 246; Nevfel Akyar, “Zerdüştilikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri”, **Basilmamış Yüksek Lisans Tezi**, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 2018, s. 11).

sayıda sakini surların dışına taşıdı ve orada onları katletti. Leşlerinin çürümesi, birkaç yıl boyunca az ya da çok şiddetli bir şekilde devam eden bir veba salgını meydana geldi. Sonuç olarak bu yer, ona bağlı kalmaya devam eden sağlık açısından kötü bir üne kavuştu. Eğer ortak rapora güvenilebilirse, sebepsiz değil, çünkü sakinlerin hala kısa ömürlü olduğunu beyan ediyor. Şehrin nüfusu genel olarak az, çoğunluğu göçebe boylardan oluşuyor. Ancak elde ettiğim farklı rotalarda Meymene,⁴⁹⁶ Andhoy,⁴⁹⁷ Hulm,⁴⁹⁸ Şahmeydan gibi birkaç önemli kasabadan bahsediliyor. Daha çok büyük bir köy olarak yazılan ilki, çevresinde sürekli olarak geniş il'lerin kamplarına sahiptir. Nişabur büyüklüğünde olduğu söylenen Andhoy, Buhara'ya bağlı Yıldız Han adlı bir şefin meskeniydi. Şehir gerçekten de şu anda sözde bu hanlığa bağlıdır; ancak Reisi **Killich** Ali Han, herhangi bir dış otoriteden tamamen bağımsızdır.

Ülkenin bu kısmıyla ilgili araştırmalar yaparken, daha uzak ve dağlık bölgelerinin bazı kısımlarında yaşayan tekil ırk hakkında bilgi edinme fırsatını da kaçırmadım. Müslümanlar tarafından, kâfirler veya inançsızlar *Sia poshes ya da "Siyah giysili"*, olarak adlandırılır; ancak fırsatlar nadirdi ve elde edilen bilgiler sınırlı ve belirsizdi. Başka türlü nasıl olabilirdi ki? Zulümleriyle kendilerine ölümcül düşmanlar haline getirdikleri insanlar mı? Elde ettiğim az miktardaki bilgi de genellikle Bay Elphinstone'nun anlattığı ilginç hikâyeyi, ihmal suçlamasından kendimi kurtarmak ve meraklıları, bildiğim tek hikâye olan ve en yakın komşularının onlar hakkında bildiği her şeyin özünü ve hatta hepsinden fazlasını veren bu hikâyeye yönlendirme ayrıcalığından yararlanmak için bu notu eklememeliydim. Çünkü bu hikâyeye, doğuda yaygın olarak karşılaşılanın ötesinde hem girişimci hem de zeki olduğu anlaşılan yerli bir seyyah aracılığıyla elde edilmiştir. Etraflarındaki Müslüman ülkelerde bu insanlarla ilgili genel izlenim, son derece vahşi oldukları akıl, zihinsel ve ahlaki kazanımlar açısından hayvanlardan biraz daha üstün olduklarıdır. Ancak ince yapılı,

⁴⁹⁶ Faryab eyaletinin başkenti olan Meymene, at yetiştiriciliği, Karakul koyunları, halıları, kavunları ve üzümleri ile ünlü bir ticaret şehridir. Arap coğrafyacılarından Yakut, eski kökenli olan bu şehre, ilk olarak eski Babil kralı Nebukadnezar tarafından Kudüs'ten gönderilen İsrailoğulları yerleştiğini aktarır. Samani rönesansı yörüngesinde zenginleşen ve Moğol istilasına uğramadan önce Herat ovalarından Bedahşan dağlarına kadar uzanan gelişmiş bir şehirdi. XIX. yüzyılın sonuna kadar Kuzey Afganistan'daki Özbek hanlıklarından biriydi (Nancy Hatch Dupree, **An Historical Guide to Afghanistan**, Kabul: Afghan Air Authority, Afghan Tourist Organization, 1977, s. 346).

⁴⁹⁷ Kuzey Afganistan'ın Faryab vilayetinde bulun ticaret şehridir. Herat ile Buhara arasında bulunan şehir, coğrafi olarak Horasan'a bağlı bulunmaktadır. Karakorum Çölünün güney ucunda yer almaktadır. Amu Derya nehrine 30 kilometre uzaklıktadır. Su yetersizliğinden dolayı ahalisi hayvancılık ile uğraşmaktadır. (D.N. Wilber, "Andkūy", **Encyclopædia Iranica**, Vol. II, Fas. 1. Erişim 8 Nisan 2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/andkuy-a-commercial-town-in-northwestern-afghanistan-3556-north-latitude-and-6508-east-longitude> ;Çelik, **age**, s. 38).

⁴⁹⁸ Afganistan' da Belh vilayetinde bulunan şehirdir.

güzel ve alımlıdırlar. Öyle ki, kadınlarına eş ve metres olarak, erkeklerine de köle olarak sahip olmak büyük bir arzuyla karşılanır. Gerçekten de, esir almak amacıyla sürekli olarak ülkelerine akınlar düzenleniyor ve önemli sayıda esir Buhara'ya getiriliyor. Burada muhbirim bana, gençken alınıp İslam dinine geçirildiklerinde, toplumun iyi ve zeki üyeleri haline geldiklerini söyledi. Bu durum, kendisi tarafından Müslüman inancının fevkalade iyileştirici gücünü kanıtlamayı amaçlasa da, eğer gerekliyse, bu ezilen insanlarda zihinsel zayıflığın doğal bir eksiklik olmadığını yeterince gösteriyor. Gerçekten de, Bay Elphinstone' nun anlattıklarını okuyan herkes, onların asil yaratıkların malzemelerine sahip olduklarını kolayca keşfedecektir. Ülkeleri dağlık ve ulaşılmazdır, ancak verimli ve güzel bir iklime sahiptir. Asya'nın bu bölümünün engin dağlık sırtlarına dâhil olan ve bunlarla bağlantılı olan tüm ülkelerin aşırı uzaklığı, seyyahın ilerlemesine karşı koydukları neredeyse aşılmaz tehlikeler ve zorluklarla birlikte, değerli bir amaç için keşfedildiklerini görme umudunu neredeyse yasaklıyor. Merakı daha da artırırken, hayatlarını ve özgürlüklerini macera için riske atmaya cesaret edebilecek kişilerin girişimlerine zengin bir ödül vaad ediyor gibi görünüyor. Büyük Oxus, Ceyhun ya da Amu Nehri'nin yatağına ve son bulduğu yere değinmeden ülkenin bu bölümünden ayrılmak istemem. Ancak şimdiye kadar coğrafyacıların kafasını karıştıran bu konuda kesin bir şey söylemeden, sadece kulaktan dolma kanıtlara ekleme yapabilirim. Kaynağından Harezm topraklarına ulaşana kadar izlediği yol şu anda söz konusu değildir: Bay Elphinstone'nun çabaları bu konuyu aydınlatmış ve şimdiye kadarki yükselişinin ve ilerleyişinin çok ayrıntılı bir dökümünü çıkarmıştır. Şüpheli olan noktalar, ilk olarak, onun ne olabileceği ve herhangi bir kısmının ya da tamamının Hazar Denizi'ne ulaşıp ulaşmadığıdır. İkinci olarak, Ürgenç'i geçtikten sonra şimdi ne olduğudur.

Söz konusu ilk nokta ile ilgili olarak, bu konuda yazılmış olan her şey dikkatle incelenirse, muhtemelen Ceyhun'un herhangi bir kısmının ne Belh'den ne de başka bir yerde Hazar Denizi'ne ulaştığına dair inanç lehine hiçbir kanıt bulunmadığını ve böyle bir görüşün tek dayanağının coğrafi karışıklık ve cehaletten kaynaklanan belirsiz bir gelenek olduğunu keşfedeceğiz. Öte yandan, bu konuya doğrudan değinen tek yetkililerin⁴⁹⁹ sürekli olarak Ceyhun ya da Amu'nun Harezm gölüne düştüğünü söylediği görülecektir. Binbaşı Rennel'in⁵⁰⁰ *Herodot Coğrafyası* adlı eserinde, bu yüzyıla kadar konuyla ilgilenen Avrupalı

⁴⁹⁹ İbn Havkal, Ebu'l- Fidâ vs. (Fraser, **age**, s. 108).

⁵⁰⁰ James Rennel tarihçi, coğrafyacı ve deniz bilimcisidir. Babası gibi İngiliz ordusunda çalışmaktaydı. Rennel, orduda görevdeyken aynı zamanda deniz araştırma ve mühendisliği eğitimi almıştır. Bir deniz mühendisi olarak çeşitli liman ve havzaları keşfe çıkmıştır. Bu keşifler de ilk Bengal nehrinin haritasını

coğrafyacıların Aral Denizini “*Hazar’a dâhil*” olarak düşündüklerini, çünkü bu “çeyrekte” sadece bir su genişliği bildiklerini, Arap ve İranlı coğrafyacıların ise tam tersine her ikisini de bildiklerini ve aralarında dikkatli bir ayırım yaptıklarını düşünmektedir. Şu anda Mangışlak körfezinin güneyinde Hazar’a dökülen hiçbir su kaynağı olmadığı kesindir. Çünkü Astrabad’dan Hive’ye ve oradan Mangışlak’a gidip gelen kervanlar, Astrabad yakınlarındaki Etrek Nehri’ni geçtikten sonra tek bir akarsudan geçmez ya da bir damla tatlı suya rastlamazlar.⁵⁰¹

İkinci nokta da Hazar Denizi’yle ilgili olarak aynı derecede açıktır, çünkü Astrahan ya da Orenburg ile Hive arasında ticaret yapan kervanlar Ceyhun’la herhangi bir bağlantısı olabilecek hiçbir akarsuyu geçmezler, böylece bu nehrin hiçbir kolu Mangışlak’ın kuzeyinde Hazar’a dökülmez. Bana bu ülkeler hakkında en net bilgileri veren Selim Beg, Ceyhun Nehri’nin Bedahşan’daki kaynağının yakınından, diz derinliğinden fazla olmayan bir yerden geçtiğini, Sir veya Seyhun tarafından birleştirildiğinde, birleşen akarsuların Avrupalı coğrafyacılar tarafından adlandırıldığı gibi Aral gölünde kaybolduğu, ancak bu isimle bilmediğini ve Dungez, Büyük Barsuk olarak adlandırdığı yere kadar Ceyhun kıyılarında seyahat ettiğini söyledi. Hem bu adam, hem de Emirzade Nasreddin Mirza, diğer birkaç güvenilir kişiyle birlikte, nehrin Ürgenç’i geçtikten sonra doğuya döndüğü ve bu yönde dört ya da beş gün ilerledikten sonra Sır ya da Seyhun⁵⁰² ile birleştiği ve her ikisinin de çıkışı olmayan büyük bir göle yayıldığı, sularının çevredeki ülkenin oluşturduğu kum tarafından emildiği konusunda hemfikir. Bu anlatım Arap ve İranlı coğrafyacıların anlattıklarıyla o kadar iyi örtüşür ve tümüyle o kadar tutarlı ve olası görünür ki, buna itibar etmemek için gerçekten iyi bir neden yok gibidir.

çıkarmıştır. Oşinografi ’nin babası olarak bilinen Rennel, 1830’da İngiliz Kraliyet Coğrafya Topluluğunu kurmuştur. Rennel’in eserleri hakkında, 1779’da Bengal haritasını yayınlamıştır. Daha sonra ikinci çalışması olan Hindistan’a en yakın çizimi olan haritayı yayınlamıştır. Haritanın yanına ek olarak Memoir (1783) yayınlamıştır. 1790 yılında kuzey Afrika haritasını çizmiştir. Ayrıca bahsedilen iki önemli eseri de iki cilt halinde The Geography of Herodotus ve A Treatise on the Comparative Geography of Western Asia (1831) yayınlamıştır. (**National Encyclopedia of Bangladesh**. Erişim: 8 Nisan 2023. <https://en.banglapedia.org/index.php/Rennel, James>).

⁵⁰¹ Bay Moravief, daha önce sözünü ettiğimiz “*Voyage en Turcomania*” adlı eserinde, Ceyhun’un bir kolunun Hazar’a açıldığı sanılan kurumuş bir kanalını çok ayrıntılı bir şekilde anlatır. Kuşkusuz bu anlatıya biraz dikkat edilmelidir, ancak Bay Moravief’in, daha önce Prens Beckowitch’i ve onu Hazar’ın doğu kıyılarına gönderen Rus yetkilileri yanıltan aynı bilgi kaynakları tarafından böyle bir inanç lehine önyargılı hale getirilmemiş olabileceğini varsaysak bile, konu hakkında herhangi bir sonuca varmak için tek başına oldukça yetersizdir. (Fraser, **age**, s. 108).

⁵⁰² Çok meraklı bir araştırmacı olan ve krallığı Seyhun’da bulunan İmparator Babür’ün, bu nehrin denize ulaşmadığını, Türkistan’ın biraz aşağısında kumlar tarafından yutulduğunu söylemesi dikkate değerdir (Fraser, **age**, s. 109). Babür, Hocend suyu ismi ile meşhur olan Seyhun Nehri, bu ülkenin kuzeyinden gelir ve içinden geçerek, batıya doğru akar; Hocend’in kuzeyi ve bugün Şahruhiye ismi ile meşhur olan Fenaket’in mevkiiden geçip, tekrar kuzeye dönerek, Türkistan’a doğru gider. Buradan epeyce aşağıda bulunan bu nehir büsbütün kumlar arasında kaybolur ve hiç bir nehre karışmaz şeklinde aktarır (Babur, **age**, s. 3).

Selim Beg bir körfezden söz eder. Bu körfezin sularının bir kısmının büyük bir gürültüyle⁵⁰³ yutulduğunu söyler, ancak burayı kendisi görmediği gibi, anlattıkları da pek anlaşılır değildir. Rus büyükelçisine (muhtemelen iki yıl önce Buhara'yı ziyaret etmiş olan Mösyö de Negri⁵⁰⁴) bu göle kadar eşlik etmiştir. Rus toprakları; elçiliğin beyefendileri, o sırada donmuş olduğu için buzun üzerinden ölçtüklerini ve büyükelçinin balık içerip içermediğini anlamak istediğini, büyük kalınlıkta olan buzda bir delik açtıklarını ve bir ateş yaktıklarını, balıkların ışığa geldiğini ve çok sayıda balık yakaladıklarını söylüyor. Etrafındaki ülkeyi tamamen çöl olarak tanımladı, tek sakinleri çok vahşi birkaç göçebe Kazak'dı.

Amu Nehri'nin büyüklüğü hakkındaki sorularıma cevap olarak, başka bir seyyah bana, Belh yakınlarında yaz mevsiminde gördüğünde, en dolu mevsiminde Jumna nehri⁵⁰⁵ kadar büyük olduğunu ve nehri geçmek için Belh'den ve Buhara'dan Ürgenç ve Hive'ye hem mal hem de yolcu taşımak için yaygın olarak kullanılan tekneler için mükemmel bir şekilde seyredilebileceğini söyledi.

Emirzade bana, Buhara'ya en yakın noktada Amu'nun çok büyük bir nehir olduğunu, akarsuyun hiçbir zaman bin metreden daha az genişliğe sahip olmadığını ve yazın karlar eridiğinde bazen dört mil genişliğe yayıldığını söyledi. Sır ya da Seyhun'un Bağdat'daki Dicle'den üç kat daha büyük olduğunu; hem bu nehrin hem de Amu'nun çok derin, seyredilebilir ve teknelerle gezilebilir olduğunu söyledi. Müslüman eyaletleri Kaşgar⁵⁰⁶ ve Yarkend⁵⁰⁷ Hokand'ın yaklaşık altı yüz mil doğusunda yer alır. Yol üzerinde az ya da çok

⁵⁰³ Bu, Khalkan(Kalkan?) adı verilen tepelerdeki bir geçide atıfta bulunuyor olabilir. Bazı rivayetlere göre Ceyhun nehri Aral'a girmeden önce akmaktadır. (Fraser, **age**, s. 109).

⁵⁰⁴ Türkistan'da İngiliz ve Rus mücadelesi arttığı dönemde; 1820 yılında Rus elçilik heyeti, Aleksandr Fedoroviç Negri (1784-1854) başkanlığında Buhara'ya gönderilmiştir. Grek asıllı olan Negri, Odessa Tarih ve Eskiçağlar Cemiyeti başkanı, yazar ve arkeologdur. 1806 yılında Rusya'ya göç ederek Rus Dış İşleri Bakanlığı'na memur olarak girmiştir. 1818 yılında İran'a gönderilen Rus elçilik heyetinde baş danışman olarak görevinde bulunmuştur. (Güven, **agt**, s. 20).

⁵⁰⁵ Hindistan sınırları içerisinde yer alan bu nehir, Yamuha nehri olarak da bilinmektedir.

⁵⁰⁶ Eski bir tarihe sahip olan Kâşgar şehri, tarım havzasının en önemli ticaret merkezi şehridir. Bu ticaret merkezi olmasının yanında İpek Yolu üzerinde bulunması dolayısıyla da doğu-batı arasındaki ilişki sağlamaktadır. İslam coğrafyacıları tarafından Türkistan'ın merkezi olduğu bildirilir. Kaynaklarda ismi, Şu-lı, Cia-şa- Şulig, Kaşi, Kâşgar, Kâcgar, Kâşhar, Kâşgarya ve han ve hakanların oturduğu şehir anlamında ordukent şeklinde geçmektedir. Şehirde Afak Hoca Camii ve Türbesi, Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib Türbesi bulunur. (Konuralp Ercilasun, **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar**, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 15-16).

⁵⁰⁷ Yarkend ismi Shache olarak da geçmektedir. Canlı bir ticaret merkezine sahip olan şehir, tarım havzasının güneybatı ucunda kurulmuştur. Şehrin içinde aynı isme sahip Yarkend nehri suları geçmektedir. Kaptan Montgomerie, sakinlerinin Müslüman olduğunu belirtmiştir. Verimli bir arazi bir araziye sahiptir. Ayrıca ürünleri ipek, pirinç ve pamuk ve birçok üzün bağları olduğunu aktarmıştır (By Captain T. G. Montgomerie, R.E., "Astronomical Assistant Great Trigonometrical Survey of India," **Journal of the Royal**

öneme sahip birkaç kasaba bulunur ve bunlardan Uş⁵⁰⁸ şehri en önemlisi gibi görünmektedir. Ülkenin genel görünümü batıdakinden daha hoştur; daha iyi sulanır, daha iyi çeşitlilik gösterir, daha yeşil ve daha iyi ağaçlıktır. İran, Horasan, Belh ve bu daha yüksek bölgelerin çakıllı ve kayalık topraklarından, Harezmi ve Buhara'nın tuzlu veya kumlu çöllerinden eşit derecede farklıdır.

Bu yolla ilk ulaşılan ve en batıda yer alan Kaşgar, Bay Klaproth'un⁵⁰⁹ hesabına göre Greenwich'in 39° 25' kuzey enlemi ve 76° 05' 45" doğu boylamında yer almaktadır.⁵¹⁰ Doğuda büyük üne sahip bir şehirdir ve her zaman çevre ülkelerden çok sayıda ticari ziyaretçinin geldiği bir yer olmuştur. Ancak Timur'un torunu Mirza Ebûbekir tarafından tamamen tahrip edildi, ancak onun emriyle yeniden inşa edildi ve sonunda yaklaşık altmış yıl önce komşu devletlerin birçoğuyla birlikte Çin'in egemenliği altına girdi.

Bazı rivayetlere göre; şehrin büyüklüğü Amritsar⁵¹¹, diğerleri ise üç buçuk millik bir devreyi kapsadığını söylüyor; on bin ev içerir, nüfusla boldur ve yabancılarla doluydu. Taş ve çamurdan inşa edilmiş bir duvarı, dört kapısı, dört pazarın bulunduğu bir çarsu veya pazar yeri vardır. Cuma günleri kasaba içinde bir pazar ve duvarların dışında bir at pazarı kurulur.⁵¹² Bu konuda daha fazla bilgi edinemedim.

Geographical Society of London, Vol. 36, s. 1-18; Pavel Lurje, "Yarkand" **Encyclopaedia Iranica**, 2009. Erişim 8 Nisan 2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/yarkand>).

⁵⁰⁸ Burası Fergana veya Hokand' ın sınır kasabasıdır ve çok kalabalık olduğu söylenmektedir. (Fraser, **age**, s. 110).

⁵⁰⁹ Dil bilimci, oryantalist, coğrafyacı, tarihçi, etnograf ve kâşif, Julianus (Julius) von Klaproth, 11 Ekim 1783 yılında Almanya'nın Berlin şehrinde doğdu. Klaproth özellikle doğu dilleri üzerine çalışmalar sürdürmüştür. Mançuca, Moğolca, Sanskritçe, Arapça, Farsça, Türkçe, Kafkas dilleri, Japonca, Çince Gürcüce, Ermenice, Afgan dili ve Afgan dilinin Pers, Kürt ve Sanskrit dilleri ile ilişkisini çalışmış ve önemli eserler ortaya koymuştur. Eserlerinden birkaçı; *Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808*, *Abhandlung über die Sprache Schrift der Uiguren* (1812), *Asia Polyglotta* (1813), *Codex Comanicus*'un 1828 Venedik nühasında editörlüğünde bulunmuş, a *Geographisch-historische Beschreibung des östlichen Kaukasus, zwischen den Flüssen Terek, Aragwi, Kur und dem Kaspischen Meere* (1814), *Notice du Baburnameh, ou Historie du Sultan Babur* (1814) ve *Account of Khotan, Kashgar and Yarkend, from Chinese and Turkish authorities, vs. dir.* (Ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Uçar, "Julianus Von Klaproth'un Kafkaslar ve Gürcistan Seyahatnamesi (Tercüme-Tahlil)", **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2021, s. 9-13).

⁵¹⁰ Bay Klaproth'un bu konumu, Pekin'de İmparator Kien Long'un emirleri doğrultusunda Cizvitler tarafından Felix D'Arocha, Espinha ve Hallerstein tarafından yapılan ve bu ülkelerdeki birçok noktanın boylamını astronomik gözlemlerle belirleyen büyük Çin haritasının otoritesine dayanarak vermektedir. (Fraser, **age**, s. 110).

⁵¹¹ Hindistan'ın Pencap bölgesinde bulunan bir şehirdir.

⁵¹² Buraya getirilen atlar çoğunlukla Kırgız ve Kazak cinsi olup, çoğunlukla iğdiş (kısırlaştırılmış) edilmişlerdir. Fiyatlar genellikle düşüktür. Çok mükemmel bir tanıma sahip katırlar, Çinliler tarafından kullanılmaktadır. Bir boğadan ve bir kısıraktan, bir attan ve bir inekten ve ayrıca bir eşekten ve bir inekten bir katır aldıkları söylenir. Bunu aktaran seyyah, bu hayvanları hiç görmediğini, ancak en iyi otoriteye sahip olduğunu düşündüğünü söylüyor. Çekicilik için mükemmel oldukları ve boynuzsuz oldukları söylenir. Annesi inek, babası at olursa katır olur, erkekse ata benzer; dişiye ineğe benzer. (Fraser, **age**, s. 110).

İç düzenlemeler, kendi soyundan reisi olan bir Müslümanın sorumluluğu altındadır; ancak tamamen beş veya altı bin askerle ayrı bir tahkimatta bulunan Çinli bir valinin kontrolü altındadır. Yarkend'in ve diğer bazı şehirlerin başmüfettişidir.⁵¹³

Yolcuların Kaşgar'dan Yarkend'e gitmek zorunda oldukları yol, onları yüz seksen millik bir mesafeye taşır. Bununla birlikte, çok daha kısa bir yol olduğu ve bu yol üzerinde sadece bir gece geçirildiği söylenir.⁵¹⁴ Ancak hükümet memurları bu yolda seyahat edebilirler.

Yarkend, Bay Klaproth tarafından Greenwich'in 38° 19' kuzey enlemi ve 78° 7' 45" doğu boylamına yerleştirilmiştir. Kaşgar gibi bu şehir de Asya'nın o bölgesinde yüksek bir şöhrete sahip olduktan sonra, Mirza Ebûbekir tarafından yıkıldı, ancak onu tekrar refah ve nüfusa kavuşturdu ve havasını sağlıklı bularak, onu görkemli yapılarla süsleyerek, sokaklara su getirerek ve diğer yollarla hükümdarlığın yerleşimine uygun hale getirdi. Duvarlarının otuz arşın⁵¹⁵ yüksekliğinde olduğu ve çevresine dünyanın en güzel on iki yüz bahçesinin dikildiği söylenir.

Şu anda çamurla çimentolamış taştan bir duvarla savunulmaktadır ve bu duvarda beş kapı bulunmaktadır. Kaşgar'dan oldukça büyüktür; ancak evler, o şehirdekiler gibi taş ve çamurdan inşa edilmiş balkonlarla doludur. Pazar doğudan batıya doğru uzanır ve bir platform üzerinde bir dizi oturma yerinden oluştuğu, arkasında ise çoğunlukla Çinliler tarafından işgal edilen güzel dükkânların bulunduğu belirtilmektedir. Desteklenmesi için araziler tahsis edilen ondan fazla büyük medreseler ve yolcuların konaklaması için çok sayıda kervansaray bulunmaktadır.

⁵¹³ Aksu, Leh, Turfan, Hoten, Karakaş, Elçi, Keriya, Yarkend, Guama; Kargalık, Yengi Hisar, Kaşgar olmak üzere on iki şehir olduğu söylenir. (Fraser, **age**, s. 111).

⁵¹⁴ Yerler arasındaki enlem ve boylam farkı bu iddiayı doğrulamamaktadır. Bununla birlikte, Çinli yetkililer tarafından bu ülkeler ve sınırları hakkında çok fazla gizem saklandığı söylenmektedir. Bu bölgelerde, içinde yetiştiği söylenen ve güzel misk kokulu bir meyve özü veren tuhaf bir ot nedeniyle Çinli nöbetçiler tarafından dikkatle korunan bir bölge vardır. Bu Çin karargâhları kısa bir süre önce ve aşağıdaki vesileyle kurulmuştur. Yaklaşık otuz yıl önce bir çoban, koyunlarını bu civarda birkaç mil yüksekliğinde olduğu söylenen bir tepeye çıkarırken, tepeden geniş ve dolambaçlı bir nehir, güzel ve iyi nüfuslu bir ova ve büyük bir müstahkem yer gördü. Aşağı inerek gözlemlerini ve keşiflerini aktardı. Bunun üzerine hâkim onu Yarkend'e gönderdi ve daha sonra sırrı açıkladığı herkes gibi orada öldürüldü. Tepelerdeki direkler bu tür kazaların tekrarlanmasını önlemek ve otları korumak için yerleştirilmiştir: üç yılda bir değiştirilirler. Ayrıca, Çin'e giden kısa bir yolun bu tepenin üzerinden geçtiği, ancak Çin'e gönderilen hâkimlerin altı aylarını alan dolambaçlı bir yoldan taşındıkları söylenmektedir. Çinli tahsildarlar üzerinde casus olarak tutulan Müslüman memurlar da aynı şekilde altı yılda bir Pekin'e gönderilirler. Bu amaçla istihdam edilen kişiler tarafından geceleri boş ve çöl yollarından geçirilirler, böylece yolculuk altı ay sürer. Tüm bu gizemin ne için olduğunu asla öğrenemedim ve şüphesiz bir kısmı hayal ürünüdür; ancak hikâyenin kendisi, o kıskanç ve şüpheci hükümetin bazı ilginç siyasi önlemlerinden kaynaklanmış olmalıdır. (Fraser, **age**, s. 112).

⁵¹⁵ Eski uzunluk ölçü birimidir. 68 santimetreye eşittir.

Kasaba nehirde gelen kanallarla sulanmaktadır ve bu kanallar zaman zaman açılarak taş ve çamurdan inşa edilmiş bazı depoları doldurmaktadır ve bu şekilde toplanan su, nehrin alçak olduğu ve kanalların donduğu kış aylarında kasaba sakinlerinin kullanması gereken tek şeydir.

Nehir suyunun geri kalanı büyük ölçüde çevredeki ekim alanlarının ve bahçelerin sulanmasında kullanılmaktadır.

Bu şehirleri çevreleyen ülke zengin, verimli, iyi sulanan ve çok hoş olarak tanımlanmaktadır. Kasabalar ve köyler çoktur. Tarım çok geniş bir ölçüde sürdürülmektedir. Yarkend'in meyveleri özellikle iyi aromalı ve lezzetli olarak temsil edilmektedir.

Yarkend'den geçen nehrin yatağında yeşim (jasper⁵¹⁶ veya agat⁵¹⁷) taşı parçaları bulunur. Bu taş o kadar değerlidir ki, tüm özel kişilerin toplaması yasaklanmıştır. Ancak yazın seller dindikten sonra, Çin valisi insanları bu taşı aramak için görevlendirir ve bulunan her şey onun tarafından tahsis edilir.

Bu kasabaların sakinleri çoğunlukla tamirciler, tüccarlar ve mollalardır; hiç hizmetçi yoktur.⁵¹⁸ Birçoğu, boğazda görülen ve guatr adı verilen salgı bezinin şişmesinden mustarıptır. Kalyan ve benzeri amaçlar için su tutan toprak kaplar yerine büyük su kabaklarından yararlanırlar. Ülkenin kadınları, uzun veya kısa olsun, peçe takmazlar.

Hükümet sistemi aşağıdaki gibi görünmektedir. Her şehre, hepsi Kaşgar'da ikamet eden reisin kontrolü altında olan bir Müslüman hâkim ve iki Çinli tahsildar (ambans olarak adlandırılır) atanır. Adaletin yönetimi, ciddi suçların cezalandırılması ve tüm siyasi işlerin yönetimi gibi daha önemli görevler birincisine aittir. Yargı işlerinde kendisine A'lam⁵¹⁹

⁵¹⁶ Halk arasında çakmak taşı olarak bilenen ve diğer bir ismi ilke jaspis doğada, sarı, kırmızı, yeşil, mavi, kahverengi, pembe vs. renklerde bulunmaktadır. Kuvars, kalsedon ve akik taşının alt türüdür.

⁵¹⁷ Zaman içerisinde ismi değişen akik taşıdır. Yemen veya ölümsüz taş olarak bilinmektedir.

⁵¹⁸ Efendi ve uşak ilişkisinin başka yerlerde olduğu gibi burada da geçerli olması gerektiğinden, bu daha da anlaşılabilir görünüyor: Bedahşan ve Kafiristan'dan köle ithal ettikleri söyleniyor. Belki de kullanılan tek hizmetkârlar bunlardır. (Fraser, *age*, s. 112).

⁵¹⁹ Hokand Hanlığı'nda adli teşkilat içerisinde yer alan a'lam, mahkemede müftünün dava konusunda verdiği kararların fıkıha ve şeriata uygun olup olmadığını kontrol eder. Eğer uygunsa kendi mührünü vurarak kararı kadiya gönderir. Han tarafından atanan a'lam, kadıların mazeretli durumlardan dolayı gelemediği zaman geçici kadılık görevi yapabiliyordu. A'lam kadılık sınavından iyi bir not alamadığı vakit tecrübe kazanması için bir nevi kadı yardımcısı olarak kadıların yanında görev yapmaktaydı. (Fahrettin Atar, Aitmammat Kariev, "Hokand Hanlığı'ndaki Yargı Kurumları Üzerine Kısa Bir Bakış," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2016, s. 300; Yalçınkaya, *agt*, s. 119).

ahund⁵²⁰ adı verilen bir memur yardımcı olur; bu memur Kadıü'l-Kudat rütbesini taşır ve hâkimin yanında yer alır. Ayrıca bir müftü ve bir kadı vekili vardır. Hâkim, görevi kötüye kullanma durumları dışında asla görevden alınmaz. Ambanslar, ticari mallardan vergi almak ve gelirleri toplamakla görevlidir. Hâkim, her tüccar sınıfına bir Ak Sakal (veya ihtiyar) atar ve bu kişiler aralarında meydana gelen küçük anlaşmazlıkları çözer. Başka bir ülkenin yerlisi olan her yabancı ya da kişi, bu şehirlerde ne kadar uzun süre ikamet etmiş olursa olsun, orada bir eşi ve ailesi olsa bile, misafir⁵²¹ olarak adlandırılır; bu, onun lehine bir ayrımdır, çünkü bu şekilde baş vergisinden kaçınır.

Gelir iki kaynaktan oluşur; ticari mallar vergisinden ve alban⁵²² adı verilen ve on iki yaşını aşan tüm erkeklere uygulanan, ancak koşullara göre beş veya on beş tengeye kadar değişen aylık bir tür toplama vergisinden elde ediliyor gibi görünüyor; mollalar, okul müdürleri, fukara ve gezginler (yukarıdaki gibi) bu vergiden muaftır.⁵²³

Yolcuların ve tüccarların ülkeye kabulü için yapılan düzenlemeler ve mallardan alınan vergiler, söz konusu ülkelerle ilgili birçok ayrıntı için kendisine teşekkür borçlu olduğum bir seyyah tarafından şu şekilde anlatılmaktadır.

Tüm yolcular ya da kervanlar, nereden gelirlerse gelsinler, şehirden birkaç günlük mesafede ve muhtemelen şehre bağlı bölgenin sınırlarında, gümrük vergisine tabi mallar için tüm paketlerin incelendiği bir gümrük karakolunda (onlar tarafından urteng⁵²⁴ olarak adlandırılır) durdurulur. Bu görev yerlerinde on beş ila yirmi Çinli, başlarında da killadar⁵²⁵ dedikleri bir adam var. Ne zaman bir kervan gelse, killadar her paketi açar, inceler, kaydeder ve mühürler; vergiye tabi olanların envanterini çıkarır. Ertesi gün, atlı bir Çinli ve ülkenin iki Müslüman kervana eklenir ve uygun vergilerden kaçmak için herhangi bir sahtekârlık yapılmaması için Yarkend' deki gümrük binasına kadar eşlik ederler. Mallar ertesi gün killadaların gelmesine kadar kilit altında tutulur ve urteng'de yapılan envanterle karşılaştırıldıktan sonra aşağıdaki şekilde harçlar alınır. Eğer kervan Keşmir'den geliyorsa kırkta birini alırlar; eğer kırk paket varsa, en iyi paketi seçerek tamamen alırlar; eğer kırktan azsa, tamamına değer biçerler ve para olarak alırlar; eğer eşya tartılabilirse, tartarlar

⁵²⁰ İran ve Türkistan'da kullanılan âlim, üstat, efendi ve din adamları için kullanılan bir ünvandır. (Hamid Algar, "Ahund," **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, C.II, DİA, İstanbul 1989, s. 185).

⁵²¹ Kelimenin tam anlamıyla seyyah anlamındadır. (Fraser, **age**, s. 112).

⁵²² Bir tür toprak vergisidir.

⁵²³ Bu verginin dağıtım ve tahsilat şekline ilişkin bilgi eksikliği, konuyu oldukça belirsiz hale getirmektedir. (Fraser, **age**, s. 113).

⁵²⁴ Gümrük istasyonudur. Ülkeden giriş ve çıkışlarda ticari malların ve pasaport kontrolü burada yapılmaktadır. (Mir İzzet Ullah, **age**, s. 320).

⁵²⁵ Hindistan'da vali anlamına gelir.

ve kırkta birini alırlar. Keşmir dışındaki tüm ülkelerden aynı şekilde sadece yüzde bir vergi alırlar⁵²⁶ ve herhangi bir sahtekârlık tespit edilirse, normalin on katını alırlar. Miktarı çok büyük ya da değerli değilse, ülkenin ürünü olan mallardan, hediyelik, merak uyandıran ya da özel kullanıma yönelik eşyalardan gümrük vergisi alınmaz. Tüccarlar, fiyatları farklı olan mallarının sayısının otuz ya da kırkı geçmemesine özen gösterirler; eğer birinin yüz paketi (örneğin şalları) varsa, bunları üç ya da dört farklı kişi adına kaydeder: bu, vergilerin aynen ödenmesinden kaçmak amacıyla yapılmış gibi görünmektedir, çünkü killadar vergileri aldıktan sonra malları sahibine geri verir.

Aşağıda Çinlilerin bu ülkeleri nasıl ele geçirdikleri anlatılmaktadır. Hicri 1050 yılında Yarkend, Kaşgar, Yengi Hisar, Aksu, Kuça, Turfan, Leh ve diğerleri muhtemelen Timur'un torunları olan Moğolların egemenliği altındaydı. Daha sonra, Leh' te oturan kralları (Töre⁵²⁷ adını verdikleri) ve diğer kentlere valiler atayan Kalmuklar' ın eline geçtiler. Bu devrimden önce, ülke üzerindeki başlıca etkinin, Akdağlık ve Karadağlık olmak üzere iki sınıftan oluşan Hoca adı verilen bazı lordların ya da büyük adamların elinde olduğu anlaşılıyor; ikincisi başlangıçta en güçlü olanıydı, ancak birincisi Leh'te prence tamamen tabi olarak ikamet ederken, Kalmuk valisi tarafından kontrol ediliyordu.

Bir süre sonra Kalmuklar arasında bir hastalık ya da veba salgını baş gösterdi. Bu salgın prensi ve ailesini, soylularının başını ve ordusundan yaklaşık yüz bin kişiyi yok etti. Bunun üzerine efendilerinin zayıflığını gören Akdağlık hocaları silaha sarıldılar ve (muhtemelen ilk etapta Kalmukları dışlayarak) Karadağlık üzerine yürüdüler ve onları krallıktan sürerek egemenliği ellerinde tuttular. Bu dönemde hocalar, Hitay Hanından (Çin İmparatoru) tesadüfen gelen bir elçiyi öldürdüler ve bu hükümdar hakaretin intikamını almak için bir ordu gönderdi. Bu kuvvete bazı Karadağlık hocaları katıldı ve birçok başarı dalgalanmasının yaşandığı şiddetli bir çatışmadan sonra, Akdağlık' ı ülkeden sürdü. O zamandan beri, şimdi yaklaşık altmış yıl, Çin egemenliği altında kaldı. Hocalar Bedahşan'a çekildiler ve burada şefleri Kun Hoca, Bedahşan'ın o zamanki valisi Sultan Şah tarafından öldürüldü ve kellesi diğerleriyle birlikte Çinli komutana gönderildi. Kun Hoca'nın ailesi Buhara'ya çekildi ve torunları hâlâ orada yaşamaktadır.

⁵²⁶ Muhbirlerimden biri, Buhara'dan gelirken ödediği vergilerin otuzda birinin aynı olduğunu söyledi. (Fraser, **age**, s. 113).

⁵²⁷ Töre bir prens anlamına gelir. Prensın adının Khalder Chern olduğu söylenir. Oğluna Ali Han Jan Töre denirdi. (Fraser, **age**, s. 113).

Başta zeki Mir İzzet Ullah'ın⁵²⁸ ki olmak üzere birçok yerli seyyahın anlattıklarından alınan yukarıdaki bilgiler, uzun süredir bu bölgelerde ticaret yapma alışkanlığına sahip olan ve Meşhed'de iken sık sık sohbet ettiğim birçok tüccar tarafından da doğrulandı. Bize, yabancı bir egemenliğe, bu egemenlik de Çin egemenliğine tabi olan, ancak medeni ve dini ayrıcalıklarını tam olarak kullanan, kendi şeflerinin doğrudan yönetimi altında bulunan ve fatihlerinin ılımlı ve mantıklı düzenlemeleri altında mutlu ve huzurlu olan birkaç Müslüman devletinin⁵²⁹ çok dikkat çekici, ancak en ilginç ve sevindirici manzarasını sunuyorlar. Burada ne isyan eğilimi, ne kargaşa, ne de çevredeki ulusların tarihini utandıran vahşet var. Her şey barış ve huzur içinde.

Bu ülkeleri defalarca gezmiş ve hatta Pa-chung'u (Pekin) ziyaret etmiş olan çok zeki bir tüccar olan Hussun Mervi, bana sahip oldukları huzur ve mutluluk hakkında çok ilginç ve keyifli bir hikâye anlattı. Çin yönetiminin öylesine adil, yararlı ve kolay olduğunu söyler ki, halk ve hatta Müslüman reisleri bile zincirlerinden kurtulma arzusu duymak şöyle dursun, kendi dinlerinden bile olsalar ülkeyi tüm işgalcilere karşı hükümdarları için savunurlar. Bu hükümdarlar otoritelerini (anlatıcının kendi ifadesini kullanırsak) kılıçtan çok kalem kullanarak sürdürürler; düzenlemeleri öylesine mükemmeldir ki, çok sayıda ve iyi atanmış olan ordu hiçbir zaman aktif operasyonlar için gerekli değildir. Gümrük idaresi kurallarının etkinliğinden, sevkiyatından ve aynı olarak alınan otuzda bir⁵³⁰ tutarındaki vergilerin hafifliğinden hayranlıkla söz etti. Bir yolcu ya da tüccar onların topraklarına girdiğinde, kişiliğinin, teçhizatının ve mallarının tam bir tarifi alınır ve seyahat edeceği yola bir aracı gönderilir. Bununla tanınır ve geçmesine izin verilir. Yolda⁵³¹ herhangi bir

⁵²⁸ Bir pandit (casus) olan Mir İzzet Ullah, 1790 yılında Delhi'de, seçkin ve aristokrat bir ailede dünyaya gelmiştir. Onun böyle bir ailede yetişmesinin avantajı olarak iyi bir eğitim almıştır. Küçük yaşta İngilizce öğrenmiştir. İngilizcenin yanı sıra Fars ve Urdu dillerini de bilmektedir. Ayrıca Arapçayı da bildiği belirtilir. Doğu Hindistan Şirketi bünyesinde Charles Metcalfe'nin kadrosunda Farsça tercümanlık ve katiplik görevinde bulunmuştur. 1808 yılında Mountstuart Elphinstone'nun Afganistan görevi sırasında ön plana çıkmış ve bu görev ona avantaj sağlayarak Doğu Hindistan Şirketinde çalışmaya devam etmiştir. Burada Moorcroft ile çalışmaya başlamıştır. Seyahatlerde birlikte bulunmuşlardır. Gerçekleştirilen seyahatlerde zaten çok iyi tanınan ve ağırlık sahibi olan Mir İzzet Ullah diplomatik ve sosyal becerileri, ilişkileri ile birlikte Müslüman kimliğini çok iyi bir şekilde kullanmıştır. Onun bu durumu seyahatlerde avantaj elde etmesini sağlamıştır. William Moorcroft'un talimatıyla başta Buhara olmak üzere Attak, Keşmir, Leh, Yarkend, Kaşgar, Hokand ve Semerkand da bulunmuştur. Kendisinin Farsça kaleme aldığı "*Ahval-i Sefer-i Buhara*," "*Travels in Central Asia by in the Years 1812-1813*" ve "*Travels beyond the Himalaya*" adlı önemli eserleri mevcuttur.

⁵²⁹ Bazıları bunların sayısının sadece yedi olduğunu söylemişti, ama ben on iki ana kent olduğuna inanıyorum (daha önce sayıldığı gibi), bunların çoğu şu ya da bu zamanda ayrı devletler kurmuşlardır ve şimdi hepsi metinde anlatılan durumdadır. (Fraser, **age**, s. 114).

⁵³⁰ Bu, daha önce de gözlemlendiği gibi, diğer anlatımlardan biraz farklıdır. (Fraser, **age**, s. 115).

⁵³¹ Muhbirimin ifadesi şöyledi: Bir yolcu yolda bir kese altın düşürse, kimse ona dokunmaz, ancak sahibine geri verilebilmesi için nerede bulunacağı konusunda bilgi verirdi; her eylemin ortaya çıkarılması gerektiğinden ve cezanın suçu takip edeceğinden o kadar eminler. (Fraser, **age**, s. 115).

şey kaybederse, onu geri alacağından ya da değerinin kendisine iade edileceğinden emin olabilir, çünkü her yerde görev başında olan, ancak bu görevi masumlara asla sıkıntı vermeyecek kadar yumuşak bir şekilde yerine getiren muhafızların ve bekçilerin dikkatinden hiçbir şey kaçmaz. Suçlunun derhal yakalanıp cezalandırılmadığı hiçbir kargaşa, hiçbir soygun gerçekleşemez. Polisin idaresi o kadar takdire şayandır.

Adaletin yerini bulması için gerçeği ısrarla araştırdıklarının bir örneği olarak, Hussun Mervee, kendi gözlemleri dâhilinde gerçekleştiğini söylediği bir durumdan bahsetti. Bir pazarda kazara meydana gelen bir arbede sırasında, bir Çinli, saldırgan tarafından bir silahla yüzünden yaralandı; suçlu o anda kaçtı, ancak bulunana kadar pazar kapatıldı ve orada bulunanlardan birkaçı yakalandı ve ciddi bir şekilde sorgulandı. Sonunda, tüccarlar ve diğer mağdurlar, devam eden kısıtlamalardan bıkararak, zavallı bir adama rüşvet verdiler ve suçlunun kendisi olduğunu ilan etmesini sağladılar. Bu adam, kendisine verilecek herhangi bir ceza için zengin ödülleri ve ölümü halinde (ki bu gerçekten de korkulacak bir şey değildi) ailesi için bol miktarda karşılık vaat etti. Ancak adli makamlar onun itirafını kabul etmemiş, anlattıklarının ve verdiği yanıtların ellerindeki kanıtlarla uyuşup uyuşmadığını anlamak için çapraz sorguya çekmiş ve bunun doğru olmadığını görerek herhangi bir ceza vermeden onu görevden almışlardır. Bir süre sonra gerçek suçlu bulundu; ancak tam bir soruşturmadan sonra, yaptığı şeyin ya büyük bir tahrikten kaynaklandığı ya da kötü niyetli olmadığı tatmin edici bir şekilde kanıtlandığı için, o da affedildi ve görevden alındı. Bu hikâyenin doğru olmadığına inanmak için hiçbir nedenim yok; her halükarda Çin hükümetinin tarafsız adaletine ne kadar değer verildiğini gösteriyor.

Diğer birçok ayrıntı için kendisine teşekkür borçlu olduğum, iyi bilgi sahibi bir başka tüccar olan Selim Beg de bu anlatımı doğruladı ve konu hakkında karar verme fırsatına sahip olan herkes aynı fikirdeydi. Bu iki adam da, Buhara'nın sınırları geçildiği anda, insanların ve özellikle de *il'lerin* davranışlarında çok önemli bir değişiklik olduğunu; her şeyin barış ve huzur içinde olduğunu⁵³²; ne soygun ne de hırsızlık olduğunu; malların taşınması için kervanlar kullanılmasına rağmen, yine de bir yerden başka bir yere gitmek, en küçük parçalar veya bireyler için bile tamamen güvenlidir. Bu güvenlik Çin'e yaklaştıkça artar ve bir kez oraya girildiğinde, tüm riskler ortadan kalkar ve elinde altın olan bir çocuk korkusuzca seyahat edebilir.

⁵³² Farsça'daki sözleri şöyleydi: "Ameen ust", "Bu barıştır;" kendi ifadelerinde çok anlamlı bir terimdir. (Fraser, *age*, s. 116).

İran’da kaldığım süre boyunca bu ilginç ülkeler hakkında edinebildiğim tüm bilgiler bu kadardır; genel bilgi birikimine sunduğu katkı, eğer bir şeyse, önemsizdir; ancak eski seyyahların gözlemleriyle uyduğu yerlerde, onların tanıklıklarını tatmin edici bir şekilde destekleyebilir. Bu tür otoritelerden farklı olduğu yerlerde, hatayı ortaya çıkarmak amacıyla araştırmaya teşvik edebilir. Her iki durumda da tamamen yararsız olarak görülmeyeceğini umabilirim ve şüpheli otoriteye sahip görünen ya da kendi içinde tutarsız veya abartılı olan her şeyi reddederek en azından zararsız hale getirmeye çalıştım ki bu tür bilgiler seyyahın önünde her zaman yeterli olacaktır.

Birçok yerde, bilgilerimi hangi kaynaklardan edindiğimi belirttim ya da açıkladım; isimlerini vermediklerim, bu ülkelerde ticaret yapmış tüccarlar, mesleklerini icra ederken buraları gezmiş din adamları ve üstün yeteneklere sahip, ancak gözlem alanları sınırlı olan ya da sorularından kıskançlık duyan birkaç kişiden oluşuyor. Kendileri de seyahat etmiş olan herkes, en büyük azim ve adresle bile bu tür kaynaklardan genellikle ne kadar az otantik nitelik elde edilebileceğini iyi bilir. Tüccar yolculukları sırasında yalnızca kârını etkileyecek konularla ilgilenir. Derviş ününün artmasının ve müritlerinin birikmesinin ötesinde pek az şey arar. İkisi de çoğunlukla, Avrupalı seyyahın genel bilgi edinmek için uzak ülkeleri ziyaret etmeye iten merakla hareket etmezler; onun sorularının ısrarlı küçüklüğü karşısında hayrete düşerler ve nadiren rastgele cevap verirler. Sadece onun ısrarından kurtulmak içindir. Mütevazı seyyah, gerçekten de, resmi otoriteyle donanmış olanların maruz kalmadığı pek çok cesaret kırıcı durumla mücadele etmek zorundadır. Eğer birincisi, alçakgönüllü konumu sayesinde, ilerlerken yerel davranışları ve özel karakteri daha yakından görme olanağına sahipse, halkın önüne, vurucu gibi kapsamlı veya değerli bir coğrafi ve tarihi bilgi koleksiyonu koymayı veya onunla ne ilgi ne de fayda açısından rekabet etmeyi umamaz.

SONUÇ

XIII. asırda yaşanan Moğol istilasının ardından Türk boylarının büyük bir çoğunluğu dağılmış veya başka topluluklara karışmıştır. Orta Asya'nın etnografyasını değiştiren bu olay, Türkmen gruplarının Anadolu veya başka coğrafyalara göç etmesine neden olmuştur. Göç etmeyenlerden bir kısmı ise Mangışlak, Üst-Yurt ve Balhan bölgelerine sığınmışlardır. XII. asırdan XVI. yüzyıla kadar ki tarihi süreçte bahsi geçen Türkmenler hakkında kaynaklarda pek bir bilgi bulamamaktayız. Zira bölge de çeşitli siyasi teşekküllerin varlığı sonucu, yavaş yavaş kaynaklarda anılmaya başlanmıştır. Özellikle bölgesel hanlıkların idaresi altında yaşayan veya göçebe olarak yaşamlarını sürdüren Türkmen boyları, yağma akınları ile kaynaklarda geçmiştir. Bununla beraber XVIII. yüzyılda yoğunlaşan nüfuz mücadeleleri süresince bölgeye keşif amaçlı gelen seyyahların eserlerine konu olmuşlardır.

Bahsi geçmekte olan Türkmen grubu, Taşkı Salur boy birliğine dâhil Yomut, Göklen ve Teke boyudur. Hazar Ötesi Türkmenlerinin önemli bir çoğunluğunu oluşturan bu üç büyük Türkmen boyu, XIX. asırda birçok batılı seyyahın eserlerine konu olmuşlardır. Asırlar boyunca Orta Asya veya Türkistan coğrafyasına gelmiş olan seyyahlar, başta göçebe Türkmen grupları olmak üzere varlıklarını sürdüren siyasi teşekküllerin faaliyetleri hakkında bilgi edinmişlerdir. Çeşitli amaçlar açısından kimlikleri gizli bir şekilde görevlendirilen seyyahlar; ülkelerin siyasi, sosyal, kültürel yapısı ve ekonomisi hakkında yaşamış ve yaşayan toplumların aile yapıları, giyimleri, üretim ve tüketimleri, örf ve adetleri hakkında detaylı ve özgün bilgiler aktarmışlardır.

XIX. yüzyıla kadar seyahatnameler daha çok sosyo-kültürel özellik taşıyorken, XVIII. yüzyılın sonları XIX. yüzyılın başlarından itibaren devletlerarası rekabetin artmasıyla birlikte, sözde meslekleri hakkında araştırma yapmak için gönderilselerde; asıl amacın ise bölgedeki siyasi varlıklarını sürdüren devletlerin siyasi, sosyal ve iktisadi açıdan ne durumda oldukları hakkında bilgi öğrenmek olmuştur. Bu açıdan geçmişten gelen Batı dünyasının Doğu uygarlıklarına olan merakları XIX. yüzyılda siyasi bir amaca dönüşmüş ve bu konu hakkında bilgi edinmek amacıyla seyahatlerini gerçekleştirmişlerdir.

Bilhassa Batı toplulukları sanayi devrimiyle başlayan sömürgecilik faaliyetleri sonucunda Doğu'nun zenginliklerine ulaşmak istemişlerdir. Bu konuda XIX. asırda iki büyük güç Rusya ve İngiltere arasında yaşanan ve “Büyük Oyun (Great Game)” adını verdikleri, bir açıdan da soğuk savaş olarak adlandırılan Türkistan coğrafyası için tarihin seyrini değiştirecek olaylara neden olmuştur. Bu açıdan başta sömürgeci devletlerden ABD, Rusya, İngiltere ve Çin olmak üzere Türkistan'da siyasi çıkarları, diplomatik ilişkileri ve askeri mücadelelerin merkezi durumuna gelmiştir.

XVII. yüzyılda İngiltere, emperyalist amaçları doğrultusunda Hindistan'da East India Company (Doğu Hindistan Şirketi) kurmuş ve XVIII. yüzyılda tamamen Hindistan'a hâkim olmuştur. Ancak bu yüzyılda İngiltere için ciddi bir tehdit ve endişe kaynağı oluşturan, Türkistan'da iç ilişkilerine kadar karışmış olan Rusya vardı. Bu konuda başta Hindistan ve Türkistan coğrafyasındaki etkisinin kırılmaması için hanlıklarla yakından ilişki kuran İngiltere, İskoç yazar ve ressam olan James Baillie Fraser'ı İran coğrafyasına göndermiştir. Asıl mesleği ticaret olan Fraser, bu alanda başarılı olmaması sonucu kardeşlerinin de bulunduğu, Doğu Hindistan Şirketine katılmıştır. 1821 yılında Delhi'den başladığı seyahatine İran coğrafyasında bir süre kalarak devam etmiştir. Fraser bu seyahati sırasında birçok seyyahın eserine konu olmuş Türkmen grupları; Teke, Yomut ve Göklen boyu hakkında bilgilerini aktarmıştır. Eserde Türkmenler, Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları hakkında, yanında bulunduğu İranlı muhbirleri ve tüccarlar vasıtasıyla bilgi sahibi olmuş ve bunları eserinde toplamıştır.

J.B.Fraser'ın yirmi dört bölümünden oluşan *Narrative into Khorasan 1821 and 1822* adlı eserinde çoğunluk olarak İran hakkında bilgiler vermesinin yanı sıra Türkmenler, Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarına da yer vermiştir. Özgün ve değerli bilgiler sunan Fraser eserinde; Ersarı, Çovdur, Salur, Yüz, Ata boyundan bahsetmekle birlikte en detaylı bilgileri Teke, Yomut ve Göklen Türkmenleri hakkında vermiştir. O, bu bilgileri verirken bizzat aralarında bulunmamış, tüccar ve İranlı muhbirlerinin aktardığı bilgiler vasıtasıyla bilgi edinmiştir. Zira bu konuda birçok Batılı seyyah gibi özgün bilgilerinin yanı sıra olumsuz değerlendirmelerde bulunmuştur. Fraser'ın eserinde dikkat çeken özelliklerden biri, üç büyük Türkmen grubu hakkında “*ahlakı yağma alışkanlığıyla bozulmuş*” ve genel olarak açgözlü, sert, zalim, hain olarak bahsetmesidir. Hiç görmediği bir topluluk hakkında bu şekilde ifadeler kullanması, birçok Batılı seyyahın da eserine yansımaktadır. Oryantalist veya şarkiyatçı bir bakışla değerlendirdikleri Türkmenler ve diğer topluluklar hakkında iğneleyici, küçümseyici, kibirli ifadeler kullanmışlardır. Bu durum, Batı dünyasının Doğu

topluluklarına karşı çoğunlukla tepeden baktığı, onları geride kalmış ve ilkel değeriendiği anlamına gelmektedir.

Fraser bizzat yanlarında bulunmadığı Türkmenler hakkında öznel değeriendirmelerinin yanı sıra özgün bilgiler de vermektedir. Genel çerçevede, Türkmenlerin misafirperverliği, misafire sunulan yiyecek ve içecekleri, kıyafetleri, kadınları, eşleri, alış verişleri, yağma akınları, esir ticareti, kölelere nasıl davranıldığı, evlerini iç düzeni, atın nasıl eğitildiği, deve ve köpekleri, çadırları hakkında bilgi sunmaktadır.

Türkmenler hakkında bilgilerine ek olarak yine aralarında bulunmadığı halde Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları hakkında önemli, detaylı ve özgün bilgiler toplamıştır. Özellikle Türkmenlere nazaran hanlıklar hakkında bilgileri Meşhed’de bulunan Buhara hanı Haydar Şah’ın kardeşi Emir Nasreddin ve hanlık içerisinde bulunmuş tüccar Buharalı Selim Beg ve Molla Murad Ali’den, ayrıca Hive hanı Muhammed Rahim Han’ a esir düşmüş Kürt reis Beder Han gibi önemli şahsiyetlerden bilgi almıştır.

Bu konuda hanlıkların sınırları, şehirleri, siyasi, askeri ve idari düzendeki yapılanmaları, halkı, yemekleri, birbirinden ayrılan özellikleri, İran ve Rusya ile olan ilişkilerinden bahsedilmektedir. Hive hakkında; Harezm’in coğrafi özellikleri, sınırları, kısaca Hive Hanlığı’nda tarihine ve Muhammed Rahim Han’ın tutarsız ve zalim kişiliğine değinilmiştir. Hive Hanlığı’ndaki devlet memurları, ordu, şehirleri, ürün yetiştiriciliği hakkında bilgi edinilebilmektir. Hive halkı medeniyetsiz ve yemek tüketme alışkanlıklarından ise kaba ve iğrenç olarak bahsetmiştir. Bir toplumu medeniyetsiz olarak tanımlamak aslında bahsi geçen oryantalizmin ya da doğu topluluklarını ilkel görmekle aynı durumdur. Bu tabir eleştiri olmaktan öteye; hakaret seviyesinde bir değeriendirme ki yukarıda da bahsettiğimiz üzere kendisini medeniyetin bekçileri olarak gören bir toplumun ferdi olarak diğer seyyahlar gibi Fraser’in de bu konuda altta kalmadığını belirtmemiz gerekir.

Buhara Hanlığı hakkında; sınırları, Buhara hanı Şah Haydar’a kadar ki olan tarihi süreçten, hanın karakteristik yapısından, hanın toplantılarında oturma düzeninden, memurlardan, ümeradan, aksakal ve beylerden; vergi, şehir, ordu, nüfusundan, yiyecek ve içeceklerinden bahsedilir. Halkı hakkında verilen bilgiler şöyledir; Hive’ye nazaran dürüst, adil, samimi, iyi huylu olduğundan; giyimleri ve çadırları Türkmenlerinkiyle benzer oldukları, sadece ek olarak kadın giyiminde birbirine dizilmiş arpa boynuzu gibi kolyeler, burun deliklerinde burun halkaları ve kulak halkaları takarlar. Çizme ve ipek eldiven giyerler. Kişinin üzerine

burka adı verilen ipek bir örtü ya da çarşaf atarlar, bu örtü onu baştan ayağa gizler, İranlılarda olduğu gibi gözlerin yakınında görmek için küçük bir ağ deliği bırakılır. Ancak bu gizleme sadece yaşlı kadınların yüzlerini açarak dolaştığı şehir halkı için geçerlidir. Buhara’da evlilik yaşı erkeklerin on altı ila yirmi kadını ise on ila on beş olduğunu hatta bir kız yirmi yaşına kadar evlenmeden kalırsa, ebeveynleri cezai ihmalden suçlu sayıldığından bahsedilir.

Buhara hakkında kalesi, pazarı, inşa edilmiş önemli medreseleri, tarım ve ticari hayatından bahsedilmektedir. Özellikle maden konusunda diğer hanlıklara göre daha zengin olduğu ve altın bir dağdan bahsedilir. Fraser, Buhara halkının bu dağdan çıkan altın madenin ayrıştırılmasını bildiklerini de vurgular. Buhara’ya bağlı şehirlerin yapısından, uzaklıkları ve önemlerinden bahsedilmiştir. Zira Semerkand’da Timur’un mezarı, Uluğ Bey Rasathanesi, Şirdar Medresesi, Tilla Kari Medresesi gibi önemli Türk-İslam eserleri anlatılmıştır.

Buhara Hanlığı’na ek olarak Fergana Vadisi’nde kurulmuş bulunan Hokand Hanlığı hakkında da bilgiler verilmiştir. Hanlık hakkında sınırları, şehirleri, önemli madenleri, meyveleri anlatılmıştır. Hokand’ın genel olarak devlet örgütlenmesi, iklimi, halkı vs. konular Buhara’ya benzer olduğu, ancak dinin ve ilmin Buhara kadar ayrıcalıklı bir öneme sahip olmadığı belirtilmiştir. Han hakkında pek bir bilgi verilmese de Fraser şöyle tanımlamıştır; ne hükümdar halka vaaz veriyor ne de adalet mahkemelerini bu kadar gösterişli bir şekilde düzenleniyor. Yönetiminde ne uyanıklık ne de adalet eksikliği var. Tam tersine, diğer Özbek devletlerinin yağmacı alışkanlıklarından uzak, köle ticaretini yapmayan ya da onlara sahip olmayan ve aralarında seyahat edenlerin tamamen güvende olduğundan, mutlu ve memnun bir halkı yöneten yumuşak, iyi ve adil bir hükümdar olarak tanımlamıştır.

James Baillie Fraser, eserinde önemli tüccar ve kişilerden aldığı bilgiler dâhilinde daha öncesinde coğrafyayı ziyaret etmiş bulunan; Muravyev, Julianus von Klaproth, Mir İzzet Ullah ve Sir John Malcolm vs. seyyahlara atıfta bulunarak XIX. Yüzyıl Türkmenlerin yaşamlarına; Hive, Buhara ve Hokand’a dair detaylı ve özgün bilgiler sunmuştur. Fraser’ın zengin bir içeriğe sahip olan eseri, subjektif değerlendirmelerinin yanı sıra çağdaşı olan seyyahların eserlerine göre önemli bilgiler vermiştir. Netice itibarıyla aktarmış olduğu bilgileri tenkit usulüyle diğer seyyahların verdikleri bilgilerle karşılaştırmalar yapılarak, bilgilerin objektif ve güvenilirliği ortaya konmuştur. İngiliz

şarkiyatçılığı için büyük önem arz etmekle beraber XIX. yüzyıl Türkmenler ve Batı Türkistan Hanlıkların tarihine dair kıymetli bilgiler sunmuştur.

KAYNAKÇA

AKA İsmail, **Timur ve Devleti**, TTK Yayınları, Ankara 1991.

AKTAŞ Vahap, “Safvetü’s-Safa’ya Göre Anadolu’da Kızılbaş (Alevi) İnancının Teşekkülü Ve Anadolu’da Kızılbaş (Alevi) –İktidar Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kasım 2019.

ALAN Hayrunnisa, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.

AKAR Kaan, “XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve İstılahlar,” **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2018.

AKAR Kaan, “Nikolay Vladimiroviç Hanikov’a Göre Buhara Hanlığı’ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar”, **İRTAD**, S. 5, 2020.

AKYAR Nevfel, “Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri,” **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 2018

ALPARGU Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, **TÜRKLER**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ALPARGU Mehmet, ÇELİK Muhammed Bilal, “Nadir Şah’ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD)**, 29/Özel Sayı, (2009).

ALPARGU Mehmet, “19. Yüzyılda Buhara Hanlığı’ nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIII/2 (2013).

ALGAR Hamid, “Ahund”, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, C.II, DİA, İstanbul 1989.

ANNANEPESOV M., “The Khanate Of Khıva (Khwarazm)”, **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris.

ARGUNŞAH Mustafa, “Ebûlgazi Bahadır Han (1603-1663)”, **Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler**, ed. Fahri Unan, Cengiz Buyar, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2017.

ATANIYAZOV Soltanğa, “Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği”, **Bilig-10**, 1999.

ATAR Fahrettin, Aitmatov Kariev, “Hokand Hanlığı’ ndaki Yargı Kurumları Üzerine Kısa Bir Bakış,” **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S. 28, 2016.

AYDOĞMUŞOĞLU Cihat, **Şah Abbas ve Zamanı(1587-1629)**, Berikan Yayınları, Ankara 2013.

AYNAKULOVA Gülnisa, “İslam Müelliflerine Göre Ortaçağda Oş Şehri,” **BELLETEN** 65, 2001.

BABABEKOV H. N, “Fergana and The Khanate Of Kokand”, **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris, 2003.

BAKER Valentine, **Clouds in the East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier**, Londra 1876.

BAKTİR Mustafa, “Hutbe,” **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, C. XVIII, DİA, İstanbul 1998.

BANVALOT Gabriel, **Eski Yurt Orta Asya’dan**, çev. Reşat Uzman, Tercüman 1001 Temel Eser, 1884.

BARTHOLD V.V, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

BARTHOLD V.V, **Uluğ Bey ve Zamanı**, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 1997.

BARTHOLD V.V, **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

BASSETT James, **Persia The Land of the Imams, A Narrative of Travel and Residence 1871- 1885**, Glasgow - Edinburg – Dublin 1886.

BİĞİ Muhammed Zahir, **Maverâünnehir’de Seyahat**, haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

- BLOCQUEVILLE Henri De Couliboeuf De , **Türkmenler Arasında**, çev. Rıza Akdemir, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- BREGEL Yuri, “Abdallāh Khan b. Eskandar”, **Encyclopaedia Iranica**, Vol. I, Fas. 2.
- BREGEL Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden 2003.
- BREGEL Yuri, “Khokand Khanate Of”, **Encyclopedia of Asian History**, Vol. II, New York 1988.
- BREGEL Yuri, “İnak”, **Encyclopedia of Islam**, Supplement, Vol. XII, Brill, Leiden 2004.
- BREGEL Yuri, “Khiva, Khanate of”, **Encyclopedia of Asian History**, Vol. II, New York 1988.
- BREGEL Yuri, “Kosh-Begi”, **Encyclopedia of Islam**, Vol. V, Brill, Leiden 1986.
- BREGEL Yuri, “ Mangıt”, **Encyclopaedia Iranica**, Vol. VI, Brill, Leiden 1991.
- BREGEL, “Atalık”, **Encyclopedia of Islam**, Supplement, Vol. XII Brill, Leiden 2004.
- BREGEL Yuri, **An Historical Atlas of Central Asia**, Brill, Leiden 2003.
- BUDULGAN Seyit Ali, “Rusya’nın Hive Hanlığı’nı İşgali”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi SBE, Ankara 2019.
- BUDAK Mustafa, “EbülHayr Han”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- BUDAK Mustafa, “İlbars Han”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXII, DİA, İstanbul 2000.
- BULDUK Üçler, **Hokand Hanlığı ve İbret’ in Fergana Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara 2006.
- BURNES Alexander, **Travels into Bokhara: Containing the Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore, ... and an Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Performed by Order of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 32, and 33**, Vol. I-II, Londra, 1835.
- BODE C. A. Baron De, “On the Yamud and Goklan Tribes of Turkomania”, **Journal of the Ethnological Society of London (1848-1856)**, Vol. I, London 1848.
- BONVALOT Gabriel, **Orta Asya’ya Seyahat**, çev. M.Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- BORJAN Habib, “Esfara”, **Encyclopaedia Iranica**, Vol. VIII, Fas. 6, Erişim: 4 Nisan 2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/esfara>

CHAVANNES Edouard, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

CİHAN Cihad, “IX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2010.

CİHAN Cihad, “19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenlerinde Yağmacılık ve Köle Ticareti”, **Seyyahların İzinde Türkistan**, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2021.

CURTİS William Elore, **Turkestan: “The Heart of Asia”**, Hodder & Stoughton Newyork, George H. Doran Company, 1911.

ÇELİK Muhammed Bilal, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2009.

ÇELİK Muhammed Bilal, “Mangıtlar Devri Vakayinameleri”, **Turkish Studies**, 7/3, (2012).

ÇELİK Muhammed Bilal, “Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. 2, S. 1, 2007.

ÇELİK Muhammed Bilal, “Son Büyük Arapşâhî: Anuşa Muhammed Bahadır Han (1663-1687)”, **Omelijan Pritsak Aramağanı**, ed. Mehmet Alpargu-Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2007.

ÇELİK Muhammed Bilal, “Hokand Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

ÇELİK Muhammed Bilal, “Fırdevsü’l-İkbal’e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2004.

ÇELEBİ Binnur, “Hayat Veren Tanrıçanın Ölüm Tanrıçasına Dönüşümü: Hekate”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017.

ÇETİN Emrah, “Türk Dünyasının Ortak Kültür Mirası: Nevruz”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, C. II, S. 1, 2009.

ÇETİN Halil, “Çarlık Rusya’nın Türkistan’ı İşgali ve Buhara Hanlığı”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kırıkkale Üniversitesi SBE, Kırıkkale 1997.

ÇETİN Fatma, “Rus Saldırıları Ve Hive Hanlığı’nın Askeri Teşkilatı”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yozgat Bozok Üniversitesi SBE, Yozgat 2021.

ÇINAR Gülay Karadağ, “Zübdetü’l-Âsar Işığında Özbek ve Kazak Boyları Arasındaki Münasebetler,” **Altay Communities**, İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği (İSTESOB), 2017.

ÇINAR Gülay Karadağ, “Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı’nın Tesiri(1524-1630)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, Afyonkarahisar 2011.

ÇINAR Gülay Karadağ, “İki Büyük Türk Hakanı Şah İsmail ve Şeybani Han Arasındaki Söz Düellosu”, **History Studies**, 3/2, (2011).

CONOLLY Arthur, **Journey to the North of India overland from England, through Russia, Persia, and Affghaunistaun**, Vol. I-II, Londra 1838.

ÇORUHLU Yaşar, “Şîrdâr Medresesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIX, DİA, İstanbul 2010.

DOBSON George, **Türkistan’ın Kalbine Örülen Ağlar**, çev. Resul Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

DOĞAN Orhan, “Kungrat”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXVI, DİA, Ankara 2002.

DOĞAN Orhan, ERDOĞAN Aysel, **Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluşları Yıkılışı)**, Berikan Yayınları, Ankara 2019.

DOĞAN Orhan, “Ebu’l Hayr Han Dönemi Kazak Rus Münasebetleri (1718-1748)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2001.

DOĞAN Orhan, “Çarlık Rusya’sının Orta Asya (Türkistan) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 11, 2004.

DOĞAN Yasemin, “Uluslararası Göç Ve Entegrasyon Teorileri Bağlamında Afganistan Hazaralarının Türkiye’ye Göçü: Trabzon İli Örneği,” **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2020.

DUMLUPINAR İnci Yelda, “Astrahanîler ve Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı (1599-1920): Genel Hatlarıyla Kaynakları ve Siyasi Tarihi”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 5, S. 9, 2023.

DUPREE Nancy Hatch, **An Historical Guide to Afghanistan**, Kabul: Afghan Air Authority, Afghan Tourist Organization, 1977.

DÜZLÜ Özlem, “Klasik Türk Şiirinde Bir Mûsikî Unsuru Olarak “Tır/Ok,” **Dil ve Edebiyat Araştırmaları**, 2019, S. 20

Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldan**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

Ebu'l Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kütüğü**, haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser.

Ebu'l Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime: Türkmenlerin Soy Kütüğü**, haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi(3), Ankara 1996.

ERGİN Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.

EKREM Nuraniye Hidayet, “Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Nevruz”, **Current Research in Social Sciences**, 2/2, 2016.

ESHRAĞI E, “The Afshars, A Short-Lived Militaryempire (1736–47) And The Zand Regime(1747–94)”, **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris.

ESİN Emel, “Amu Derya”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

ESİN Emel, **İslamiyet'ten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

ERCİLASUN Konuralp, **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar**, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ERÖZ Mehmet, **Türkiye'de Alevilik ve Bektâşilik**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

FEHİMİ Mehin, “Safevi Şahları ile Astrahani Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler”, çev. Muhammed Bilal Çelik, **History Studies**, 2/2 (2010).

FERAH Kadir, “16-19.Yüzyıllar Arasında Türkistan'a Gelen Yabancı Seyyahlar,” **Basılamamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2020.

FERRIER J. P, H. D. Seymour, **Caravan Journeys And Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan And Beloochistan; With Historical Notices of the Countries Lying Between Russia and India**, London 1857.

- FİRDEVSÎ, **Şehname**, çev. Necati Lugal, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- Shir Muhammed Mirab Munis- Muhammad Rıza Mirab Agahi, **Firdaws al-iqbâl (History of Khorezm)**, Translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill, 1999.
- FRASER James B., **A Winter's Journey (Tatar) From Constantinople to Tehran; with Travels through Various Parts of Persia**, Vol. I - II, Londra 1838.
- FRASER James B., **Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822 Including Some Account of the Countries of Persia; with Remarks upon the National Character, Government, and Resources of That Kingdom**, Londra, 1825.
- Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, **Baburnâme (Vekayi)**, Doğu Türkçesinden Çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.
- GOLDEN Peter B, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.
- GÜNDÜZ Tufan, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- GÜNDOĞDU Abdullah, “Hive Hanlığı Tarihi: Yadigar Şibaniler Devri (1512-1740)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1995.
- GÜNDOĞDU Abdullah, “Şiban Han Ulusu ve Özbeklerin Teşekkülü,” **TÜRKLER**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- GÜNDÜZ Şinasi, “Nevruz,” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007
- GÜVEN Şadıman, “Rahip Budrin’ in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820),” **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2022.
- HACIOSMANOĞLU Elif, “Rusya’nın Orta Asya Hanlıklarını İşgalinin Son Safhası (1864-1884)”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul 2006.
- HASANOV Nariman, “General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi,” **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2021.
- HATUNOĞLU Nurettin, “Buhara Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- HATUNOĞLU Nurettin, **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

HATUNOĞLU Nurettin, “Buhâra Emirliği’nin Son Hükümdarı Âlim Han’ın Afganistan’da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 2, 2018.

HAYİT Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1995.

HAYİT Baymirza, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Almandan çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara 1975.

Hive Hanı Ebu’l Gazi Bahadır Han, **Türk’ün Soy Ağacı(Şecere-i Türk)**, Çağatay Türkçesi’nden çev. Rıza Nur, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

HOWORTH Henry H, **History of The Mongols, from the 9th to the 19th Century**, Vol. II/II, Longmans Green, and Company, London 1830.

Hudûdü’l Âlem, **Mine’l- Meşrik İle’l-Magrib**, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2020

İŞİK Hasan, “Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Yeri ve Önemi,”**Seyyahların İzinde Türkistan**, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2021.

İbn Havkal, **X. Asırda İslam Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

İLHAN Sinan, “Türk ve İslam Tarihinde Bir Sayfa: Bâbürnâme’ de Hazaralar”, **Dini Araştırmalar**, C. XXV, S. 63, Aralık 2022.

İLLİYEY Murat, “Türk Tarihinde Şecere Geleneği: Türkmen Şecereleri Örneği”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2010.

İNAN Abdulkadir, “Ebülгази Bahadır Han ve Türkçesi,” **BELLE TEN**, C. V, 1957.

İNAYET Alimcan, “Uygur Atasözleri Ve Deyimlerinde Geçen Çince Alıntılar Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLE TEN**, C. LXVI, S. 2, 2018.

İNBAŞI Mehmet, Ersin Gülsoy, Zübeyde Güneş Yağcı, **Osmanlı Tarihi El Kitabı**, ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.

İstanbul’dan Asya-yı Vusta’ya Seyahat: Seyyah Mehmet Emin Efendi’nin Seyahatnamesi, haz. A. Muhibbe Darga, Everest Yayınları, İstanbul 2007.

IRONS William, **The Yomut Turkmen: A Study of Social Organization among a Central Asian Turkic Speaking Population**, Ann Arbor: University of Michigan 1975.

İskender Bey Münşî-yi Türkmen, **Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî**, çev. Ali Genceli, Yay. Haz. Prof. Dr. İsmail Aka C.II/I, TTK Yayınları, Ankara 2019.

KABAKÇI Yusuf, Ramazan Akkaya, “Ziyârî Hanedanı Hâkimiyetine Kadar Cürcân’ın Siyasî Tarihi”, **İSTEM**, S.39, 2022.

KAFALI Mustafa, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

KAFALI Mustafa, “Ebulgazi Bahadır Han,” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. X, DİA, İstanbul 1994.

KAFALI Mustafa, “Cuci Sülâlesi ve Şu’beleri,” **Tarih ve Enstitü Dergisi**, S. 1, Ekim 1970.

KALAV Mahmut, “Harezm Şibanileri (1525-1558),” **Basılmamış Mezuniyet Tezi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1966.

KAMALOVA Zebiniso, “Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2019.

KARAKULAK Mesut, **Türkistan’da Efendiler ve Köleler**, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul 2020.

KARAKULAK Mesut, “Türkistan’da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673”, **History Studies**, 11/5, Ekim 2019.

KARADAĞ Gülay, “Avrupalı Gezgincilerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları,” **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, Afyon 2006.

KARADENİZ Ahmet, “Dağıstan’ın Türk Kökenli Halkları”, **BAYTEREK**, Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi, C. III, S. 2, 2020.

KARIEV Anıtmamat, “Orta Asya’da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709 -1876 Hokand Hanlığı ve 1865 -1928 Rus İşgali Süreci Örneği)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2016.

Kâşgarlı Mahmûd, *Divan-ı Lüğati’t Türk*, çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

- KAVAS Ahmet, “Kâbil,” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIV, DİA, İstanbul 2001.
- KAZVİNİ Abdülatif, **Safevi Tarihi**, çev. Hamidreza Mohammednejad, Birleşik Yayınları, Ankara 2011.
- KESERCİ Ramazan, “Çarlık Rusya’nın Türkistan Coğrafyasını İşgal Süreci: Hokand Hanlığı Örneği,” **Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C.1, S. 2, 2020.
- KHAITOV Valı, “İran İle Hıve Hanlığı (Özbekler) Arasındaki Siyasî İlişkiler (1642-1747)”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.
- KHANIHOFF Nikolai Vladimirovich, **Bokhara: Its Amir and Its People**, İngilizceye çev. Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London 1845.
- KIRCA Umut, “Nadir Şah Döneminde Afşarlıların Babürlüler ve Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (1736-1747)”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul 2018.
- KOÇ Dinçer, Sinan Eren, “Sefername-İ Buhara’ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi(TDA)**, C. 118, S. 232, 2018.
- KOÇ Dinçer, “Hıve (Harezm) Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- KOÇ Dinçer, Sinan Eren, “Sefername-i Buhara’ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi(TDA)**, C. 118, S. 232, 2018.
- KOÇ Dinçer, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)**, İdeal Kültür Yayınevi, İstanbul 2015.
- KOÇ Dinçer, “Rus İşgalinden Evvel Hıve Hanlığı’na Gelen Rus Asker ve Elçileri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 215, 2015.
- KOLDAŞEV Şerali, “The Role of the Institute of Aqsaqal (Consolor) in the Diplomatic Relations Between Kokand Khanate and the Ching Empire (1760-1864)”, **International Jurnal of Scientific & Tecnology Research**, Vol. IX, Is. 2, 2020.
- KONUĞÇU Enver, “Hokand Hanlığı”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XVIII, DİA, İstanbul 1998.
- KÖPRÜLÜ Orhan F, “Bey”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VI, DİA, İstanbul 1992.

KÖSE Kürşad, “İngiliz Seyyah Alexander Burnes’ e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2017.

KURTULUŞ Rıza, “Cürcân”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

KURTULUŞ Rıza, “Hucend”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XVIII, DİA, İstanbul 1998.

KUŞCU Aylin, Türkistan-ı Rus Adlı Seyahatname’nin Transkripti ve Değerlendirilmesi, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Karabük Üniversitesi SBE, Karabük 2019.

LAMBTON Ann K. S , “İlât”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXII, DİA, İstanbul 2000.

LEVİ Scott C, “The Ferghana Valley At The Crossroads Of World History: The Rise Of Khoqand, 1709-1822”, **Journal Of Global History**, London 2007.

LEVİ Scott C, **The Rise and Fall of Khoqand, 1709-1876: Central Asia in the Global Age**, University of Pittsburg Press, Pittsburg 2017.

LURJE Pavel, “Yarkand”, **Encyclopædia Iranica**, 2009. Erişim 8 Nisan 2023.
<https://www.iranicaonline.org/articles/yarkand>

MACGAHAN Januarius Aloysius, **Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva**, London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1876.

MACİT Abdulkadir, **Şeybânî Özbek Hanlığı: Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı**, İlem Kitaplığı, Ankara 2016.

MACİT Abdulkadir, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2008.

MADEN Emrullah, “Muhitu’t-Tevârih Adlı Farsça Eserin Türkçe’ye Tercümesi ve Tahlili (S. 98 – 210)”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE, Bilecik 2021.

MAHDİ Mohammad Yasir, “Türk-İslam Kültür Başkentlerinde Biri Olarak Belh”, **İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi(İSTEM)**, S. 18, Aralık 2011.

MELIKOFF Irene, **Uyur Dedik Uyardılar: Alevilik ve Bektaşilik Araştırmaları**, çev. Turan Alptekin, Cem Yayınevi, İstanbul 1993.

MERDANOĞLU Süleyman, Nasriddin Muhammadiev, **Özbekistan Kılavuzu**, Özbekistan Altın Miras Vakfı, Ankara 1997.

MEYENDORF Baron Von, **A Journey from Orenburg to Bokhara in The Year 1820**, İngilizceye Çev. Captain E.F. Chapman, Foreign Department Press, Kolkata 1870.

Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, İngilizceye Çev. E. Denisonn Ross, Türkçeye Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Mir İzzet Ullah, **“Travels Beyond the Himalaya”**, **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and İrealand**, C. VII, London 1843.

LAL Mohan, **Travels in the Panjab, Afghanistan, & Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat; and A Visit to Great Britain and Germany**, London 1846.

MONTGOMERİE By Captain T. G, R.E, “Astronomical Assistant Great Trigonometrical Survey of India,” **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 36.

MUKMİNOVA R.G, “The Shaybanids”, **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris.

MUKMİNOVA R. G, “The Janids (Astarkhanıds)”, **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris.

MUKHTAROV A, “The Mangıts”, **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO, Paris.

MURAV’YOV Nikolay, **Journey to Khiva through the Turkoman Country**, Oğuz Press, London 1977.

NAPIER G. C., **Collection of Journals and Reports Recieved From Captain The. Hon. G. C. Napier, Bengal Staff Corps, on Special Duty in Persia**, Londra 1876.

NAPIER G. C, Kazi Syud Ahmad, “Extracts from a Diary of a Tour in Khorassan, and Notes on the Eastern Alburz Tract; with Notes on the Yomut Tribe”, **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, S. 46, 1876.

NECEF Ekber N, BERDİYEV Ahmet Anna, **Hazar Ötesi Türkmenleri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

NEWBY L.J., **The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relations with Khoqand 1760-1860**, E.J. Brill, Leiden 2005.

NUR Rıza, **Türk Tarihi**, C. III, Toker Yayınları, İstanbul 1994.

O'DONOVAN Edmund, **The Merv Oasis Travels and Adventures East of the Caspian During The Years 1879-8081**, Vol. II, London 1882.

Edmund O'donovan, **Merv Vahası (Merv Tekeleri Arasında Seyahat ve Maceralar)**, çev. Resul Şahsi, TTK Yayınları, C.II, Ankara 2021.

OLUFSEN Ole, **The Emir of Bokhara and His Country: Journeys and the Studies in Bokhara**, William Heinemann, London 1911.

OMOROV Timurlan, "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", **Tübav Bilim Dergisi**, C. 5, S. 2, 2012.

OMOROV Timurlan, "Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (XV.-XIX.YY. Arası)", **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2013.

ORKUN Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.

ORUÇ Cihan, "Şah Cihan Döneminde Babürlü Devletinin Dış Politikası", **Basılmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2019.

ORUNBAYEV Aslı, "Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti: Siyasi, Sosyo-Ekonomik, Medeni Hayat ve Liderleri (1920-1924)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Karabük Üniversitesi SBE, Karabük 2020.

ÖLMEZ Mehmet, **Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları**, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2012.

ÖZALP F. Esin, "A Historical And Semantical Study Of Turkmens And Turkmen Tribes," **Unpublished Master's Thesis**, Department Of International Relations Bilkent University Ankara, Ankara 2008.

ÖZAYDIN Abdülkerim, "Canoğulları", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII, DİA, İstanbul 1993.

ÖZCAN Azmi, "Nadir Şah", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

ÖZCAN Azmi, "Pencap", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXIV, DİA, İstanbul 2007.

ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Tümen”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Maveraünnehir,” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXVIII, DİA, Ankara 2003.

ÖZKAN Murat, **Hive Hanlığı (1511-1920)**, Selenge Yayınları, Haziran 2022.

ÖZKAN Murat, **Buhara Hanlığı(1500-1920)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

ÖZKAN Murat, **Türkistan’ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)**, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

ÖZKAN Murat - Mesut Karakulak, “Florio Beneveni’nin Buhara Elçiliği (1718-1725)”, **Turkish Studies- Historical Analysis**, 15(1), 2020.

ÖZKAN Murat, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan Sahasını İşgalinde Bir Rus General: Mihail Dimitrievič Skobelev”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2017.

ÖZKAN Murat, “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’in 1717 Hive Seferi”, **MUTAD**, C. 5, S. 7, 2018.

ÖZKAN Murat, **Türkistan’ın Keşif Çağı (Rus Seyyah Burnaşev’in Gözünden Buhara)**, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul 2019.

Özdemir Emin, **Yazı ve Yazınsal Türler**, Bilgi Yayınları, İstanbul 1981, s. 178.

POLAT Eyüp, “Hiva Şehri “İçHan-Kala” Mimari Anıtları”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2019.

POLAT Eyüp, “Arab Muhammed Han’ın Hiva’da İmar Faaliyetleri,” **Zeitschrift für die Welt der Türken (ZfWT)**, C. 11, S. 3, 2019.

QAJAR Manoutchehr Eskandari, “Sir John Malcolm,” **Encyclopaedia Iranica**, 2014. Erişim 25 Mart 2023. https://www.academia.edu/42768678/Sir_John_Malcolm

Rumlu Hasan, **Ahsenü’t Tevârih (Şah İsmail Tarihi)**, çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004.

Reşidüddin, **Câmiü’t-Tevârih-Selçuklu Devleti**, çev. E. Göksu-H. Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

SABOL Steven, “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, çev. Nasuh Uslu, **TÜRKLER**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

SAPARALİYEV Döölötbek, “Kırgızlar İle Orta Asya Halkların Birlikte Cungar Hanlığının İstilalarına Karşı Verdikleri Mücadeleler”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, C. 4, S.1, 2006.

SARAY Mehmet, “Abdullah Han”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, DİA, İstanbul 1988.

SARAY Mehmet, “Hive Hanlığı,” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XVIII, DİA, İstanbul 1998.

SARAY Mehmet, “Altın Orda Hanlığı,” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. II, DİA, İstanbul 1989.

SARAY Mehmet, “Buhara (Özbek) Hanlığı (1753’ten itibaren Emirliği)”, **Tarihte Türk Devletleri II**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987.

SARAY Mehmet, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)**, TTK Yayınları, Ankara 2017.

SARAY Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1999.

SAYAN Yüksel, “Serahs”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

SELA, Ron, “Rusların Hive’yi İşgali ve Yomut Türkmenleri”, **Türkmenler Üzerine Makaleler**, Derleyen ve Çeviren. Resul Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

SHEİL Mary Leonora Woulfe, **Glimpses of Life and Manners in Persia, By Lady Sheil With Notes on Russia, Koords, Toorkomans, Nestorians, Khiva and Persia**, Londra 1856.

SCHUYLER Eugene, **Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, çev. Firdevs Çetin-Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000.

SEL Bünyamin, “Hokand Hanlığı(1710-1876) ”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011.

SOOFİZADEH Abdolvahid, **Kaçar Döneminde Osmanlı ve İran Siyasi İlişkileri(1795-1925)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

SUAVİ Ali, **Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması**, haz. M. Abdülhalik Çay, Orkun Yayınları, İstanbul 1977.

SÜMER Faruk, **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

SÜMER Faruk, “Ağa Muhammed Şah”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. I, DİA, İstanbul 1988.

ŞAHSİ Resul, “XIX. Yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenlerinin Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı,” **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2020.

ŞEN Hüseyin, “Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı(1809-1822)”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S. 5, 2021.

ŞEN Hüseyin, “Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2020.

ŞEN Hüseyin, “Kokand Khanate In Period Of Shır Alı Khan (1842-1845)”, **GTTAD**, C.3, S.6, 2021.

ŞENYİL İsmail Hulusi, “Buhara Özbek Hanlığı Vakayinamesi “Muhitü't-Tevarih” [Vr. 430a-489a] Adlı Eserin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Aksaray Üniversitesi SBE, Aksaray 2022.

STEWART Charles Edward, **Through Persia in Disguise: With Reminiscences Of The Indian Mutiny**, ed. Basil Steward, George Routledge & Sons, Ltd., Londra 1911.

ŞEŞEN Ramazan, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020.

TAGAEV Mairambek, “Hokand Hanlığı ’nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

TANMAN Baha, “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları(Tekkeler),” **TÜRKLER**, C. XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TAŞAĞIL Ahmet, “Türkistan”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XLI, DİA, İstanbul 2012.

TAŞAĞIL Ahmet, “İnak”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXII, DİA, İstanbul 2000.

TEKİN Feridun, “Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı”, **Turkish Studies**, C. 6, 2011.

TOGAN Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOMBULOĞLU Tuğba, “19. yy Seyyahlarına Göre Göklen Türkmenleri,” **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi**, S. 8, 2021.

TÜRK Ümit Ulvi, “Safevi Devleti'nin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti İle Siyasi İlişkileri (1526 – 1722)”, **Basılmamış Yüksek Lisan Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2017.

TÜRKMEN İlker, **Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2020.

TÜRKMEN İlker, “Hokand (Fergana) Hanlığında Bürokrasi İçin Yarışan İki Türk Boyu: Kıpçaklar Ve Kırgızlar,” **Cappadocia Journal Of History And Social Sciences**, C. XII, 2019.

UNAT Yavuz, “Uluğ Bey,” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XLII, DİA, İstanbul 2012.

UÇAR Burcu, “Julianus Von Klaproth’ un Kafkaslar ve Gürcistan Seyahatnamesi (Tercüme-Tahlil),” **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2021.

ÜKTEN Selim Serkan, **Buhara Hanlığı Askeri Teşkilatı (1500-1868)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

ÜKTEN Selim Serkan, “Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı’nın Çöküş Süreci”, **Türk Tarihine Dair Yazılar**, ed. Alpaslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

ÜKTEN Selim Serkan, “16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı’na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 18(2), 2017.

ÜKTEN Selim Serkan, “Buhara Emirliği’nde Sahte bir Molla: P. İ. Demezson (Desmaisons) ve Emirlik Hakkındaki Raporları (1834)”, **Türk Tarihine Dair Yazılar III**, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.

ÜKTEN Selim Serkan, “Mecmuu’l Erkam Işığında Buhara Emirliği’ndeki Unvan Ve Mansıplar”, **V. Uluslararası Erciyes Bilimsel Araştırmalar Kongresi**, 16-17 Nisan 2021, ed. Dr. Necip İhsan Arıkan, Kayseri 2021.

ÜKTEN Selim Serkan, “Seyyahların Gözüyle 19. Asrın İlk Yarısında Buhara Emirliği”, **Seyyahların İzinde Türkistan**, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2021

ÜNAL Sümeyra, “Petr İvanoviç Demezov’un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil),” **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2019.

ÜZÜM İlyas, “Kızılbaşlık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022.

VÁMBÉRY Aminius, **Bir Sahte Derviş’in Orta Asya Gezisi**, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

VAMBERY Arminius, **History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present: Composed For The First Time After Oriental Known And Unknown Historical Manuscripts**, Kraus Reprint Corporation, London 1979.

VÁMBÉRY A, **Travels in Central Asia: Being the Account of A Journey From Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspial to Khiva, Bokhara and Samarcand Performed in the Year 1863**, London 1864.

VURGUN Seda Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Türkistan’da Kölelik, Çapul ve Yağma”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIV/1, 2014.

VURGUN Seda Yılmaz, “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1/1 (2016).

VURGUN Seda Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2013.

YALÇINKAYA Türkan, “Hokand Hanlığında İdarî Teşkilat”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

YAPP Malcolm E, “Mountstuart Elphinstone,” **Encyclopaedia of Iranica**, Vol. VIII, Fas. 4, 2011. Erişim 24 Mart 2023. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/elphinstone-mountstuart-COM_9009

YAZICI Tahsin, “Fergana”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XII, DİA, İstanbul 1995.

YAZICI Tahsin, “Belh”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

YAZICI Nesimi, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.

YAZICI Hüseyin, “Seyahatname,” **TDV İslam Ansiklopedisi**, DİA, C. XXXVII, Ankara 2009.

YAVUZ Fatih, “Türkiye’deki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere Göre Hokand Hanlığı”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2015.

YILDIRIM Nimet, “Simnân”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXVII, DİA, İstanbul 2009.

YILMAZ Salih, **XVI-XX. Yüzyılda Karakalpak Türkleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2006.

YILMAZ Salih, “Hive Hanlığı’nda Tarih Yazıcılığı ve Başlıca Temsilcileri,” **III. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi**, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Şanlıurfa 2015.

YILMAZ Salih, “Munis ve Agehi’nin “Fırdevs-ü’l İkbāl” adlı eserlerinde geçen Karakalpak- Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar”, haz. İlyas Topsakal-Metin Köse, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.145, 2003.

YILMAZ Osman, “Konstantin Petroviç Von Kaufman’ın Türkistan’daki Faaliyetleri”, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE, Bilecik 2020.

YOSKA Erhan, “Muhammed Ali Han Dönemi(1822-1842) Hokand Hanlığı ile Osmanlı Devleti İlişkileri,” **History Studies**, C. 3/3, 2011.

Zahirüddin Muhammed Babur, **Vekayi Babur’un Hatıratı**, çev. Reşit Rahmeti Arat, C. 1, Ankara 1987.

ZARCONÉ Thierry, **Yasak Kent Buhara(1830-1888)**, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

ZİYAEV Hamid, **Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele**, çev. Ayhan Çelikkaya, TTK Yayınları, Ankara 2007.

Wolff Joseph, **Researches and Missionary Labours among the Jews, Mohammedans and Other Sects**, London 1835.

WRIGHT Denis, “James Baillie Fraser: Traveller, Writer and Artist 1787-1856,” **Encyclopaedia Iranica**, Aralık 2000, C. X, Fas. 2. Erişim: 8 Temmuz 2023.
<https://www.iranicaonline.org/articles/fraser->

WILBER D.N, “Andkūy,” **Encyclopædia Iranica**, C. II, Fas. 1. Eriřim: 8 Nisan 2023.
<https://www.iranicaonline.org/articles/andkuy-a-commercial-town-in-northwestern-afghanistan-3556-north-latitude-and-6508-east-longitude>

Britishempire , “Sir John Malcolm”, Erişim: 25 Mart 2023.

britannica.com/place/Transoxania, “Transoxiana”, Erişim: 30 Mart 2023.

National Encyclopedia of Bangladesh, “Major James Rennel”, Erişim: 8 Nisan 2023.
[https://en.banglapedia.org/index.php/Rennell, James](https://en.banglapedia.org/index.php/Rennell,_James)

<https://artuk.org/discover/artworks/baillie-james-fraser-165979> Erişim: 5.07.2024.

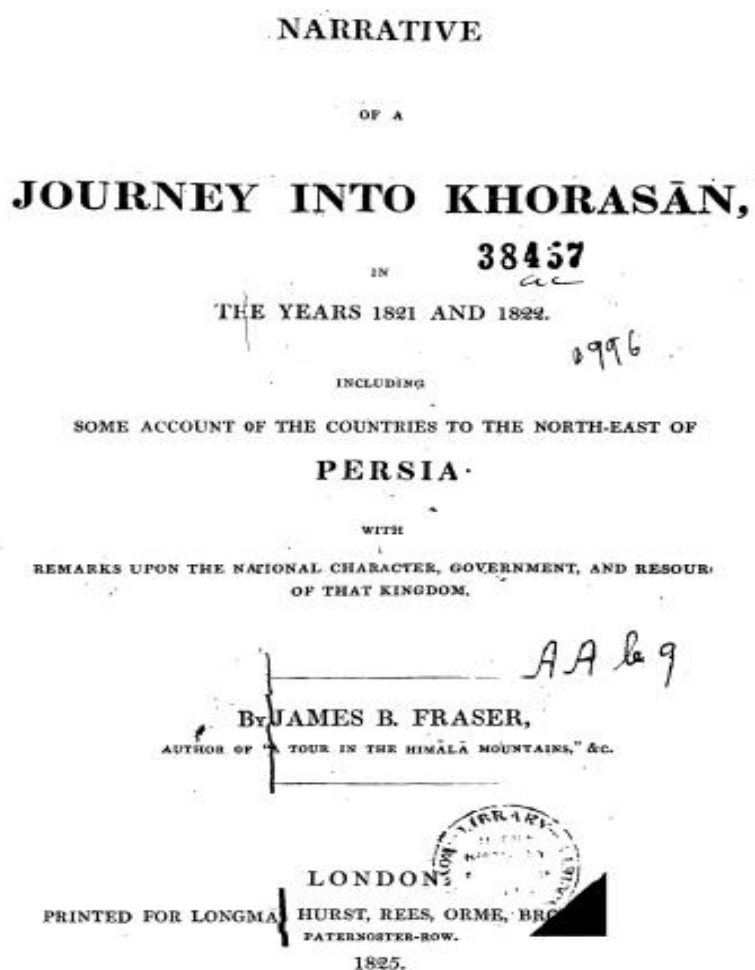

EKLER

Ek.1. James Baillie Fraser⁵³³

⁵³³ <https://artuk.org/discover/artworks/baillie-james-fraser-165979> Erişim: 5.07.2024.

⁵³⁴ James Baillie Fraser, *Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822, Including Some Account of the Countries of Persia; with Remarks upon the National Character, Government, and Resources of That Kingdom*, Londra, 1825.

EK.3. James B.Fraser'in Eserindeki Harita⁵³⁵

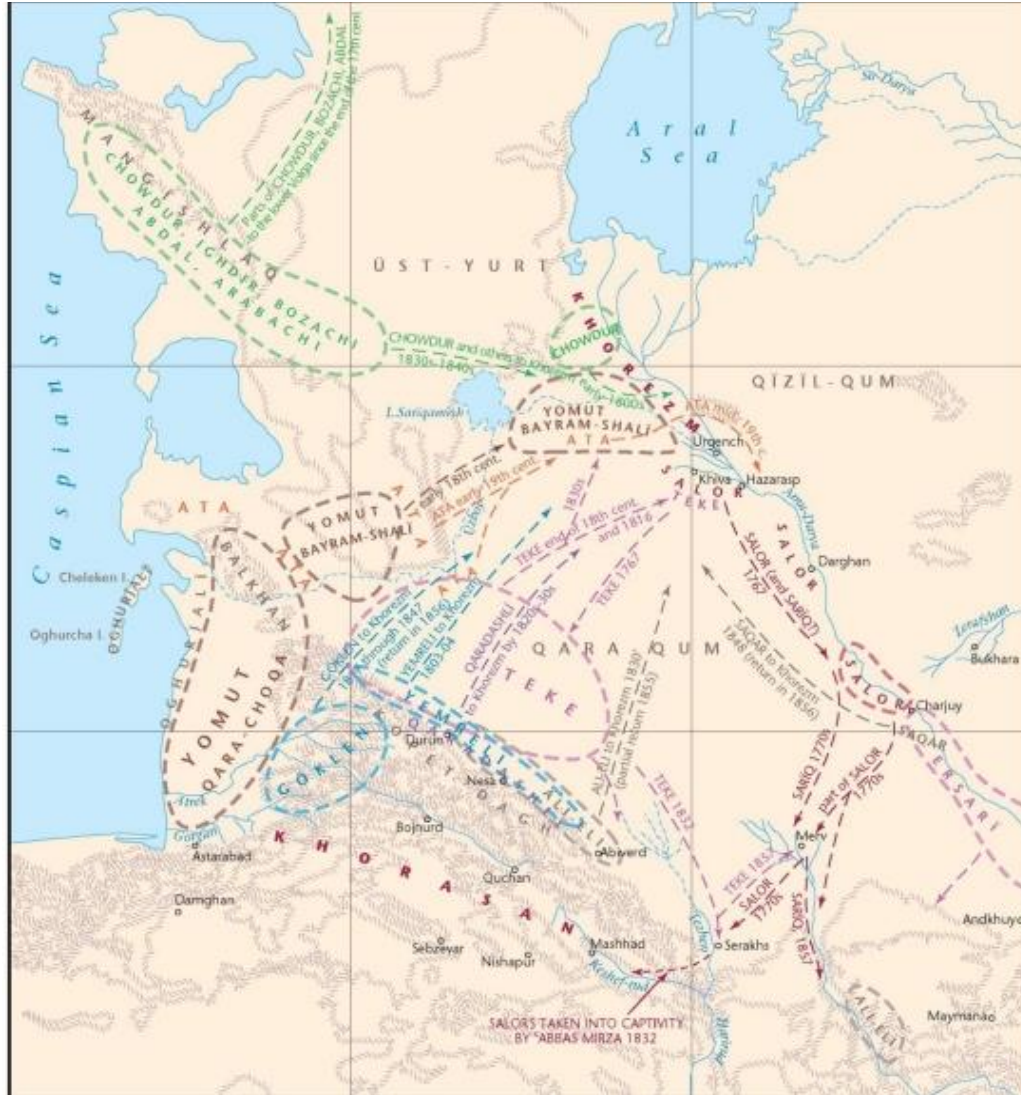
⁵³⁵ Fraser, **age**, s.1.

Ek.4. James B.Fraser'ın Eserindeki Haritanın Diğer Parçası⁵³⁶

⁵³⁶ Fraser, **age**, s.2.

Ek.5. XIX. Yüzyılda Türkmen Aşiretleri⁵³⁷

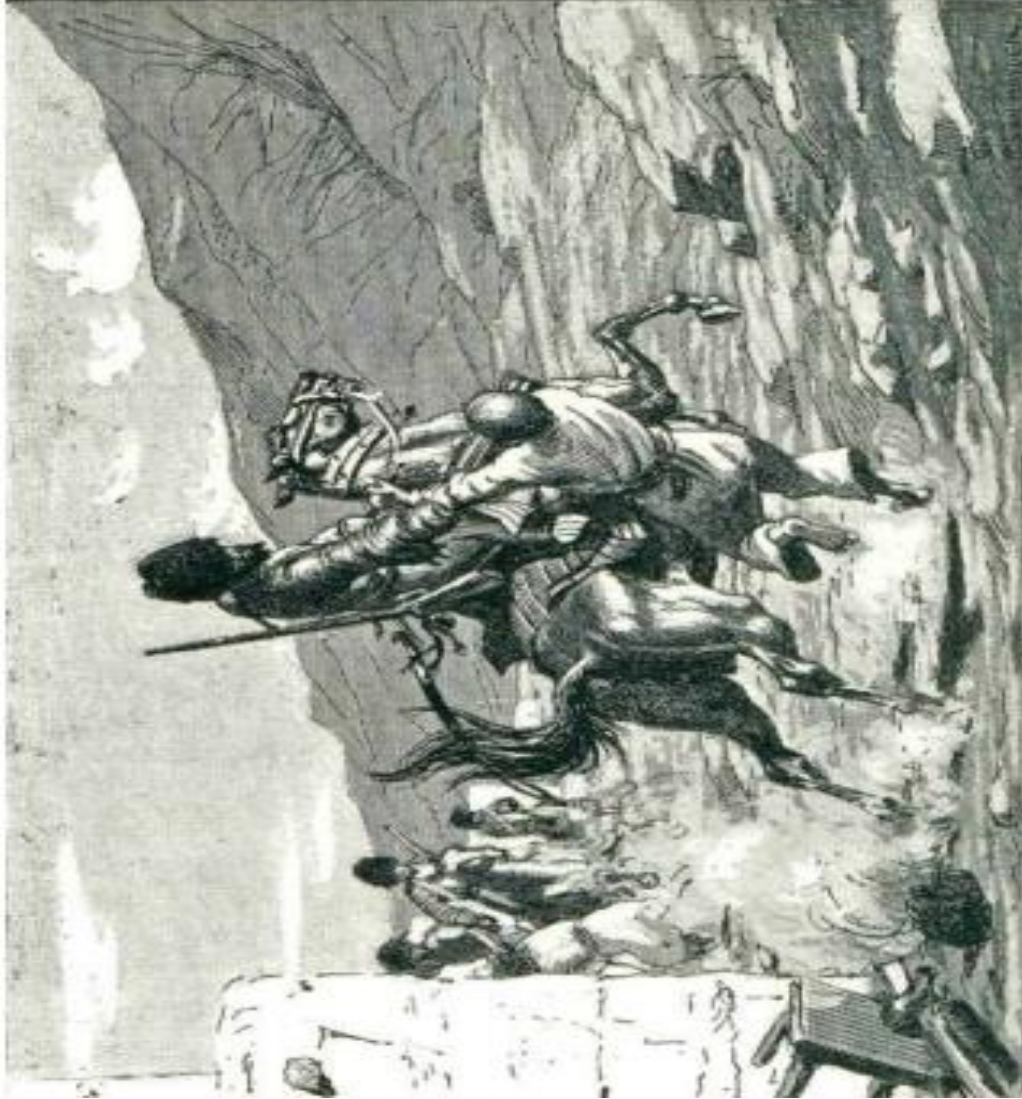
⁵³⁷ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden - Boston, 2003, s. 73.

Ek.6.Türkmen Kadını Tasviri⁵³⁸

⁵³⁸ Wolff, *age*, s. 194 – 195.

Ek.7. Esir Kaçırılışı Tasviri⁵³⁹

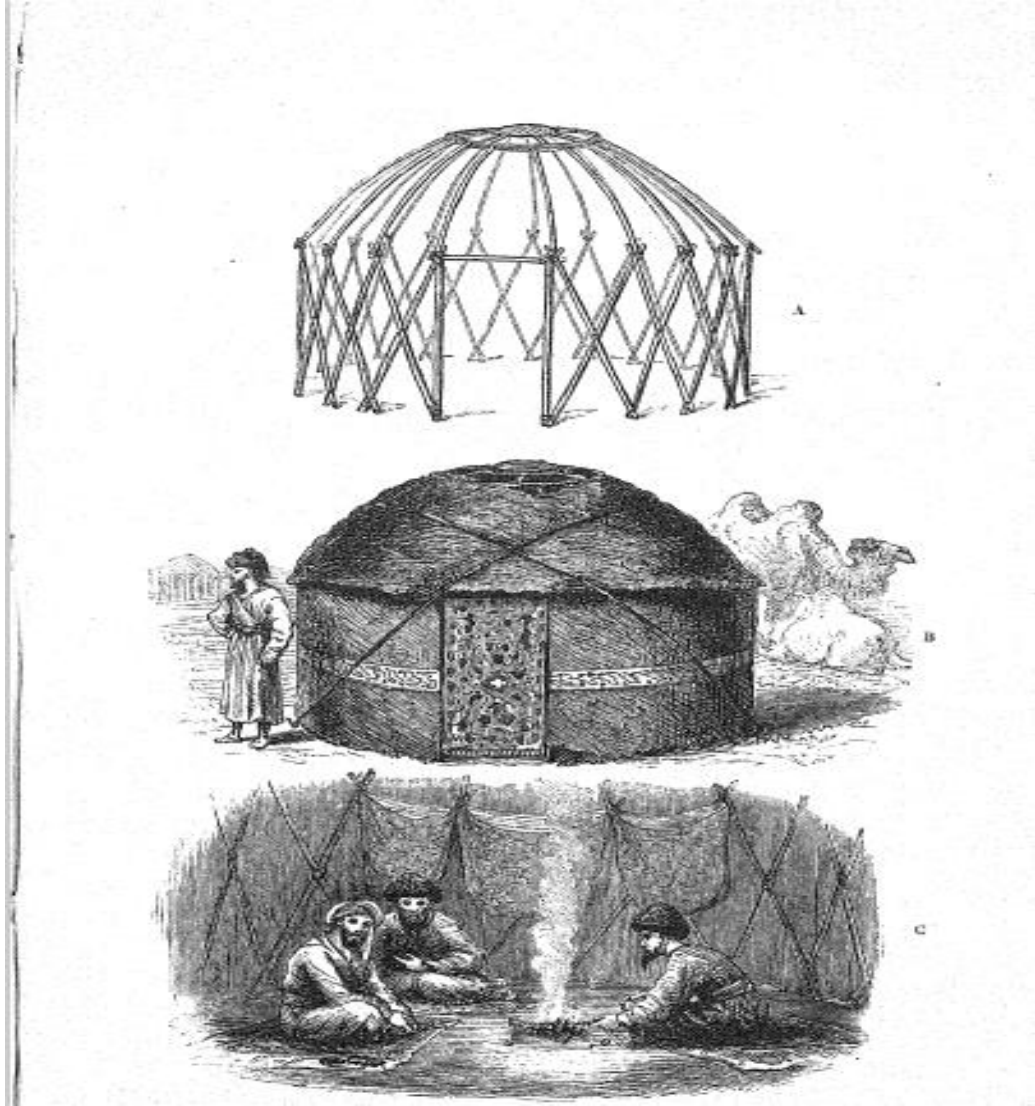
⁵³⁹ Cihan, **agt**, s. 512.

EK.8.Türkmenlerin Yağma Dönüşü Tasviri⁵⁴⁰

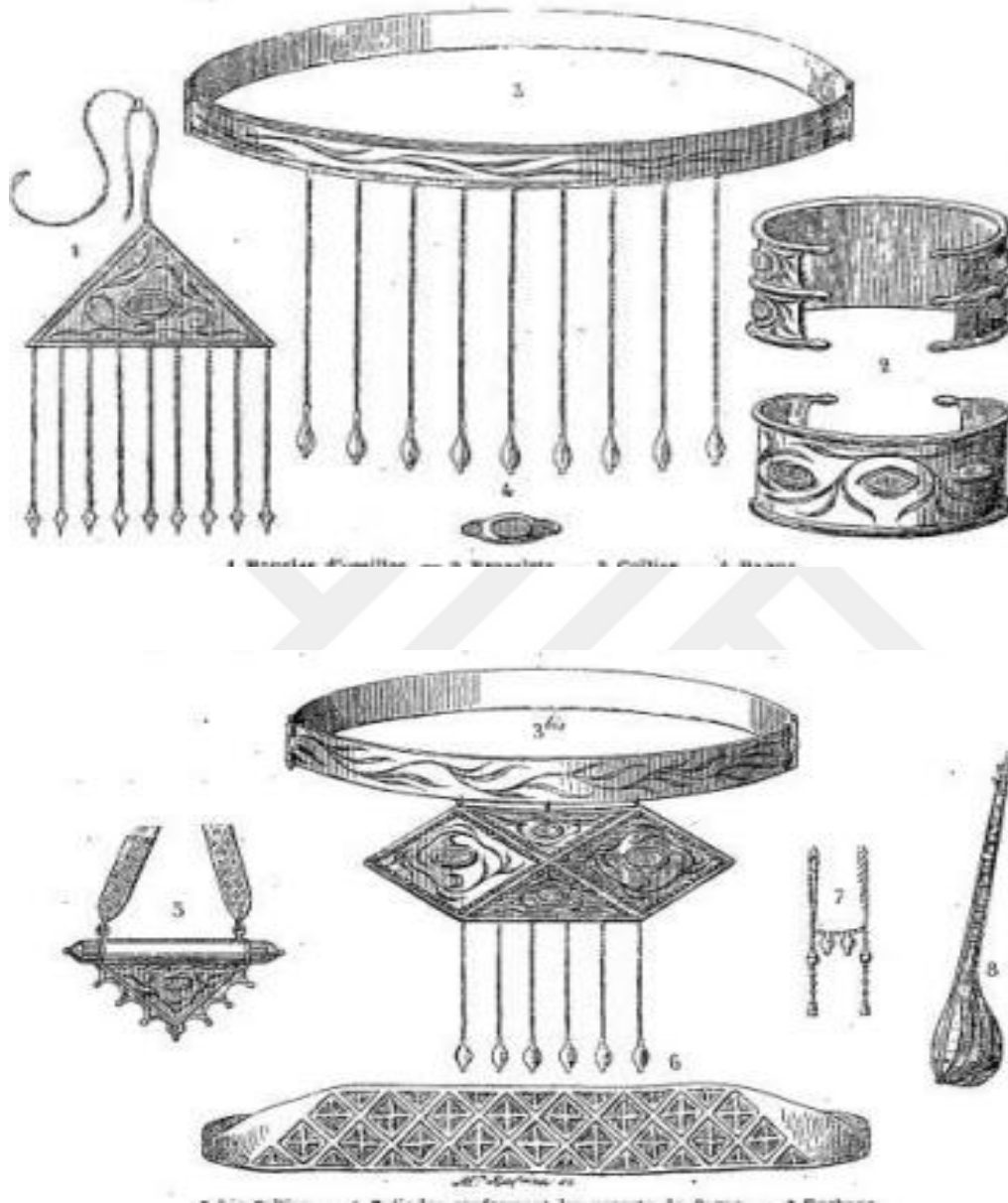
⁵⁴⁰ Cihad, **agt**, s.513.

Ek.9.Türkmen Çadırı Tasviri⁵⁴¹

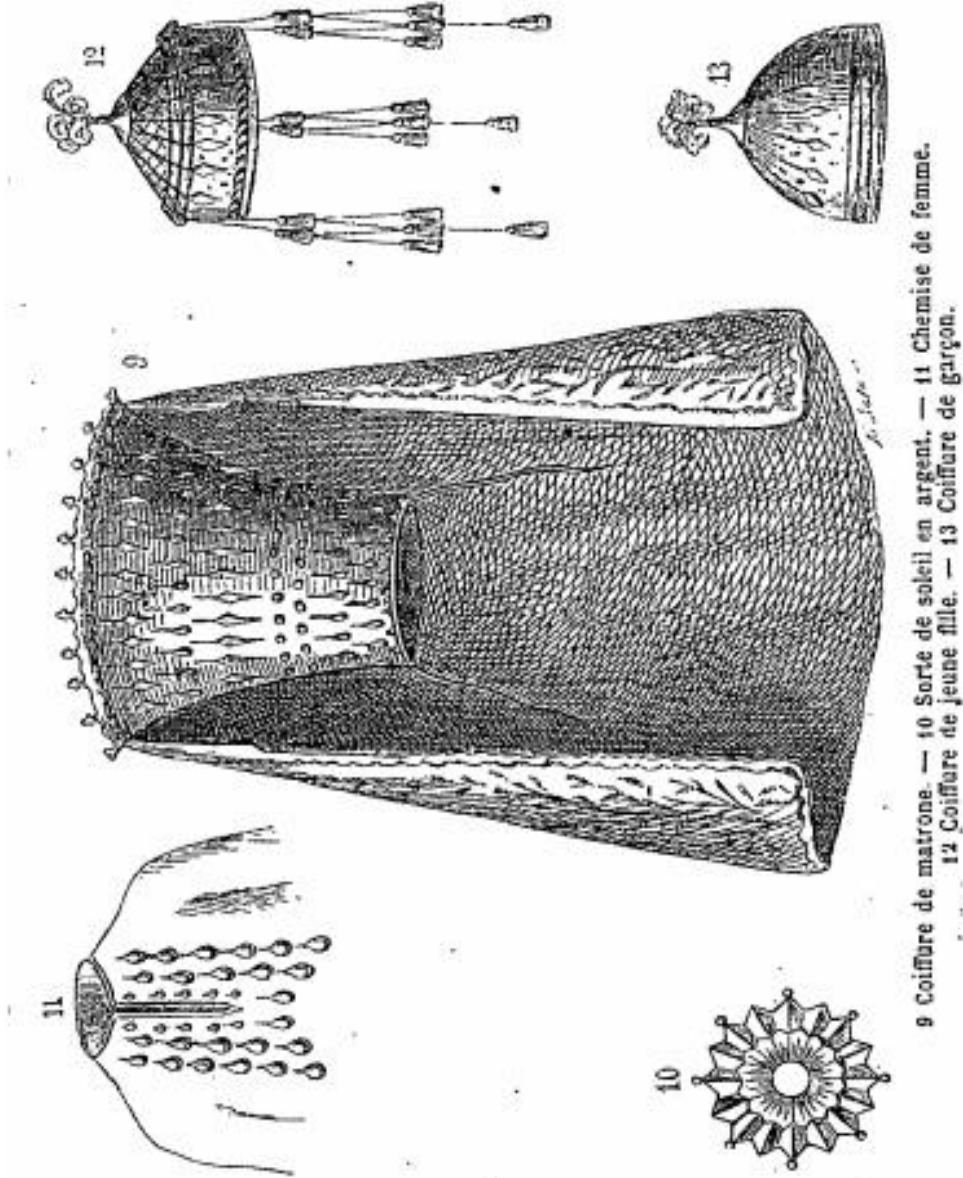
⁵⁴¹ Vambéry, **age**, s. 316.

Ek.10.Türkmen Kadını Takıları⁵⁴²

⁵⁴² Cihan, **agt**, s. 520.

EK.11. Türkmen Kadını Kıyafeti⁵⁴³

⁵⁴³ Cihan, **agt**, s. 521.

EK.12.XIX. Yüzyılın İlk Yarısı; Buhara, Harezm ve Hokand⁵⁴⁴

⁵⁴⁴ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s. 63.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TEZ DEĞERLENDİRME FORMU

Öğrencinin Adı Soyadı:		EVET
Kapak		
1	Tez Başlığı tutanaktaki başlıkla aynı mı?	
2	Kapakdaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	
6	Şekil, Çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	
7	Özet, Abstract, Giriş, Sonuçlar vb. bölümler var mı?	
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	
10	İkinci ve Üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	
Özet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
13	Özet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	
16	Kaynak formatı kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	
Atıf Yöntemi APA 7 ☐ CMS ☐ İSNAD ☐		
Genel Değerlendirme		
18	Etik Beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	
21	Sayfa kenar boşlukları ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş	
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	
25	Şekil, Çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak yazılmış mı?	

DOÇ. DR. Selim Serkan ÜKTEN